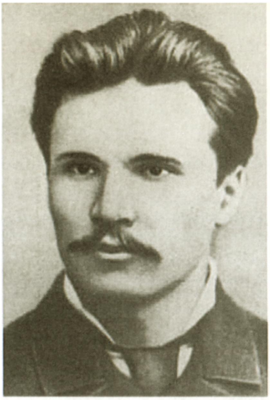
Микола Костюк

ПОРУЧ З ЯВОРНИЦЬКИМ

Д. І. Яворницький, 1885 р.

Академік Дмитро Яворницький у себе вдома. Середина 1930-х рр.

Д.І. Яворницький (сидить в центрі) з учасниками археологічної експедиції на Дніпрі. Крайній зліва сидить Павло Козар.

У меморіальному музеї-садибі академіка Дмитра Яворницького у Дніпропетровську. Сучасні фото.

Дмитро Яворницький у своєму робочому кабінеті.

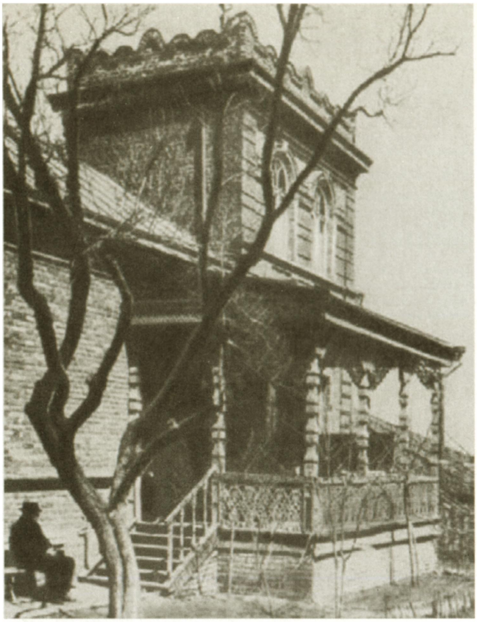
Будинок Дмитра Яворницького в Дніпропетровську.

Серафима Дмитрівна і Дмитро Іванович Яворницькі на подвір'ї свого будинку.

. Серафима Яворницька.

Дмитро Яворницький біля свого будинку. Фото 1929 р.

Микола Костюк, хатня робітниця і Серафима Яворницька у дворі будинку Яворницьких. 1930-і роки.

Батьки Миколи Костюка о. Павло Костюк і Іустина. 1961 р.

Микола Костюк у дитинстві.

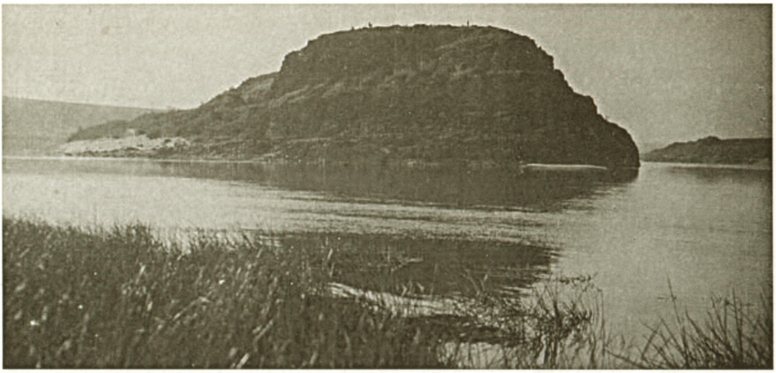

Учасники Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Крайній праворуч — Павло Козар. Кінець 1920 — початок 1930-х рр.

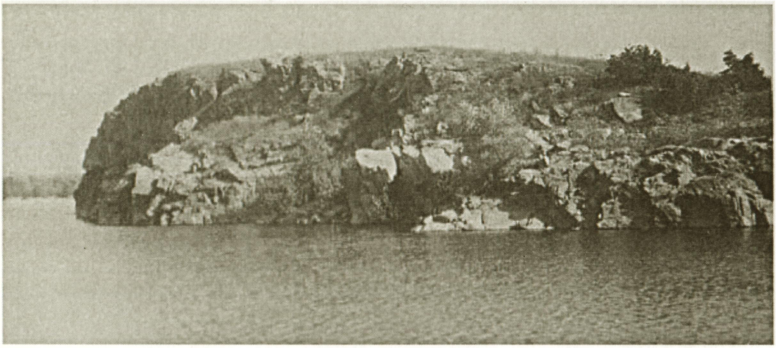

Археологи в Надпоріжжі. Кінець 1920 — початок 1930-х рр.

Дніпровські острови до побудови в 1932 році Дніпрельстану і підняття рівня води.

Пурисові острови на Дніпрі, 1929 р.

Батьки
Миколи Костюка.

На Дніпрі. 1930-і роки.

На порогах Дніпра.

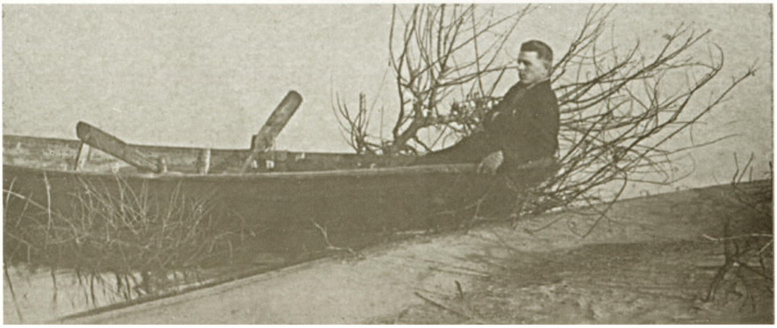

Микола Костюк (праворуч) з академіком Дмитром Яворницьким біля будинку вченого. Кінець 1930-х рр.

Брати Микола і Олександр Костюки в лісі. Кінець 1940 — початок 1950 рр.

Микола Костюк на Дніпрі. 1930-і рр.

Брати Олександр і Микола Костюки на Гібралтарі.

Брати Олександр і Микола Костюки в лісі.

Брати Микола і Олександр.

Микола Костюк, 21 травня 1949. Грінсбі, Англія.

М. Костюк зі скрипкою.

Микола Костюк з онуком Данилком.

Микола Костюк (сидить ліворуч), Ангеліна Перкова (друга праворуч) та інші слухають кобзаря Івана Скотаренка.

Микола Костюк біля могили Дм. Яворницького біля Дніпропетровського історичного музею. 1990 — 1992 рр.

Микола Костюк, Ангеліна Перкова (друга праворуч), Катерина Литвиненко та інші на ґанку будинку-музею Дм. Яворницького у Дніпропетровську. 1990 рік.

Андрій Пікуш, Лідія Яценко, Микола Костюк, Ангеліна Перкова та Іван Скотаренко на ґанку будинку-музею Дм. Яворницького у Дніпропетровську. 1992 рік.

Ангеліна Перкова, Микола Костюк і Катерина Литвиненко в будинку-музеї Дмитра Яворницького. 1990 р.

Микола Костюк провідує в лікарні Марію Шубравську. Київ, 1992.
Фото Ангеліни Перкової.

Ангеліна Перкова і Микола Костюк біля Андріївської церкви в Києві. 1992.

Микола Костюк у Києві, 1992 р.

Сестра Миколи Костюка Ніна Павлівна Кузьменко. Листопад 2007 р.

Микола Костюк у меморіальному будинку-музеї Дмитра Яворницького біля настінного розпису Миколи Струнникова «Тарас Бульба з синами». 1990 р.

Микола Костюк (у центрі) з родичами і знайомими у Дніпропетровську. Червень 1990 р.

Упорядник книги Микола Чабан, доктор Марія Фішер-Слиж і Юрій Костюк (син Миколи Костюка) після лекції Миколи Чабана у Торонто. 29 березня 2007 р.

Микола Костюк ПОРУЧ З ЯВОРНИЦЬКИМ

МИКОЛА КОСТЮК

ПОРУЧ З ЯВОРНИЦЬКИМ

СПОГАДИ ПИСАРЯ КОЗАЦЬКОГО БАТЬКА

Упорядкування, передмова та примітки Миколи Чабана

Дніпропетровськ
ІМА-прес
2008

УДК 82.3
ББК 63.3 (2) 722
К 72

Костюк М.

К 72 Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька. Документальне видання. — Дніпропетровськ, видавництво «ІМА-прес», 2008 — 192 с. + 16 с. вклейки.

ISBN 978-966-331-199-9

До книги Миколи Костюка (1915 — 1997) включено спогади про історика Дмитра Яворницького, фактичним секретарем якого він був в останні роки життя вченого. Також друкуються його спогади про участь в археологічних експедиціях над Дніпром, про голодомор 1933 року та пережите в роки німецької окупації. Видання доповнене листами Миколи Костюка та спогадами про нього.

Книга розрахована на всіх, хто цікавиться історією Придніпров'я, постаттю Дмитра Яворницького і його оточенням.

Меценат видання Юрій Костюк (Канада)

УДК 82.3
ББК 63.3 (2) 722

© Костюк М., 2008.
© Чабан М., упорядкування, передмова, 2008.

ISBN 978-966-331-199-9

НА ДОРОЗІ З МИНУЛОГО В МАЙБУТНЄ

Перед нами спогади Миколи Костюка, написані ним на схилі віку. Син репресованого священика, він змалку засвоїв уявлення про Добро і Зло, рано зазнав поневірянь. Але не занепав духом. На його шляху трапилася світла постать видатного українського історика Дмитра Яворницького. В період репресій, коли 1933 року історика викинули з заснованого ним музею (зараз — ДІМ), звинуватили у всіх гріхах, перестали платити пенсію, Микола Костюк став фактично секретарем («писарем») «козацького батька», допомагав йому і дружині у тяжких життєвих обставинах. Тим-то ми можемо слідом за ним самим назвати Миколу Костюка писарем козацького батька.

Народився Микола Павлович Костюк 21 лютого 1915 року в селі Покровка, яке нині належить до Криничанського району Дніпропетровської області. Батьками його були Павло Павлович Костюк і Вустя Данилівна, в дівоцтві Прокопенко. Дітей у родині було восьмеро: четверо синів і четверо доньок. Вже в шість років Микола зазнав голоду 1921 року, який лютував в Україні. Шестирічний хлопчик ходив до хати-читальні з мисочкою і чашечкою, щоб одержати каші і какао. «Якимсь чудом допомогова організація давала ці продукти нам, підліткам», — згадував він через багато років. Допомогова організація звалася АРА (від англійської назви «American Relief Administration» — «Американська адміністрація допомоги»). Ця урядова організація була створена в США в 1919 році, проіснувала до 1923-го і завдяки їй в Україні вижили мільйони людей.

У роки непу настав короткий період, коли радянська влада лишала українське село у відносному спокої. Дід Миколи Павло Антонович Костюк був працьовитий, самодостатній

селянин, який вступати до колгоспу не мав ніякої потреби. А таких радянська влада трактувала як ворогів. Діда заарештують і він помре з голоду 1933 року в криворізькій в'язниці. І ось парадокс: оскільки до суду, напевне, не дійшло, то Костюк-найстарший, виходить, не вважається навіть репресованим і відтак реабілітованим! В усякому разі його імені в мартирологу жертв політичних репресій в роки сталінщини «Повернені імена» (чотири томи видано в Дніпропетровську в 2002 — 2004 роках) шукати марно.

Натомість знаходимо в цьому виданні короткі відомості про батька Миколи Костюка — Павла Павловича Костюка. Хоча його як священика почали переслідувати ще 1926 року, у виданні «Повернені імена» (книга друга, Дніпропетровськ, 2003) він згадується лише у зв'язку з останнім арештом 1944 року. Тож у цьому мартирологі вміщено такі відомості про батька Миколи Костюка. Павло Павлович народився 1886 року в селі Покровка (на 1944 рік — Щорського району Дніпропетровської області, нині це, як ми зазначали, Криничанський район). Українець, селянин, позапартійний, освіта середня (духовна), священик церкви в селі Покровському. 27 листопада 1944 року звинувачений в антирадянській агітації, ув'язнений до виправно-трудових таборів на десять років з обмеженням прав на п'ять років. Йому пощастило дочекатися хрущовської «відлиги» і повернутися до родини, померти власною смертю. Але реабілітація прийшла до о. Павла посмертно — лише 14 жовтня 1991 року.

Сам Микола Костюк хлопчиком мріяв стати фотографом чи археологом. Влітку 1928 року під час екскурсії на Кічкас, на будівництво Дніпрельстану на території сучасного міста Запоріжжя доля подарувала йому першу зустріч з видатним українським істориком і археологом Дмитром Яворницьким (1855 — 1940). Зустріч та відіграла визначальну роль в долі допитливого хлопчика. Спілкування ученого з учнями зміцнило у підліткові захоплення рідною історією (до чого той мав вже потяг), багатющим минулим України, він марить археологічними розкопами, його вабить козацька романтика, яка свого часу взяла в полон і Дмитра Яворницького.

Та настає 1929 рік — рік «великого перелому», який боляче відгукнувся в долі їхньої священичої родини. Коли о. Павла Костюка засудили на п'ятнадцять років заслання, хлопчик, за його зізнанням, «позбувся і школи, і батьківської стріхи» та мусив тікати світ за очі. Після двох років поневіряння з «вовчим квитком» Микола Костюк запропонував свої послуги одній з археологічних експедицій, що досліджували порожисту частину Дніпра. Оскільки він був неповнолітній, його спершу не хотіли приймати. Та світ не без добрих людей: коли Микола зізнався, що він не має ні кола, ні двора, то його таки прийняли сезонним землекопом. І хоч робота була фізично тяжка, підліток почувався щасливим: він час від часу бачив, які археологічні знахідки роблять археологи.

Ось тоді він наважився вдруге підійти до Дмитра Івановича Яворницького і нагадав йому про трирічної давнини зустріч з ним на Кічкасі. Професор привітно поставився до хлопця, гостинно запросив до себе додому. Згодом Микола Костюк не раз згадуватиме «курінь» запорозького батька, який теж був маленьким музеєм, де все жило омріяною козаччиною. Привітно поставилася до хлопчика, «від якого землею пахло», і дружина історика Серафима Дмитрівна. Тому коли по довгих роках розлуки з батьківщиною Микола Костюк завітав до Дніпропетровська, то насамперед поспішив до меморіального музею-садиби Дмитра Яворницького. Надто багато споминів було пов'язано з цією гостинною оселею.

Микола Костюк пригадує, як у голодному 1933 році голодував і академік Дмитро Яворницький з дружиною: «Як я працював в археологічній експедиції і ночами ловили рибу, то я Яворницьким привозив свіженької, а також і сухої — солонов'яленої. Серафима Дмитрівна, як побачила суху рибу, що я привіз, то з радощів аж заплакала. Казала: «Це ж таке добро до борщу»...

Тепло згадує Микола Костюк і свою участь в археологічній експедиції під керівництвом Трохима Трохимовича Теслі. Його цікаві спогади про це варто співвіднести з сухою газетною заміткою про наслідки цієї експедиції, вміщеною в обласній дніпропетровській газеті «Зоря» 15 грудня 1935 року. Не-

підписана замітка називалася «Археологічна знахідка». В ній повідомлялося:

«Археологічна експедиція Дніпропетровського історичного музею, під керівництвом Т. Т. Теслі, в кінці листопада закінчила розкопи давньої палеотичної (*треба: палеолітичної*) стоянки в околицях села Кодаки над Дніпром. Стоянку розташовано в балці Сажовка (*треба: Сажавка*), на глибині 40 метрів у піскових покладах давньої річкової тераси. При розкопках знайдено кремінні вироби первісної людини та велику кількість кісток тварин, на яких полювала ця людина. За попереднім визначенням ці кістки належать слонам, носорогам, оленям, первісним коням та бізонам, а кістки хижаків, серед яких виділяється печерний лев та ін.

Знахідка ця, за даними археологічними, геологічними та палеонтологічними має давність близько 75 тисяч років і є першою знахідкою найдавнішої доби людського суспільства на Україні.

Крім розкопів у Кодаках, експедиція провела обстеження нових берегів Дніпра в Надпоріжжі *(нові береги виникли за два роки перед тим, коли 1932 року збудовано Дніпрельстан, значно піднято рівень води у Дніпрі та затоплено Дніпрові пороги — **М. Ч.**)*, де знайдено велику кількість нових археологічних пам'яток: доби неоліту з шліхувадлами для виробу кам'яних знарядь, кам'яними сокирами, кістяними долотами та вістрями, кремінними виробами, рештками посуду тощо. В урвищах нових берегів знайдено також рештки селищ мідяно-бронзової доби та на острові Кам'януватому селище слов'ян XI — XII сторіччя.

Матеріал розкопів після наукового опрацювання буде виставлено в Історичному музеї».

Ось така замітка дає уявлення про те, що знайшла експедиція під керівництвом археолога Т. Т. Теслі. А 19-річний Микола Костюк, який брав активну участь у роботі експедиції, з трудом дістав довідку про свою роботу в ній. Ще б пак: він був сином репресованого священика, а, отже, ізгоєм у так званому пролетарському суспільстві. Рятувало доброзичливе ставлення Яворницького. Вченого самого в 1933 році вигнали зі створ-

реного ним музею, відтак людська солідарність була рятівною в тяжких ситуаціях.

Про те, як сердечно ставився Дмитро Яворницький до Миколи Костюка, свідчить лист історика до Григорія Мусієнка, котрий у той час у Запоріжжі завідував гідрометеорологічною станцією:

«Любий і дорогий Григорію Івановичу!

Звертаюсь до Вас з великим проханням ось з якого приводу. Є у мене знайомий хлопець, якого я щиро люблю, Микола Костюк, і який працював у мене на Кічкасі, як фотограф, а після мого ізгнання з музею працював у інженера Кієні, строїтеля нового моста в Дн(іпропетровсь)кому, теж, як фотограф. Тепер після виїзду Кієні з Дніпро(петро)вського, цей бідолашний хлопець працює на заводі Петровського обрубщиком заліза, за 85 карб(ованців) на місяць. Робота страшенно важка. Так оце я й прошу Вас — чи не взяли би цього хлопця собі на яку роботу. Він прехороший працьовник, тихий, ввічливий, в мандрівках незамінний товариш.

З правдивою та щирою до Вас і Вашої дружини повагою

Д. Яворницький.

25. III. 1935».

(Наведений лист зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького).

Дмитро Іванович і Серафима Дмитрівна Яворницькі ставилися до Миколи Костюка як до свого сина. Він лагодив техніку у їхньому домі, бував з Яворницьким на концертах, п'ять чи шість разів супроводжував академіка на сесії Академії наук у Києві і відтак був фактично його секретарем в останні роки життя історика. Яворницькі пропонували Миколі усиновити його. Не заперечували проти цього і його батьки. Але Микола відмовився від формального усиновлення, пообіцявши Яворницьким, що й так буде їм за сина.

Лише дивом Микола Костюк, як і професор Дмитро Яворницький, не був репресований у зловісні тридцяті. Про це Микола Павлович ще міг дізнатися зі статті Віктора Ченцова «Учасник українського національного підпілля (маловідомі факти з життя Д. І. Яворницького)», опублікованої 1996 року у

вересневому журналі «Борисфен» (№9 (63). — С. 21 — 23). Отже, у гарячому липні 1937-го слідчі обласного НКВС вибивали необхідні свідчення з фігурантів у справі «Письменники». 14 липня на стіл народного комісара внутрішніх справ Української РСР Леплевського поклали звіт: «У справі «Письменники» арештований Назарний зізнався у своїй належності до контрреволюційної української фашистської групи, очолюваної відомим ідеологом українського націоналізму академіком Еварницьким... До складу цієї групи входили: професор Дніпропетровського медінституту Петровський, лікар Якимюк, Костюк та ін. Допит продовжується». Правда, незрозуміло, котрого Назарного змусили давати такі свідчення: тим літом заарештували двох братів Назарних — Віктора і Григорія Сергійовичів. Першого звинуватили в антирадянській агітації і дали 8 років. а другого звинуватили у належності до контрреволюційної організації і тут же розстріляли.

Тим часом енкаведисти фіксували: частий відвідувач Яворницького 22-річний син священика Микола Костюк розмови Яворницького (звісно, контрреволюційні) сприймав як «авторитетне міркування, яке не підлягає запереченню», і взагалі був «весь пронизаний отрутою українського націоналізму». Залишається загадкою, чому ж НКВС не заарештувало знаменитого вченого. Таким чином, зусилля слідчих органів не завершилися логічним фіналом — репресуванням.

Опинившись під час війни в Німеччині, а по війні у Канаді, Микола Костюк багато зробив для того, щоб розповісти про Яворницького в українських часописах. Так народилися його мемуарні нариси. Вони частково друкувалися в часописі «Нові дні», який виходив у Торонто (Канада). З них постає унікальний образ українського історика, вони містять невідомі факти, показують постать у новому світлі.

Мені довелося листуватися з Миколою Костюком, я включив його спогади про Яворницького до двох (дніпропетровського і київського) видань збірників «Сучасники про Яворницького» 1995 і 2006 років видання. Але ж багато мемуарного матеріалу лишалося поза тими збірниками. Зокрема, спогади Миколи Костюка про роботу в археологічних експедиціях під

керівництвом археологів Трохима Теслі чи Івана Левицького. Те ж саме стосується спогаду про дружину історика Серафиму Яворницьку. Свого часу я запропонував дніпропетровському журналу «Борисфен» надрукувати цінні спогади Миколи Костюка, написані у 50-у річницю Голодомору 1932 — 33 років в Україні. Понад десять років тому вони вийшли друком і в Україні і пролунали серед перших голосів правди про страхіття голодомору. Нині ці спомини включені і до збірника, який 2007 року вийшов під редакцією професора о. Юрія Мицика у видавництві Києво-Могилянської академії.

Доля подарувала Миколі Костюкові також знайомство з видатним українським істориком Дмитром Дорошенком (1882 — 1951), котрий у 1909 — 1913 роках жив і працював у Катеринославі і відтак добре знав Дмитра Яворницького. Коли 1949 року у Вінніпезі (Канада) вийшли друком мемуари Дмитра Дорошенка «Мої спомини про давнє минуле (1901 — 1914 роки)», він переслав їх Миколі Костюкові з таким теплим автографом: «Високоповажному й дорогому землякові М. Костюкові на пам'ять від автора. Виннипег, 25. IV.1949».

А ще Микола Костюк був добре знайомий і з дніпропетровським професором Панасом Олійниченком, який наприкінці 1930-х років також не уник репресій. Панас Васильович Олійниченко народився 1888 року в Сквирі на Київщині. Викладав у Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту. А оскільки жив він на вулиці 8-го Березня, неподалік від парку імені Шевченка, то Микола Костюк, буваючи у Яворницьких, частенько зустрічав у парку і професора Олійниченка. Той з часом став на чолі факультету у своєму виші. Гарячого серпня 1937-го його заарештували і звинуватили у належності до підпільної української націоналістичної організації. Через кілька тюремних років, 8 березня 1941 року його звільнили і він повернувся додому на свою вулицю 8 Березня. Реабілітовано його посмертно, 3 березня 1993 року. *(Згідно мартиролога «Повернені імена», книга 2, Дніпропетровськ, 2003, стор. 430).*

Коли до Січеслава прийшли німці, професор Панас Олійниченко, який постраждав від сталінського режиму, очолив обласну управу і в рамках самоврядування намагався полег-

шити життя українців під окупацією. 1943 року виїхав на Захід. Опинився в таборах для переміщених осіб у Німеччині. По війні перебрався з родиною до Англії, де брав участь в громадському житті й помер на початку 1960-х. Микола Костюк переслав нам копію одного з листів Панаса Олійниченка до нього, який свідчить про дружній характер їхніх взаємин.

Після смерті в серпні 1940 року Дмитра Яворницького Микола Костюк підтримував його вдову, фактично напівпаралізовану жінку. Регулярно відвідував її з сестрами під час окупації, разом зустрічали новий 1943 рік. А коли у травні 1943 року не стало Серафими Дмитрівни Яворницької, Миколі Костюку довелося займатися сумними обов'язками по похованню вдови історика.

В інтерв'ю, даному 1 березня 1996 року, Микола Костюк поділився спогадами про початок війни, якою він бачив її у Дніпропетровську. Ці спогади цікаво співвіднести з мемуарами іншого дніпропетровця — О. Динника *(Див.: А. Дынник. В СССР перед войной с Гитлером // «Новый журнал». Нью-Йорк. — 1965. — Кн. 79. — С. 164-174)*. Ці спогади перегукуються між собою (Динник, щоправда, ні разу не назвав обласний центр у своїх споминах Дніпропетровськом, але поза сумнівом йдеться саме про нього).

Коли розпочалася війна, М. Костюк працював електриком у школі. Пережите ним у роки війни — цінне свідчення ще одного емігранта. Відступаючи, німці погнали Миколу Павловича разом з його молодшим братом Олександром на риття окопів. З ризиком для життя їм вдалося втекти. Але й повертатися під владу більшовиків вони теж не мали великого бажання. Адже в їхній родині були репресовані дід, батько, дядьки... На Миколу теж могла чекати така сама доля. Тому він вирішує емігрувати.

На Захід Микола Костюк вирушив разом з молодшим братом Олександром (1920 — 1988), котрий в Канаді висвятився у священики, був шанованою людиною, приятелював з багатьма знаними в Канаді діячами.

Опинившись 1952 року в Канаді, Микола Костюк до виходу на пенсію працював у авіаційній фірмі. Там його високо

цінували за працьовитість. А він пишався літаками, в які було вкладено і часточку його сумлінної праці. Тільки ставши пенсіонером, наш земляк дістав змогу зайнятися спогадами про пережите. Як згадує син Юрій, батькові непросто було оволодіти друкарською машинкою. Друкував двома пальцями, відтак продуктивність була невисока. А ще підводив зір. Та він вважав за свій святий обов'язок лишити цінні спомини про Дмитра Яворницького і його дружину Серафиму, яких близько знав в останні роки їхнього життя.

1983 року Микола Костюк пише спогади у 50-у річницю штучного голодомору в Україні 1932-33 років. Комісія, яка досліджувала страшну трагедію українського народу, на доручення уряду США, видала 1990 року три великих томи спогадів свідків геноциду. Спогади Миколи Костюка потрапили до другого тому.

На Заході були видрукувані й інші його спогади та нариси. Стаття Миколи Костюка «Дмитро Іванович Яворницький. До 135-ї річниці народження і 50-ї річниці смерти» з'явилася 11 листопада 1990 року в «Українських вістях». Також у листопаді 1990 року торонтський щомісячник «Нові дні» починає друкувати його спогади «З життя академіка Д. І. Яворницького», проілюстровані фотографіями з особистого архіву Миколи Павловича. Ці дивом збережені фотографії, до речі, мають окрему вартість.

У 1991-му Микола Костюк дочекався проголошення незалежності України. А вже наступного року спогади його починають з'являтися друком і в рідному йому Січеславі. З ініціативи професора кафедри історії України Дніпропетровського державного університету доктора історичних наук Юрія Мицика і з його передмовою у «Борисфені» (№ 2, 1992) друкуються уривки зі спогадів про Д. І. Яворницького, а у «Вільній думці» (теж дніпропетровське видання) — про острів Зміїний. У липні 1994 року з моїм післясловом у «Борисфені» з'являються спогади Миколи Костюка про голодомор «Незабутнє».

Микола Костюк двічі побував на початку 1990-х в Україні. Він щиро переймався проблемами становлення молодої Української держави. Не стало Миколи Костюка 1997 року в Канаді.

Ще 22 березня 1995 року в статті «Поруч з козацьким батьком» у дніпропетровській газеті «Наше місто» (стаття присвячувалася 80-річчю від дня народження Миколи Павловича) я писав про те, що його мемуарні нариси варто зібрати у книжку споминів і видати в науку нащадкам. Нині ми дочекалися цього. Книжка така, нарешті, виходить друком. Ми зібрали усе доступне нам і виносимо її на суд читача.

Нинішнє видання якось само собою стало міжнародним проектом. Сам автор по війні жив і помер у Канаді. Там нині живуть його донька Ольга і син Юрій, завдяки фінансовій підтримці якого цей проект стає реальністю. В Канаді також працює випускниця історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету, а нині викладачка Торонтського університету Марина Кравець, яка добре знала Миколу Костюка. Через неї з ним познайомився Карел Беркгоф, котрий нині є науковим співробітником Центру досліджень голокосту і геноциду в Амстердамі (Нідерланди). Він свого часу записав спогади Миколи Костюка про пережите в роки Другої світової війни і надав це інтерв'ю в наше розпорядження для опублікування в цьому виданні. За що ми висловлюємо панові Беркгофу свою щиру подяку. Ми також вдячні завідуючій меморіальним музеєм-садибою Дмитра Яворницького в Дніпропетровську Ангеліні Перковій та адміністрації Дніпропетровського історичного музею імені Дмитра Яворницького (директор Надія Капустіна) за надані нам з музейних фондів для публікації листи Миколи Костюка до Ангеліни Перкової.

Таким чином, до нинішнього видання причетні різні люди в різних країнах — Україні, Канаді, Нідерландах... Усіх нас об'єднала вдячна пам'ять про писаря козацького батька Миколу Костюка.

Микола ЧАБАН.

КОРОТКА АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Микола Павлович Костюк, народився 21-го лютого 1915-го року в родині православного священика о. Павла Костюка на Дніпропетровщині. Було нас 4 хлопці і 4 дівчат. З давніх-давен наш рід проживав, аж до 1823-го р. у м. Любеч на Чернігівщині, а як Запорізька Січ була підступно окупована і знищена російським військом, за царювання лихозвісної «вражої баби» Катерини 2-гої, то тоді аж в 1833-му році, щоб заселити козацькі землі, було переселено з Чернігівщини декілька тисяч кріпаків.

Наші предки працьовиті і на нових, козацьких вольностей, землях загосподарились. Орали і сіяли. Ґатили греблі на річках, розплоджували рибу по ставках, а довкола хат садовили сади і, як потім мій тато говорив: «Синок — оце, де ми тепер живемо, — то є золоте дно України».

Але користуватись чи насолоджуватись отим, тяжкою працею здобутим, раєм на землі нам не пощастило, бо вже в 1926 році мого тата було перший раз заарештовано і беззаконно посаджено до тюрми... відбув півтора року... А знову в 1929-му році вдруге заарештували, все наше господарство і хату від нас забрали, а тата виїзний показовий, республіканський суд засудив на 15 років заслання, прямо з суду (навіть попрощатися з мамою і нами, дітьми, до хати не пустили) — як «ворога народу» на Сибір повезли...

Так з отого золотого дна України справжні вороги нашого народу зробили пекло.

Відтоді почались митарства нашої родини і одісея мого особистого життя.

Не було з чого існувати і я опинився в Дніпропетровську... Хапався за всякі роботи, хоч ще не був повнолітнім...

Ще в 1928 р. (перед другим арештом тата) наша школа організувала екскурсію до Запоріжжя побачити як будували Дніпровську Гідроелектричну Станцію. Там на Запоріжжі ми натрапили на розкопи археологічної експедиції з Дніпропет-

ровського Історико-Археологічного Музею, що нею керував директор музею Дмитро Іванович Яворницький.

Повернувшись з Запорізької екскурсії, я написав листа проф. Яворницькому на адресу музею, в якому поділився своїми враженнями про їхні розкопи.

А як і до нашого села Микольського на Дніпрі, коло порогу Ненаситець, приїхав археолог Кіранов і почав робити розкопи, то я упросився до нього на сезонову роботу землекопа.

Пізніше мені довелося працювати ще як землекоп, лаборант-препаратор і як фотограф з археологами М. Міллером, Іваном Левицьким, Аркадієм Добровольським і Трохимом Трохимовичем Теслею. Керував усіма розкопами Яворницький.

Моє знайомство з проф. Яворницьким дуже швидко перетворилося в дружньо-батьківсько-синівські взаємини, я дуже часто бував у домі Яворницьких і Дмитро Іванович та Серафима Дмитрівна були дуже раді як я відвідував їх.

А як у роки голодової облоги України в 1933-му році противники Яворницького накинулись на вченого і причепили йому ярлик «буржуазного націоналіста» і вигнали з посади директора музею та й академічної пенсії і хлібних та продуктових карток позбулася родина Яворницьких, опинилися такі благородні та знаючі люди у критичному матеріальному і психологічному положенні, — я кинувся допомагати родині всіма своїми силами і хистом. Я тоді ще працював з археологом Т. Теслею до кінця грудня 1934-го року. Роздобувати треба було вугілля, дров, хліба, продуктів, а також підтримувати їх морально. Мало хто їх відвідував, бо люди просто боялися. Помагав я їм чим тільки міг аж до кінця їхніх днів...

Академік Дмитро Іванович Яворницький упокоївся 5-го серпня 1940-го року, а дружина Серафима Дмитрівна 10-го травня 1943-го року.

Коли і мене вигнали з музею, як вони казали, як сина попа, то я подався на металургійні заводи Дніпропетровська. Став робітником. Так добився до заборонених мені денних шкіл і ходив до вечірніх робітничих факультетів після цілоденної праці та осягнув науку електротехніки. Та найкраще мені допомогли

Яворницькі, бо просили мене приходити до них, коли тільки я мав час. На другому поверсі їхнього дому була моя кімната-мезонін, там я мав затишний куточок і рідкісній добір найкращих книжок з бібліотеки Яворницьких. Казали мені: «Коля, приходьте і гризіть академічні науки».

А в загальному моє знайомство і дружба з родиною Яворницьких були моїм великим щастям протягом більше десяти років.

У жовтні 1943-го року мене і мого молодшого брата Олександра німецьке військо примусило копати окопи, а потім під охороною повели на захід, аж поки ми з братом у кінці листопада втекли. Опинилися в Німеччині, працювали на фабриці, а перед закінченням війни вступили до 2-ої Української Дивізії УНА. Довелось відбути три роки в полоні широко знаного «Ріміні». Після полону переїхав до Англії, де працював на фабриці м. Брадфорд. Брав участь у розбудові церковного і братського життя і співав у хорі, де й познайомився з землячкою з Київщини Варварою Мироненко. Одружився з нею в 1950-му році, а як заробили грошей на подорож до Канади, то в 1952-му прибули до Торонто.

Маємо двоє дітей. Дочка Ольга — економіст та син Юрко — інженер і трьох внуків.

Ще в 1957-му році я закінчив радіошколу і працював на заводі Де Гавілланд, що виробляє літаки в електричному відділі аж до1981-го року, а тепер на пенсії.

Т.ШЕВЧЕНКО НА АЛЕЇ ПИСЬМЕННИКІВ У ПАРКУ ШЕВЧЕНКА

Одної неділі раненько я намірився відвідати Яворницьких та й думав, щоб не було зарано, то краще прямо від трамваю сходити до Дніпра скупатися, тоді вже до них.

Доходжу майже до воріт парку і дивлюсь, що Дмитро Іванович уже повертається з парку додому. Як я привітався з ним, то він каже:

— А-а-а, К-о-о-л-я-я, — а де ж це ви так рано тут узявся?

Кажу, що хочу вас відвідати та думав, що ще зарано, то оце йду до Дніпра скупатися, а тоді вже до вас. А Дмитро Іванович знову питає мене:

— То ви ще в парку не були?

Я кажу: ні.

— І алеї письменників не бачили?

Кажу: ні.

— То ходімо, я вам щось покажу. — І Дмитро Іванович веде мене до парку, щоб побачити алею, і дійсно було що дивитися...

На головній алеї, що веде до Дніпра, як на виставці були розставлені видатніші письменники, сліпучо білі погруддя на високих п'єдесталах, а в одній з клумб поставили також сліпучо білих двох вождів — Леніна і Сталіна, що ніби на дивані сидять.

Ще здалеченька я зауважив, що доходимо до погруддя нашого батька Тараса, що з трохи нахиленою, та ще й з трохи повернутою головою з-під брів грізно дивиться направо...

Як уже ми дійшли до батька Тараса, то Дмитро Іванович підняв свій ціпок і каже:

— Коля, дивіться, як наш Шевченко дивиться на того сифілітика, а поруч, направо від Шевченка, поставили погруддя Максима Горького.

І все зрозумів, і пригадалося мені з розповіді Агатангела Кримського, що ще під час нашої державності 1917 — 20-х ро-

ків Максим Горький близько крутився і дуже залицявся до УНРівців, бо казав нашим державним діячам, що у вас Вкраїнська народна республіка, а у нас, росіян, дальше самодержавіє.., а пізніше Горький спокусився на московські привілеї і зробився придворним письменником, та ще й вигукнув клич: «Як ворог не здається, то його треба знищити».

Таке розповідав мені А. Кримський.

МОЯ ПРИГОДА У САДУ

Майже кожного разу, коли я учащав до Яворницьких, то допитувався їх обох, чи я можу їм чимось допомогти, щось зробити?

Але цього разу, як я прийшов до них і подзвонив вертушкою на фронтових дверях, то відкрив мені Дмитро Іванович, а по його очах я пізнав, що моя поява надзвичайно обрадувала його. Оте, «А-а-а, К-о-л-я», було інакше.

Почула і Серафима Дмитрівна, що я прийшов і також прийшла побачити мене така рада. Та й кажуть, що мене Бог послав до них.

Кажуть, що тільки-но приходив міліціонер і дуже строго наказав їм, аби вони негайно зрізали сухе дерево, що всохло за цегляним муром їхнього подвір'я. Бо, каже, що багато людей ідуть до парку Шевченка і як суха гіляка впаде комусь на голову, то вони будуть відповідати. І просять, щоб я поміг знайти когось, щоб спиляли, а вони заплатять. Пішов я побачити те сухе дерево та вернувся, щоб сказати їм, що не треба нікого шукати, бо я сам спиляю, тільки мушу змотатись додому і привезу пилку та довгу віровку.

Сів на трамвай і швиденько привіз що мені потрібно. Поставив високу драбину до сухого стовбура тополі і почав пиляти гілки та спускати на землю віровкою, щоб складати під стіною. Так мені все добре йшло, що аж дух радувався, бо досить велику купу наклав. Переносив ті гіляки до подвір'я через ворота. Лишився тільки голий стовбур, котрого я вирішив підпиляти при самій землі, а потім прив'язати за самий верх віровкою з одним кінцем, а другий вкинути в сад їхнього подвір'я через мур і тоді піти в сад та розгойдати легенько, а тоді з усієї сили з розгону потягнути і дерево повалиться в сад, де було досить місця йому повалитись, а потім попиляти його на куски. Але як я його розгойдав і сильно потягнув, то стовбур в останній секунді похилився не туди, а якось раптово ним крутонуло і впав на єдине в їхньому саду дерево абрикоси і розчахнуло його вершок на дві половини. Такий нещасливий випа-

док мене прямо перелякав... Так добре все йшло, а тепер що? Та придумав швиденько замісити глини у відрі, шнуром зв'язати розчахнуте, заліпити щілини глиною і негайно їм сказати, що трапилось нещастя.

Ішов до хати і, як то кажуть, «душа моя була з п'ятках»...

А як я вибачаючись сказав їм, що все зробив так гарно і швидко, а тільки не вдалось повалити стовбура там, де хотів, а впав на абрикосу і розколов її... А Дмитро Іванович і Серафима Дмитрівна замість обуритись на мене та почали себе винити. Кажуть: не журіться, то ми винуваті, бо не дали вам нікого до помочі. Потім ми всі троє пішли оглянути як я все зробив і як вони побачили, що такого величезного стовбура я сам-самісінький поклав на галявині у саду, то обрадувані ще раз попросили мене, щоб я їм вибачив і обцілували мене знову, кажучи, воно заросте...

Та абрикоса щороку дуже гарно зріла, але ніколи не давала плодів. А на другу весну наша абрикоса ще рясніше зацвіла та потім ще й пов'язалися всі ягідки, то Яворницькі, я і всі їхні приятелі дуже дивувалися з такого дивного явища, та ще потім і жартували, називаючи мене «садівник».

А як вже абрикоси достигли, то Серафима Дмитрівна сказала так: «Перший кошик абрикос дамо Колі, бо то його заслуга». Зайшло й справді, як у тій українській народній, мудрій приповідці кажеться: «Бог не без милості, а козак не без щастя»...

Отака пригода мені трапилась у саду Яворницьких.

Вже доходить півсотні років, як вони обоє зійшли у вічність, там, де нема ні журби, ані смутку, а ще й досі згадую їх з синівською вдячністю та радію, що моя доля привела мене до них, що я, дякуючи Богові, їх пізнав і мав приємність працювати з ними, помагати їм та навіть переживати разом з ними найтяжчі лихоліття їхнього, всього нашого народу і мого особистого життя. Дмитро Іванович не раз казав мені, що Серафима Дмитрівна то «ходяча енциклопедія», а я від себе додам, що вони обоє були «ходячими енциклопедіями», що вони були, є і будуть вічно Великими Людьми у пам'яті нашого, люблячого їх українського народу.

УКРАЇНСЬКІ ДУМИ І ЯК ТРЕБА ЧИТАТИ ЇХ

Як з мого тата зробили «ворога народу», то і мене позбавили права і можливостей учитися в школі. Довелося самотужки продовжувати науку при допомозі книжок з бібліотеки, що мали назву «Робітфак на дому». А потім я вписався до вечірнього Робітничого факультету, бо вдень працював на заводі. У робітфаку всі студенти були дорослі і ставилися до науки дуже серйозно. Моя вчителька української мови і літератури була дуже працьовита і дуже старалася дати нам якнайбільше знань. Ми так багато читали про нашу старовину. Як вже прийшов час писати екзамени з української літератури на довільну тему, то я вибрав собі «Думу про втечу трьох братів з Азова», бо припала та дума до моєї душі, а особливо про отого найменшого брата «пішого-пішаницю». Трапилося так, що моя праця була оцінена як найкраща на всю нашу групу з сорока душ. А як пізніше порівняли праці з інших шкіл міста, то і тоді виявилось, що моя «Дума про втечу трьох братів з Азова» була визнана за найкращу.

Яворницькі завжди просили мене, щоб ночував у них, а я не хотів їм дуже докучати, був соромливий. А вже як приходив час екзаменів, то Серафима Дмитрівна прямо казала: «Я вам наказую прямо зі школи до нас». Треба було слухати і я так і робив. Вона сама давня вчителька любила питати мене після кожного екзамену — «Коля, ну то і як ? — зі щитом чи на щиті?» Я завжди мав щастя бути зі щитом, і вони то дуже любили. Та як я приїхав до них зі своєю «Думою...», то також Серафима Дмитрівна запитала мене, чи я зі щитом чи на щиті — і коли я відповів, що зі щитом, то Дмитро Іванович поцікавився що ж ми робили і, як почув мою відповідь, що була письмова робота на вільну тему і я написав «Думу про втечу трьох братів з Азова», то Дмитро Іванович аж затрусився і попросив мене, щоб я прочитав. Я читав, а Яворницькі обоє слухали. Як вже я закінчив читати, то вони були захопленні змістом моєї праці і обоє

поцілували мене, а Дмитро Іванович ще й похвалив, що, мовляв, написано чудово, з душею, з любов'ю, «а от читати не тямите. Дайте мені, я вам прочитаю». Я дав йому і він з місця почав читати та так, що я ще в житті такого читання не чув. Наш Дмитро Іванович якось прямо перевтілився, встав, зайняв позу таку животрепечучу, таку жалібну, що я ще таким його ніколи не бачив...

А як почав читати, як полилися звуки — слова отого бідного найменшого брата і слова ті з задертої голови Дмитра Івановича звучали не як з Єрихонської труби, а ніби з найдальших глибин його нутра, з нутра високого зростом і високо талановитого майстра живого слова, що досягнув вершини знання образно передати слухачам сумну-пресумну історію надлюдського терпіння, терпіння українського юнака серед безмежних просторів степу нашої землі...

Читав як піснопівець, так захопився гіркою долею нашого прапрапредківського юнака, якоїсь Терпелихи дитини, що займанцями був захоплений до неволі разом зі своїми старшими братами, а тепер їм пощастило втекти і старші два на конях, а найменший піший-пішаниця знеможений, без води, голодний, ледве видерся рачки на високу могилу і, оглянувши широкий степ, з останніх сил почав гукати до своїх рідних братів... І тут Дмитро Іванович почав вигукувати жалібні слова передсмертної розпуки найменшого брата, та так натурально, так артистично, що і сам розплакався...

Сів на своє крісло, перестав читати і ридав ридма... Я злякався і почав заспокоювати його, обіймав його старечі плечі і обціловував його сиву голову, а Серафима Дмитрівна злякано дивилася на нас і гукала до мене: «Коля! що ви наробили?». Я мовчав, бо не знав, що сказати... а сам собі думав: я не набивався... Самі питали мене, що я писав, самі попросили мене, щоб я прочитав написане, самі похвалили мене, що дуже добре написав, а от прочитати до пуття не тямив... То все, що я наробив...

Та виручив мене таки сам Дмитро Іванович. Як трошки заспокоївся, то гукнув мене ближче і, поцілувавши, ще раз подякував за думу і сказав так:

— Коля! Отак думи читати треба. Бо думи наші, українські, унікальні і створені нашим народом не для приємності, а для пробудження розумового, щоб люди глибше задумались і зрозуміли науку даної думи. Інші народи таких дум не мають. А розридався я тому, що вже старий. Як я був молодий, то не плакав, а, читаючи народні думи, я доводив своїх слухачів до сліз...

Колись, ще перед І світовою війною, каже Дмитро Іванович, мені вдалося організувати у найбільшому театрі нашого міста концерт силами найвизначніших кобзарів-сліпців.

Народу зійшлося на концерт сила-силенна. Не вмістилися люди в театрі, то повідкривали вікна і люди слухали на подвір'ї. Виступив Кучугура-Кучеренко; по-козацькому вдягнений, з довгими сивими вусами та з кудлатими насупленими бровами. Як вивів я його на сцену, який же народ був здивований, бо такого концерту та такої кількості народу ще ніколи в місті не було... А як кобзар вправною рукою торкнувся струн, як заграв, та як заспівав, як полилася дума, то народ був прямо зачарований. Грали, грали, співали та приграли, а народ все більше і більше просив повторення.

Останнім виступав найславніший з кобзарів — Остап Вересай[1]. Казав Дмитро Іванович, що він їх всіх, оцих кобзарів знав і багато разів слухав та дивився їхні виконання, але тут вони так розходилися, так розходилися, що мені самому не вірилося, що отакі вже старенькі, немічні та потраплять отаке виробляти, отак викаблучуватись... А публіка також так захопилася, що скільки не грай, скільки не співай, а їм все мало, що гукали повторення.

Втомився Вересай і вже не міг більше виконувати, а народ ще просив стоячи... Дмитро Іванович був близько кобзаря, за занавісою і гукнув до нього, «Чому не граєте ? Що трапилось?» — А Вересай каже, що вже досить, бо втомився... А народ прямо реве ... Я, каже, прошу його ще одну тільки, а Вересай завагався... Тоді Дмитро Іванович тихенько, але з притиском гукнув кобзареві:

[1] Остап Вересай помер 1890 року. Немає відомостей про його виступи в Катеринославі,

— Піддайте вогню!!!

То, каже, наш старенький бідолаха як заспівав, як заграв, аж виляски розливалися по театру, а публіка як сказилася... Каже мені:

— Коля! Гаманці летіли на сцену... Засипали кобзаря квітами... Вилізли на сцену і цілували Вересая, як рідна мати свою дитину... Взагалі той концерт так захопив слухачів, що половина з них плакала... Коля! Ото так українські думи треба виконувати... То я від кобзарів навчився любити думи і їх виконувати.

А я сам собі думаю: мені не пощастило слухати кобзарів, бо були заборонені, а від вас, Дмитре Івановичу, навчився любити думи і про них писати..

— Ніколи більше не дозволили мати такого концерту кобзарів, ба ще гірше — чи зі страху, чи з ненависті — всіх кобзарів понищили...

ОСТАННЄ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ЖИТТЯ АКАДЕМІКА

Наближався кінець навчального 1928-го року, а ми сільські школярі, немов вихрами носилися, здавали екзамени, щоб бути готовими збиратися їхати в екскурсію, оглядати будову Дніпровської Гідроелектричної Станції — Дніпрогес. В найвужчому місці Дніпра, на високих, скелястих берегах, коло Кічкас, що близько Запоріжжя.

Водили нас екскурсоводи по найцікавіших місцях широких просторів. Там паровими бабами забивали у землю сваї, недалеко десь вертіли дірки в скелі, щоб потім динамітом висадити ту твердиню в повітря. Ріжними гудками маленькі паротяги «кукушки» додавали ще більшого гамору, підвозячи будівельні матеріяли.

Курява висіла така, що й сонце закрило.

Задихані видираємося на бугор, раптом бачимо, що люди розкопують якийсь курган. Приходимо ближче і очам на віриться: лежать людські кістки, щойно відкриті і залишені на своїх місцях, а люди обережно розкопують дальше, і всі ті знахідки опинилися лежати, ніби на стовпчиках. Та ще один кістяк, ніби в сидячому положенні, ми нічого не розуміли.

Хто ж нам пояснить таємницю розкопаного? Ми всі чекали. І раптом повертається наш екскурсовод і каже: нам пощастило, бо якраз зможемо почути пояснення про розкопи від самого керівника по дослідженню порожистої частини Дніпра, директора Дніпропетровського Краєвого Історико-Археологічного музею — академіка Дм. Ів. Яворницького.

Дивимось: наближається старенький науковець, у чорному одягу, з довгими сивими вусами, в синіх окулярах, і ми принишкли, щоб усе чути і нічого не пропустити.

Став учений, оглянув нас і привітався, запитав звідкіля ми приїхали, і похвалив нас, що, видно, ми були добрі учні, якщо учителі так здалека привезли нас аж сюди.

Ми всі стояли довкола того розкопаного кургану, а професор Яворницький розказував нам простою українською мовою

про все оте викопане та його значення для науки про історію України. Що всі оті стовпці будуть сфотографовані, виміряні, описані, а потім зрізані разом з землею, обережно укладені у відповідні скрині, дбайливо упаковані, щоб нічого не ушкодити, і тоді все це відвезеться до Дніпропетровського музею.

Десь ще мали іти до «Дурної скелі», а я з учителем ще довго слухали Дмитра Івановича за всі інші експедиції, що в той самий час досліджували порожисту частину Дніпра.

А як всі наші повернулися, то пішли оглядати Кічкаський міст, що був перекинутий дугою через Дніпро, без жодних опор, а тільки стояв кінцями дуги на обох крутих, скелястих берегах. Міст був залізний. Ми також зауважили, що були якісь незвичайні дірки у мості, нам пояснили, що то ще махновці строчили з кулемета, як хотіли захопити міст. Аж не вірилося нам, що маленькі кулі та можуть пробити таке товсте залізо.

У таких цікавих обставинах бачив я перший раз професора Яворницького. А один тільки рік пізніше, як мого тата, о. Павла, засудили на 15 років заслання, то я позбувся і школи, і батьківської стріхи, та, щоб урятуватися, мусіли тікати світ заочі. По двох роках поневіряння з «вовчим білетом» я вдався до одної з експедицій, що досліджувала порожисту частину Дніпра. На початку не хотіли прийняти, бо я ще не був повнолітнім, а, як я признався археологові, що не маю ні кола ані двора, то він, спасибі йому, прийняв мене, сезоновим землекопом. Копало багато людей глибокий шурф у три яруси, то мені, як наймолодшому хлопчакові дали, аж на поверхні відкидати та розгортати лопатою тяжелезною землю, що її цілісінький день кидали дорослі знизу. Був я щасливий, бо час до часу бачив, що викопали і позбувся вовчого квитка.

Група вийшла, а я лишився і горів бажанням зачепити вченого, щоб познайомитися з ним. Мені вдалося, бо я пригадав професорові, що я був як вони розкопували курган в Кічкасі, три роки тому. Яворницький якось люб’язно до мене поставився, розпитав мене про все і потім запропонував мені піти до нього, до хати. Я так зрадів такій нагоді.

Перший раз ми разом обідали. Він і його мила дружина Серафима Дмитрівна були дуже привітні до мене і казали, що

від мене землею пахне і, дійсно, я тільки приїхав з села. Від того часу наше знайомство перейшло з тепле почуття близькості, довір'я, пошани і прямо-таки справжньої синівсько-батьківської любови. В кращі часи і в часи найтяжчі ми були нерозлучні аж до кончини вченого 5 серпня 1940 року.

Вам, напевно, буде цікаво уявити, і в яких умовах Дмитро Іванович працював? Огляньмо оту кузню, де професор кував ту науку для нас і наступних поколінь, про нашу дорогу і любу Україну. Перейдімося, аби побачити оту фортецю, з якої наш історик робив походи, а на старість захищався у ній від облоги.

Дніпропетровськ розлігся на правому березі Дніпра. Середина міста в низовині, а околиці — на ґорбах. І ось на найвищому горбу східньої частини міста наш історик збудував свій курінь. Поштова адреса: Майдан Шевченка ч. 5. Семикімнатний цегловий будинок, 6 кімнат на першому поверсі, а сьома була на другому поверсі, як вежа височіла навпроти Дніпра та його околиці. Було видно річку Самару, аж до міста Новомосковська, де отой славний дерев'яний собор, збудований запорожцями без жодного цвяха, отой з дев'ятьма банями, що тепер читаємо про нього у романі Олеся Гончара «Собор».

На високому фундаменті будинок. Сходимо у вітальню, де на правій стіні аж до стелі вигляд справжнього дикого степу і Тарас Бульба з синами, Остапом та Андрієм на баских конях їдуть в похід, срібними стременами виблискують, а ковил та тирса коням аж до черева. На простінках також деталі з історії козацької доби в повний зріст і в справжніх кольорах. Малював відомий учень славного Іллі Рєпіна, Микола Струнников.

У робочому кабінеті на письмовому столі стояла фотографія, то був Олександр Опанасович Потебня, професор, котрого молодий Яворницький полюбив ще відтоді, як учився в нього. По кутках — шафи з бібліотекою, а на стінах у хронологічному порядку усі наші гетьмани та кошові отамани, дбайливо виставлені ученим-істориком. Коло інкрустованої перламутром шафи стояли високі стоси — до 60.000 карток (на кожне слово — окрема картка) — то словник української живої мови, над яким наш історик працював усе своє життя, і де були такі слова, що ще не були друковані в жодному з дотеперішніх українських словарях.

У світлиці піаніно, що на ньому дуже вправно грала дружина — Серафима Дмитрівна. Також картина близького Дмитрові Івановичу друга маляра-баталіста Миколи Самокиші, що її митець спеціально намалював, щоб подарувати Яворницькому як відвідав їх. То була голова коня з прикрасами та різнокольоровими стрічками, заплетеними в гриві.

В їдальні — буфети, стіл, а на стіні дві ікони, Ісуса Христа та Діви Марії, в українських вишиваних одіяннях.

З вітальні вихід на простору веранду з дахом, яка була оточена пахучими жасмином та бузком, фруктовими деревами та квітами і обов'язково куточок поля-степу з тирсою. Тут, у саду птаство щебетало, а наш науковець, по довгих годинах праці заслужено спочивав. Весною і літом щоденно, ще перед сходом сонця Дмитро Іванович, великий любитель природи, ходив до парку Тараса Шевченка, слухати солов'я у березовому гаю.

Тепер дещо з біографії запорозького Писаря,

Дмитро Іванович народився в день св. Димитрія 8-го листопада 1855 року в селі Сонцівці Харківського повіту на Харківщині в родині псаломщика Івана Якимовича Яворницького.

У родині інтелігентного псаломщика, батька малого Дмитруся, буйно процвітала любов до всього свого, рідного. Бабуся казки розповідала маленькому внучкові Дмитрусеві, а тато садовив на коліна малого та читав йому про Тараса Бульбу. Слухав те все маленький Дмитрусь і гірко плакав, уболіваючи над долею сміливих лицарів. Видно хлоп'я було добросердечне, бо оті дитячі сльози, ще й під убогою солом'яною батьківською стріхою, упали на добрий ґрунт і зросили зерна кришталево чистої любови до знедоленого рідного народу. Дало сили і завзяття боронити всіх покривджених, що Дмитро Іванович і робив протягом всього свого, хоч і тяжкого, але славного життя.

Бажанням батьків було, щоб синок був духовною особою, але Дмитруся тягнуло більше до історії, щоб глибше, краще довідатися, де взялися оті лицарі, ті запорозькі козаки, про котрих всюди було так багато розмов, співалися про них пісні, думи сліпими кобзарями та лірниками.

Отож після повітової школи та духовної семінарії моло-

дий Яворницький в 1877 р. успішно склав вступні екзамени на історико-філологічний факультет Харківського університету. Знайомиться з нашим видатним істориком, етнографом та письменником Миколою Івановичем Костомаровим (1817 — 1885). Костомаров зробив сильне і незабутнє враження на молодого Яворницького та дав багато практичних порад з багатьох ділянок науки. Потім Яворницький став позаштатним стипендіатом для підготовки професорського звання при катедрі російської історії Харківського університету.

Одночасно викладав історію в багатьох середніх школах Харкова та щоліта їздив в Україну досліджувати сліди запорожців. Був обвинувачений царською владою в сепаратизмі.

Дмитро Іванович був характером незалежницький, у поглядах прямий, а у вислових сміливий. Нелегко було такому добросердому пробиватися серед хащів підозр, доносів та утисків.

Що то за науковець, якщо він любить простолюддя, записує від них пісні, думи, перекази?

Звільнений з Харківського університету, Яворницький переїздить до Петербургу.

В Петербурзі було дуже багато друзів і знайомих Яворницького, та як приходили до нього, то бувало й по сорок чоловік у хаті. Там же Яворницький зустрів, тоді вже добре відомого свого земляка, теж харків'янина, Іллю Юхимовича Рєпіна (котрого справжнє прізвище було Ріпа). Від того часу вони так здружилися, що стали, як брати. Хтось з друзів довідався, що звільнилася катедра історії в інституті і Яворницький подався туди і в конкурсі 7-ох кандидатів виграв його та дістав працю.

Повишукував потребуючих українських студентів та зорганізував їм допомогу, а сам, окрім своєї праці на катедрі, викладав історію в Миколаївському сирітському інституті, приватній гімназії, другому кадетському корпусі, театральному училищі та в багатьох середніх навчальних закладах Петербургу.

Казав мені Дмитро Іванович, що він був запланував багато подорожів та розкопів по Україні на кожне літо і ото тому змушений був працювати так багато, і по одинадцять лекцій щоденно, а рисаком їздив від школи до школи.

Дошкульним тягарем відчував на собі отого вигаданого

режимом ярлика «сєпаратиста», українофіла — «ізисківающій все средства к тому, чтоби внєдрять свої тенденції в юниє сєрдца молодєжі».

Одна утіха — піти у степ і досліджувати давно минуле свого рідного та любого народу, так хіба ж то — сепаратизм?

Довгі роки Дмитро Іванович журився долею останнього Кошового Отамана Війська Запорізького — Петра Івановича Кальнишевського.

І ось вирвався від всяких суєт і поїхав до Соловецького острова шукати все про життя і кончину Отамана. Від Архангельська до Соловецького монастиря пароплавом забрало 17 годин. Під стіною головного монастиря Дмитро Іванович розшукав одну з трьох надгробних плит, на котрій написано:

«Здєсь погрєбєно тєло в Бозє почівшаго кошевого некогда Запорожской грозной Сечі козаков атамана Петра Кальнишевского, сосланного в сію обітєль по Височайшему повеленію в 1776 году на смірєніє». Наслідками своїх розшуків Яворницький був приголомшений. Дмитро Іванович потрапив розшукати ще й самовидця-богомольця, що нібито бачив, як супроводили Кальнишевського під охороною аж трьох солдатів з рушницями до трапезної. Побачив отаман архімандрита та ще й під благословення підійшов, а той здивовано зауважив «Древен ти єси, землею пахнешь». Старі ченці розповідали, що ніби цариця Катерина ще й умову ставила Кальнишевському: «Одержуй волю і маєток, тільки зречися козаччини», а відповідь була така: «Ні, або воля козацька, або тюрма».

Здавалося їм, що немічна тілом людина злякається неволі і відречеться своїх прав, зрадить своїх козаків-запорожців, як ото Юда зрікся Христа. А вийшло, що вони самі перелякалися і взяли на себе чорну пляму зради людяности, а козак-отаман Кальнишевський, хоч і терпів, та лишився чистий духом Отаманом.

Переслідували Яворницького без перерви, навіть обшук зробили.

У 1887 році був секретний лист міністра освіти Делянова попечителю С.-Петербурзького учбового округу, про те, що як Д. І. Яворницький буде шукати праці, то щоб його ніде не приймали.

Знову повертається Яворницький до Харкова, та даремно було шукати праці, ніде його не приймали.

Тоді було видумано штуку, щоб Яворницького послати до Ташкенту чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі Туркестану, робити археологічні розкопи, бо в Україні йому той же самий міністр освіти Делянов настирливо забороняє знову працювати в учбових закладах «за тенденціозноє проявленіє в лекціях антіпатії к московской історії і правітельству і прістрастіє к історії Малоросії».

1892. Так Д. І. Яворницький потрапляє в Середню Азію, де, окрім дорученої йому праці в історико-топографічному відділі, написав ще й «Путівник по Середній Азії», за що дістав нагороду від Еміра Бухарського.

1895. Переїздить до Варшави, працює позаштатним чиновником при казенній палаті.

Складає екзамен на звання магістра російської історії при Варшавському університеті.

1897. Затверджений приват-доцентом Московського університету (викладачем історії та археології Українського козацтва).

1900. Подорожує з науковою метою по Катеринославщині та Херсонщині та також відвідує Кубань.

1901. Захищає магістерську дисертацію на тему «Історія Запорожскіх казаков» при Казанському університеті.

1902. Обраний членом наукової ради Катеринославського музею.

1904 — 1905. Робив археологічні розкопи на землях Козаччини та активно готує 13-й археологічний з'їзд.

Купив у Катеринославі ділянку землі та будує «Курінь».

1905. Залишив Московський університет.

Стає завідуючим музею старожитностей Катеринославської губерні та найактивнішим засновником «Просвіти» міста.

1906. Обраний дійсним членом Московського археологічного Товариства.

Видає біографічні матеріали Т. Г. Шевченка.

1910. Здійснює давно пляновану подорож до Туреччини, Греції та Єгипту, де познайомився з Лесею Українкою.

1913. Дмитро Іванович видав книжку «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний»

Урочисто відзначалося 30-ліття науково-літературної діяльності Д. І. Яворницького.

1914. Був обраний почесним головою ювілейного комітету по вшануванню Т. Г. Шевченка

1918. Обраний професором на катедру історії України Катеринославського університету (під час Української незалежності).

1919. Видає перший том словника української мови.

З 1920. Викладає в Інституті Народної Освіти.

1921. Завідуючий Катеринославським Губернським Архівним Управлінням.

1924. Дмитро Іванович Яворницький обраний членом-кореспондентом Української Академії Наук.

1925 — 1929. Завідував катедрою українознавства в Катеринославі.

1925. Відзначалося 70-ти річчя Дмитра Івановича.

1927. Як готувалися будувати Дніпровську Електростанцію (Дніпрельстан), то була створена Дніпрельстанівська Археологічна Експедиція Наркомосу України, а Дмитра Івановича запросили, щоб був керівником отієї експедиції, що мала дослідити порожисту частину Дніпра, в котрій і я працював землекопом, лаборантом та фотографом.

1929. Проф. Яворницького було обрано дійсним членом Академії Наук УРСР у віці 74 роки.

1933. Не було несподіванкою, як у Ленінграді з'явилася книжка погромницького характеру і форми, котру написав якийсь В. Равдонікас: що мала назву «За марксістскую історію матєріальной культури». То було сигналом до нагінки на все, що було до того науково-історичним чи українським. Також, як наслідок того, була надрукована стаття у Дніпропетровській газеті «Зоря», що звалася «Націоналістичне кубло». В тій статті вигадувалося всякі нісенітниці про буржуазні ухили директора музею. Навіть ганьбилося його за те, що Дмитро Іванович, коли подорожував у 1910 р. і купався у річці Йордан, то, як збирач музейних експонатів і води Йорданської, привіз маленьку пляшечку, а потім, може, і забув про неї.

Проф. академік Дм. Ів. Яворницький був позбавлений праці та звання директора музею, а також академічної пенсії.

1937. Президією Академії Наук УРСР проф. академікові Дм. Ів. Яворницькому присуджено вчений ступінь доктора суспільних наук.

1939. Проф. доктора академіка Дм. Ів. Яворницького покликано бути членом Ювілейної Комісії АН УРСР по підготовці відзначення 125-ти річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка.

1940. Наш велелюбний, видатний і славний та дорогий учений історик, археолог, етнограф, лексиколог і письменник, а понад усе взірцева Людина-Гуманіст після невизначеної хвороби упокоївся дома у своєму любому «Курині» на 85-му році свого тяжкого, але шляхетного життя року Божого 1940-го 5-го серпня.

Вічна йому пам'ять!

Спершу був похований на міському кладовищі, а в 1961 р. останки Дмитра Івановича були перенесені до подвір'я музею, що тепер носить назву Дніпропетровський історичний музей ім. Дм. Ів. Яворницького.

...1933 рік. Втрата праці та пенсії, «вовчий білет» Дм. Ів. Яворницькому.

Дуже тяжке моральне, а також матеріальне пригнічення пережив наш академік. То був голодний рік. Гасло режиму було: «Хто не робить, той не їсть», «Кому бил почот, а тєперь на кой чорт», «Кто бил всєм, тот стал нічєм». В молодому віці за царського режиму переслідували студента, а тепер старого академіка Яворницького ще гірше притискають, так гнуть, що в хаті навіть їсти нічого, вугілля та дров не було. І щоб нагрітися, дружина, Серафима Дмитрівна, перша одягнула кожуха, а Дмитро Іванович ще декілька днів тримався, а тоді й собі натягнув кожуха, бо руки закоцюбли, писати не міг.

Аж прийшла мені думка піти до Міської Ради та пошукати доброї людини. На перший день не пощастило, бо я не знав до кого вдатися, але прийшла інша думка: заходити в кожну кімнату і дивитися, хто добра людина.

Ніби натрапив на доброго чоловіка. Розповів про все лихе, аж дивлюсь — зацікавився і вислухав мене до кінця. А тоді так тихенько каже до мене: а хто ж ви? Родич? Ні, кажу йому, такий як ви, щоб тільки допомогти, студент.

А потім, ота добра душа, дивиться мені прямо у очі і каже: Я не запевняю, а попробувати попробуємо». І я з великою надією пішов на завод, щоб встигнути на свою 2-гу зміну. А за декілька днів примчалася служниця і лишила записку у господині моєї квартирі, бо я був на заводі, що привезли вугілля і дрова та скидали під браму, то Серафима Дмитрівна просила мене приїхати до них і перенести те все від брами до комори. Що я й зробив з приємністю наступного ранку.

А знову за декілька днів якась незнайома жінка гукнула служницю Яворницьких на вулиці і по кількох словах розмови дала їй безіменну картку до закритого харчового «розпреду», та дуже, дуже остерігала її, щоб, як вона піде до крамниці по харчі, то, боронь Боже, не проговоритись.

Так добрі люди помагали Яворницьким в тяжкі часи.

...1913 р. Ювілей 30-ліття науково-літературної діяльності Яворницького

Це перший раз у житті Яворницького, тоді вже видатного вченого, з великим доробком на його плечах, друкованих праць історії та літератури, широкі кола науковців і громадянства так щиро та відверто вшановували Дм. Ів. Яворницького.

А ось як висловлювався історик М. М. Покровський: «Я здавна звик щиро і глибоко поважати шановне ім'я Дмитра Івановича Яворницького. В світі цього вченого-могікана ми маємо чарівника, який змусив безмовні кургани і могили розкрити свої таємні надра, «символічно» повідати нам свої чудові, не шведські, а південно-руські саги».

А славний історик Дм. Ів. Багалій так відзначав: «Дослідник Запоріжжя з'явився одночасно з Д. І. Яворницьким, а не раніше. Для розв'язання багатьох проблем історії запорозького козацтва потрібно було докласти багато праці та енергії і Яворницький діяв, говорить Багалій, немов завзятий запорізький козарлюга, та називав Яворницького — Нестором Запоріжжя.

Понад 200 наукових праць і розвідок написав наш академік.

Після кончини Дмитра Івановича до овдовілої Серафими Дмитрівни перебралися жити її дві рідні старші сестри, старі діви — Зінаїда та Варвара. Аж 11-го жовтня з'явився в газетах указ такого змісту:

«Указ Президії Верховної Ради УРСР

Присвоїти ім'я академіка Дмитра Івановича Яворницького Дніпропетровському Історичному музеєві. Доручити Раді Народних Комісарів УРСР:

Встановити на могилі академіка Д. І. Яворницького НАДГРОБНИЙ ПАМ'ЯТНИК. Зберегти за дружиною померлого академіка Д. І. Яворницького — С. Д. Яворницькою республіканську академічну пенсію в розмірі 600 крб. на місяць.

Голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха

Секретар — О. Межжерін.

м. Київ, 11-го жовтня 1940-го року.

Як бачимо, згідно указу Президії Верховної Ради, було доручено, не будь-кому, а Раді Народних Комісарів, встановити на могилі академіка Д. І. Яворницького НАДГРОБНИЙ ПАМ'ЯТНИК, а не ПЛИТУ, то видно на знімці з 1971-го року, з книжки Марії Шубравської «Д. І. Яворницький» (вид. «Наукова думка» 1972 р. Київ).

Он як шанують науковців у нас в Україні. Спасибі і за те. Дмитро Іванович звикав ціле своє життя до всяких зневаг. Він загартований. А народ чекає на пам'ятник!

Під час гітлерівської навали якийсь офіцер зайняв півбудинку, а Серафиму Дмитрівну з сестрами витиснули до кухні, аж як із-за Дніпра декілька стрілен потрапили в будинок і пошкодили його, тоді їх вигнали з будинку Яворницького та переселили всіх трьох до величезного будинку Андрієвського на розі вулиць Садової та Комсомольської (в середмісті). Нужденне життя там терпіли. Потім Серафима Дмитрівна несподівано захворіла «жовтянкою» і в травні 1943 року віддала Богу дух.

Вічна і їй пам'ять !

Поховали Серафиму Дмитрівну в спільній огорожі поруч мужа Дмитра Івановича Яворницького. Стояло два хрести...

Х а й буде їм Царство Небесне!

Дмитро Іванович мав великі здібності, моральну силу і незвичайну відвагу. Талановитий організатор, проникливого розуму і теплої людської вдачі.

Серед непрохідних хащів тодішнього сваволля Яворницький невтомно прорубував шляхи для української науки.

З завзяттям титана, відважно, тягнув чи пхав воза рідної культури. Бо він глибоко вірив у справедливість своїх задумів та безмежно любив знедолену Україну.

У той час коли не визнавалося України, української мови і нашого народу, Яворницький, на вечорі, присвяченому його ювілею 30-ліття науково-літературної діяльності в 1913-му році, в своєму урочистому слові говорив так: «Ще з дитинства, з дуже раннього, коли мені розповідала моя бабуся малоросійські казки, уже тоді я полюбив усією своєю дитячою душею малоросійську мову — говорю не наріччя, а *мову*, тому, що вважаю її не *наріччям*, а *мовою»*.

Ні в минулому, ні тепер, ніхто не досліджував історії Запорізького козацтва з такою самопосвятою і відвагою та любов'ю, як Яворницький. Музей для Дмитра Івановича був храмом культури. Він був не просто керівником, він там священнодіяв. Кожній знахідці про наше минуле він радів і доглядав та плекав її, як те немовлятко, аж поки та знахідка не буде як експонат музею або як подія, записана і тим самим увічнена для нашого народу у його ж творах.

Моїм правилом у житті було, казав учений, працюй, працюй невтомно, не чекаючи ні від кого і нізвідки ні нагороди, ні похвали. Працюй до тих пір, поки служать тобі руки і поки б'ється живе серце у твоїх грудях, працюй на користь свого народу і на благо Батьківщини, дорогої тобі.

Навіть тоді, як був на старості дожився, що й хати не мав чим обігріти взимку, то хоч і в кожусі, а писав.

ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА РЄПІН

Як Яворницький повернувся з Соловецького монастиря і привіз потрясаючу вістку, як останній Кошовий Отаман Війська Запорозького Петро Кальнишевський по-лицарському терпів муки і не заломився, та ще й дожив до такого патріаршого віку, бо, як упокоївся, то мав 112 років.

Всюди про те говорилося і тоді ото й виникла думка у двох друзів-земляків, синів однієї матері України з Харківщини, Дм. Ів. Яворницького та Іллі Юхимовича Рєпіна намалювати картину «Запорожці» і увічнити нею наших козаків-звитяжців. Писарем на картині Рєпінові позував Дмитро Іванович.

Тому, що Яворницький пообіцяв Рєпінові всебічно допомагати, чим тільки потрібно, то Рєпін так захопився, що ще того ж 1887-го року перший екземпляр-шкіц був готовий.

Рєпін творив «Запорожців» 13 років, бо мистець вивчав запорозьку культуру, їхній побут, ношу, вдачу та звичаї. Щоб показати, як цей, за словами самого Рєпіна, лицарський народний орден, виділившись із забитої, сірої, рутинної та покірної маси обивателів, заступив дорогу татарам і туркам на Україну, поклав край їхнім безкарним нападам, під час котрих вороги викрадали тисячами наших жінок та дітей і руйнували Україну. То, казав мистець, були люди, які здобули героїзмом та кров'ю право сміятися з лютого і грізного ворога.

Ще більше картин з українською тематикою намалював Рєпін. Ось хоч би «Чорноморці», «Гайдамаки», «Гетьман», «Козак Голота», «Переможець», «Чудотворний образ», «Гопак у старовинному Запоріжжі», «Дід з Чугуєва», «Могила кошового отамана Івана Сірка», «Савур-могила» та багато інших.

Твори Рєпіна скріплювали тоді і тепер скріплюють дух і тіло українського народу. Рєпін — українець і голос його крови підказував маляреві, що ще творити. Скучав на чужині за Україною, то хоч з героями картин жив і любив їх. У родині Рєпіна плекався український дух. Щоденно якщо не читав, то розповідав своїм дітям та знайомим про наше славне минуле.

А малому синкові своєму Юркові відростили такого осе-

ледця, що аж за вухо закладався, та в козацьких шароварах, так і бігав з фінськими дітьми.

А у своєму заповіті Рєпін писав своїм друзям: «Я Ваш, а не їхній».

Упокоївся Ілля Юхимович, любий друг-побратим Яворницького у Фінляндії на 86-му році працьовитого життя у 1930 році.

Вічна йому пам'ять!

АГАТАНГЕЛ ЮХИМОВИЧ КРИМСЬКИЙ ГОСТЕМ У ЯВОРНИЦЬКИХ

Котрогось літнього дня, якраз під час обіду, хтось подзвонив на ґанку. Як я відчинив, то пізнав гарячого шанувальника запорозьких козаків та задушевного друга-побратима, що, подорожуючи пароплавом з Херсону до Києва, заїхав, щоб відвідати Дмитра Івановича.

Треба було бачити, як вони обіймали один одного та чоломкалися з слізьми в очах і любов'ю в серцях. Учений-сходознавець вигукнув арабською мовою в їдальні «Мир дому цьому» та «Доброго апетиту». Він був такий радий, що, як він казав, нарешті, добрався до запорозького куреня, що з нього аж випромінювалося оте щастя, яким він був осяяний.

Побув два дні і знову в подорож. Я супроводжував гостя до Дніпропетровського порту і за тих декілька годин приємної розмови Агатангел Юхимович зігрів мене і мою душу своїм незабутнім теплом та простотою великого вченого.

Як Дмитро Іванович, розмовляючи з другом, питався: «Скільки ж Ви мов знаєте?», то відповідь була дуже скромна: «Кажуть, 52».

Як ми з Дмитром Івановичем приїхали до Києва і входили до будинку Академії, бо мала розпочатися чергова Сесія, то при вході нам давали книжечку, написану президентом Української Академії Наук Олександром Олександровичем Богомольцем, що називалася «Жити 150 років». Мозок славного могікана працював над тим, щоб люди могли довше жити, а тут раптом несподівана зустріч з справжнім Щасливцем віку, академіком Яворницьким, що ще активно працював і їздив у далеку дорогу, на сесію з Дніпропетровська до Києва у свої понад 80 років.

Цікаво було спостерігати обличчя тих науковців, що взаємно себе шанували. Та, на жаль, не було часу і місця, щоб виявити любов до старшого, бо і очей багато дивилося на обох та

й обов'язків у Богомольця було густо, то тільки обмін декількома щирими словами та потиск теплих рук і братерський погляд в очах, майже невловимий дотик щоки Богомольця до плеча Яворницького і вони розлучилися, бо м у с і л и. Ще довго і далеко очі присутніх споглядали обох учених, аж поки Богомолець пішов до президіального столу, а Яворницький попрямував до сивоголових науковців, що виповнювали передні лави академічної залі.

НАГЛЯД ЧИ ОБЛОГА БУДИНКУ

Подвір'я Яворницьких було обнесене, ледь рукою дістати, цегловим муром, а на шпилястому верху отієї огорожі ще й гостряками стирчали побиті пляшки, залиті цементом. Приватність неабияка, ніби й справді запорозький курінь. Потім побудували багатоповерховий будинок через дорогу з балконами. То був будинок «політкаторжан».

З тих балконів завжди хтось заглядав у подвір'я. Одного ранку, як я повернувся з нічної зміни, то знайшов на своєму ліжку записку від Дмитра Івановича, який просив мене негайно приїхати, бо водяна труба луснула. Забрав я знаряддя, сів на трамвай і поїхав.

Довгенько то було, поки направив. Радіють вони, а ще більше я. Вже хотів їхати додому, щоб хоч декілька годин заснути, бо ж знову нічна зміна, а Серафима Дмитрівна радить переспати в них, а потім прямо від них на роботу. То був гарячий літній день, і вирішили постелити мені на подвір'ї, в тіні під кленом. Я пішов і зразу ж міцно заснув. Видко хтось з тих «каторжан» потелефонував до міліції, що Яворницькі когось переховують на своєму подвір'ї. Раптом зчинився галас, собака гавкає немилосердно, я зпросоння нічого не розумію, аж тоді я побачив, що міліціонер грюкає по сходах до мене, тягне за холошу і вимагає документи, а Марсик також учепився зубами холоші міліціонера і тягнув його додолу. Сміх і горе. Показав документ та й Яворницькі обоє вияснювали йому, чого я спав у них, а він не вірив, як той Хома. Аж показали йому ту роботу що я направляв, то щойно тоді пішов геть. Не дали мені й поспати.

Ще від самого початку мого знайомства з Дмитром Івановичем і до тепер (більше як півстоліття), а я ще й сьогодні пам'ятаю один випадок у його житті, що я почув від нього самого, — про його милосердя.

Про убогість родини псаломщика всі знали. І щоб не

щасливий випадок, то, може б, молодий Дмитро і не попав би до вищої школи. А як потрапив до університету, то ось як.

Ще з юних літ Дмитрусь показався приємним хлопцем, а заможна родина із Сонцівки також мала сина, ровесника Дмитрусеві, заможні батьки старалися, щоб їхній синок дружив тільки з Дмитром. Так вони виростали. А як прийшов час посилати заможного сина до Харківського університету, то Дмитрусів товариш розплакався та сказав своїм батькам, що він без свого друзяки нізащо не поїде. Що ті родичі тільки не робили, просили, грозили — нічого не виходило. Вони достеменно знали, що Дмитрів тато бідний і вирішили просити псаломщика, щоб пустив Дмитруся до Харкова, а вони погодилися платити обом друзям за науку. Так Яворницький потрапив до університету, бо крім оплати за науку і злиденне утримання, допомоги не мав нізвідкіля.

А як став професором і жив та працював у Катеринославі, то у війну появилася далека родичка та благала його, щоб допоміг їй, бо казала, що вона вдова і має купу дітей. І професор регулярно посилав їй щомісяця десятку. А потім прийшов ще лист від якоїсь чужої жінки. В тому листі вона просить професора не присилати родичці грошей, бо, мовляв, вона веде недобрий спосіб життя. Професор насторожився. Та й думає, що ж робити? Потім розсудливо вирішив написати листа священикові Сонцівки, щоб той йому порадив, що і як робити?

Послав настоятелеві листа та й чекає, а родичці гроші посилає. Аж ось приходить від священика лист, увесь конверт обстуканий військовими печатками з фронту, бо якраз в ту пору священика послали до війська бути разом з солдатами в окопах.

Порада була дуже цікава. Більш-менш така: «Дорогий Професоре! Простіть за те, що забарився. Посилайте так, як і посилали. Якщо вона не вірно живе, то буде їй гріх, а як Ви не пошлете, то гріх буде».

Отакої філософії дотримувався все своє шляхетне життя

уроджений доброчинець, наш науковець-подвижник, сміливо можна сказати, народний академік Дмитро Іванович Яворницький. Любов випромінювалась від нього завжди і всюди. Він допомагав більше порадами, а йому помагали дбати збиранням інформацій про нашу сиву давнину. Була взаємна сильна та щира любов. Сталевари. Шахтарі. Рибалки. Селяни. Студенти — всі його любили, відвідуючи ним створений музей. Вірю, що ще й пам’ятник зведуть на його могилі, гідний його заслугам.

ПРО ДОБРУ ДРУЖИНУ ВЧЕНОГО — СЕРАФИМУ ДМИТРІВНУ

За професією педагог, була директором школи, аж доти, поки дозволило здоров'я, а потім трапилось нещастя. На Серафиму Дмитрівну напав собака і вкусив її за ногу. Як вона звернулась до лікаря, то він приписав їй 16 уколів. Спочатку було ніби краще, а потім їй ставало гірше, а лікар запевняв, що, як вона дістане всі уколи, то тоді буде здорова. Та, на жаль, так не сталося, і Серафима Дмитрівна відчувала, що її ноги ставали слабшими, вона швидко втомлювалася і так до кінця свого життя лишилася напівпаралізованою. Тому що лікар був дуже близьким приятелем родини Яворницьких, то так і не робили розголосу. Лишилася, як вона сама казала, «домосєдкою». А Дмитро Іванович раз казав мені, що вона була така здорова, що якби опустила ногу у відро з водою, то вода б закипіла. А взагалі вона була здорова. Вона поволеньки ходила з кімнати в кімнату, виходила на веранду, проходжувалась по саду. Але як часом присилали їм два квитки на концерт, то Серафима Дмитрівна не бажала там іти. Декілька разів і я мав приємність бути з Дмитром Івановичем замість неї. Навіть як після довгих років завітала до Дніпропетровська наша славна Капела Бандуристів з Києва, що виступала у відкритому (без даху) театрі, то навіть і тоді Серафима Дмитрівна не змогла піти, то я був з Дмитром Івановичем.

Тяжко було мені дивитися на Серафиму Дмитрівну, що вона отак довгі роки була позбавлена можливості більш активного життя і часто говорив їй, що ми, студенти, з великою приємністю будемо раді товаришити їй пройтись до парку Шевченка, чи навіть ближче до Дніпра, але може тільки два — три рази на рік нам вдавалось мати таку приємність. То бувало так: ми, два студенти, брали її між нас і тримали міцно наші лікті, а Серафима Дмитрівна бралася за лікті, добре трималася і так ми помаленьку посувалися. Так ми доходили до парку тоді

вона хотіла трошки відпочити на лавці, і тільки один раз нам вдалося провести її до кінця головної алеї, де вже починався крутий схил аж до берега Дніпра. Сідала на лаву і любувалась красою Дніпра, кораблями та потягами, що курсували через Дніпро по Мерефо-Херсонській залізниці, а ми були також щасливі, що зробили їй приємність.

Була ще у Яворницької дуже добра приятелька, доктор-гінеколог Марія Григорівна Скублєвська. Частенько приходила до них, і Серафима Дмитрівна любила таку гостю і ставала веселішою, бо не раз я чув, як вони голосніше розмовляли, а потім сміх їхній розлягався по всьому домі. Родинний лікар Яворницьких доктор Юрій Олексійович Петровський та його мила дружина, також доктор, були рідкісними гостями, бо відвідували Яворницьких тільки тоді, як були запрошені. Чи то як потрібна була медична допомога, та обов'язково на день народження та іменини Дмитра Івановича, 8-го листопада. День іменин відбувався дуже врочисто. Добірні гості, а також і добірні страви, що Серафима Дмитрівна їх придумувала та готувала на цей день.

Гомоніли, смакували різними ласощами з «ястія і питія», а кінчали сердечним співом многоліття іменинникові!!!

За десяток років мого перебування з Яворницькими я тільки один раз пропустив урочистий обід , а потім ще довго допитувалися мене обоє, яка причина моєї відсутності. Такі обіди і такі рідкісні гості та розмови, бо Яворницькі в такі дні завжди були з піднесеним настроєм, залишили в моєму серці і в пам'яті незабутні враження.

Серафима Дмитрівна була молодша від Дмитра Івановича років на 20 і, як зверталася до нього, то казала: «Дмитро Іванович», «ви», а не інакше. А Дмитро Іванович називав свою дружину «Сіма», шанобливо, люб'язно.

Також чудово і зовсім легко грала на піаніно українських композиторів і класичних європейських. Багато читала, писала щось, я ніколи не питав її, що вона пише. Думаю, що то був щоденник. Тут, на чужині, такі заслужені люди, як Яворницькі, бодай транспортацією не обмежені, легко при потребі викликати таксі, як хто не має власної автомашини, а в нас то хіба тільки трамвай. Покійного Дмитра Івановича поховали на кла-

довищі аж за містом, то бідна Серафима Дмитрівна, а трамваї аж туди не доходили, тільки раз змогла відвідати могилку свого мужа. Знайомий шофер, що возив якогось партійного начальника, крадькома звозив Серафиму Дмитрівну на кладовище...

Вікно спальні Серафими Дмитрівни було на південь, а за вікном ріс чудовий кущ перського бузку. Та за декілька років той бузок так розрісся, що закривав майже піввікна. То Серафима Дмитрівна попросила мене, щоб я його прочистив. Я взяв пилку, ножиці і проріднв, вирізуючи старі гілки та взагалі надав йому культурного вигляду. Все робив так, як вона мені весь час підказувала. І як уже закінчив, то ще й подякувала мені та похвалила, що так гарно зробив.

А десь тижнів зо два після того ми з Дмитром Івановичем ішли в саду й минали той бузок і раптом Дмитро Іванович зупинився і своїм ціпком показав на бузок і сказав: «Це ви мені свинство зробили?» Я промовчав, але сам собі подумав: я винен, бо не запитав ще й господаря, а треба було.

Та на другий рік, як прийшла весна і мій бузок як зазеленів, як зацвів, то аж любо було дивитися.

Після смерті Дмитра Івановича до будинку Яворницьких перебрались дві старші сестри Яворницької — Зінаїда і Варвара, та ще жила в них і помагала чим тільки могла від 1935-го року добродушна Катерина Іванівна Купрій, що її обоє Яворницькі кликали дуже люб'язно, просто — Катя.

А як вибухла війна і німці захопили Дніпропетровськ, а лівий беріг ще тримали довший час совєтскі війська, то через Дніпро провадився запеклий бій і ворожі гармати були розташовані близько будинку Яворницьких і з них обстрілювали лівобережжя аж поки не дістали відплатний вогонь і аж тоді в поспіху ворог дав наказ Серафимі Дмитрівні негайно покинути дім і вони всі четверо приютились у знайомих в глибині нагірної частини міста.

Після того, як вони покинули дім, то в їхній будинок попали декілька стрілен, дах будинку був зірваний, сам будинок пошкоджений і вбито декілька ворожих вояків.

У той час я жив у протилежному кінці міста і бачив і чув, як в нагірнім районі Яворницьких вівся запеклий бій, а допо-

могти не міг, бо і в нас літали стрільна. Тільки душа моя боліла за безпомічних і нещасних жінок...

Аж на другий день, як трошки зменшився бій, я поїхав на велосипеді до Яворницьких, щоб дізнатися, чи вони ще живі? Подорож була тяжка, бо вулиці поруйновані, багато дороги ішов пішки і вів велосипед в руках. Як добрався до них, то побачив поруйнований будинок, вікна повибивані та ще й німці не пускали мене зайти всередину. Сказав, що тут жили мої родичі, і напролом подався в будинок. Який жах... все порозкидане, тільки ворожі очі злющо на мене поглядали, а наших ані душі. Де ж моя дорога, напівпаралізована Серафима Дмитрівна, де сестри і Катя? Невідомо, чи й живі?

Побіг до сусідніх будинків, може, пощастить знайти когось живого і, може, довідаюсь, що трапилось з родиною Яворницьких? Знайшов переляканих сусідів і вони сказали мені, що вони були вигнані з будинку і їх прийняли до себе добрі люди, що отам і отам живуть... Добре, що я у тих добрих людей колись давно був і мені вдалось розшукати Серафиму Дмитрівну і всіх наших...Ідучи розшукувати їх, мої думки були збурені. Думав про зірваний дах, пошкоджений дім, пригадав я тоді і своє дитинство, як «розкулачували», а родини з дітьми викидали прямо в сніг (бо «розкулачували» тільки зимою). Все майно «конфіскувалося» і везли напіводягнених на Сибір, у ясир.

Так, як турки і татари нападали на Україну, грабували що могли, людей в'язали і забирали, а поселення палили дощенту. Так і тепер. Нема милосердя ні до кого. Як довго ще буде отаке звірство?

Знайшов я їх у тих знайомих. Сльози радості на очах, що всі живі і ніхто не ранений... Люди свої, хоч і тісно, але можна перебути і це лихо...

Заспокоював і потішав як тільки міг, обіцяв відвідувати їх і, може, чим допомогти та й спішив вертатися додому, бо дорога далека, а ще ж і ходити по вулицях можна тільки до певної години, бо військовий час.

Так Яворницькі там перебували, аж поки їм дали квартиру у центральній частині міста у величезному будинку Андрі-

євських на розі вулиць Садової і Комсомольської. На захід від будинку був парк і знову стояли ворожі протилетунські гармати, і як стріляли, то для жінок то не було легко.

Коли я їх відвідував, то завважив, що десь у другій половині 1942-го року обличчя Серафими Дмитрівни почало міняти колір і, як пізніше лікарі виявили, була хвора печінка. Війна і всього бракувало: лікарів, ліків і умов до лікування. Під кінець грудня Серафима Дмитрівна попросила мене бути у них 31-го грудня, щоб разом зустріти Новий 1943-ій рік, бо казала, що це вже буде її останній. Мені зробилося моторошно... у горлі мене здушило і я тримався з усіх сил, щоб не розридатися, бо вона говорила про себе, про свою гірку долю, дуже спокійно, мужньо...

Так, ми зустрічали новий рік разом, була ще запрошена колишня її студентка, мила, добродушна жінка. Було нас шестеро: Серафима Дмитрівна, сестри, студентка, Катя і я. Трималася Серафима Дмитрівна бадьоро. Ми всі тільки дивилися на неї. Де в неї взялося стільки сили? Перед 12-ою годиною вона подала мені пляшку старезного вина і ми всі обціловували її, заспівали їй многая літа і випили за її здоров'я.

Так бідна ще трималася аж до 10-го травня. Віддала Богові душу... При нормальних умовах ще б могла жити багато довше, а так як воно було по смерті Дмитра Івановича, не витримала довше.

Подати вістку про упокоєння Серафими Дмитрівни і день похорону можна було тільки через міську газету, бо радіостанції не було. Мій обов'язок був піти до редакції і подати оголошення; там, де я працював, упросив, щоб зробили труну і замовити копачів на кладовищі. Як появилося оголошення в газеті, то дуже багато людей приходило, щоб попрощатися з покійною, всіма знаною колись активною культурною діячкою міста, з вірною дружиною також уже покійного, всіма любимого директора музею, академіка Яворницького.

Прийшов день похорону, треба було закривати труну, а тому, що було дуже тепло в будинку, а льоду не було, щоб обкладати покійну, то тіло розпухло і кришка була мала, треба було доробити додаткову раму бодай на чверть. Довелося ще

раз бігти на роботу і зробити раму. Як приніс раму, то труна зробилася вищою і вже легко закрилася.

Поховали Серафиму Дмитрівну по-християнському, зі священиками, з хором. Як Дмитро Іванович помер, то уряд міста ховав без священика і хреста на могилі не було, то ми поставили хрести на обох могилках, а також поставили огорожу.

Як відомо, ще в 1961-му році вірні шанувальники свого любого великого земляка настирливо домагалися і таки добилися, щоб тіла Дмитра Івановича і його дружини перенести і знову поховати на подвір'ї музею, як того бажав у своєму заповіті сам Яворницький. Але уряд дозволив перенести тільки тіло Яворницького, а про дружину сказали, що вона в музеї не працювала...

Знову показали свою бездушність і глупоту новітні герострати. Та ж вона, дружина, була правою рукою свого чоловіка, незамінимою помічницею.

Вона була Ходячою Енциклопедією, так завжди казав Дмитро Іванович. Тепер, за останніми вістками, на місці того кладовища, де залишили дружину, зробили (ті ж самі герострати) парк і місце вічного спочинку любої помічниці нашого великого вченого-сподвижника академіка Яворницького безслідно зникло...

Вічна пам'ять і вічна слава!

ПІСНЯ — ДУША НАРОДУ

Усе своє життя Яворницький збирав коштовні скарби матеріальної та духовної культури свого народу.

Дмитро Іванович сам добре співав і любив тих побратимів, які були носіями народних пісень і перш за все — кобзарів. Він вважав, що без пісні справжнє життя неможливе. Про що ж він співав? Про долю України, про козаччину. Здавна Яворницький здружився з нащадками запорожців — лоцманами, які жили в Лоцкам'янці й були відважними людьми. Це вони сплавляли плоти через грізні дніпровські пороги. Дмитро Іванович в їхніх хатах був частим гостем, брав участь у весіллях, співав. Найближчими приятелями у нього були старі лоцмани: Перепелиця та Музика. Від них та їхніх побратимів учений записав чимало пісень, приказок та лексичного матеріалу.

Добрі сліди Яворницький лишив в університеті, де він очолював кафедру українознавства. Ось він виступає перед студентами з лекцією про народну творчість, а в кінці проспіває: «Ой у полі могила з вітром говорила», потім звернеться до своїх вихованців:

— Слухайте, голубчики! От ви зараз роз'їдетесь по всій Україні, побачите добрих старих людей, які багато знають пісень, різні прислів'я, приказки, приповідки — записуйте їх, а як повернетесь у Дніпропетровськ, занесіть свої зошити до мене. Дуже буду вдячний вам.

І вони записували, несли вченому, а той пускав у діло.

Дмитро Іванович нерідко навідувався до храму Української автокефальної церкви на Робочій вулиці. Якось спитали його:

— Чим він там цікавиться?

Дмитро Іванович лагідно посміхнувся і каже:

— Там я побачив відомого співака Часника, а ще — люблю послухати церковну службу, а більш за все — попа Костю Шарая. От людина! Він раніше був оперним артистом, а потім став священнослужителем. А головне — голос у нього чудовий. Отой же Шарай, коли до мене приходив, то ми з ним в дуеті співали: «Ой літав орел» або «Зоря моя вечірняя», а ще «Така моя доля». І що ж, виходило непогано!

Цілком вірогідно, що любов до Храму Божого прищепив Яворницькому М. І. Костомаров, з яким він знався. Цікава деталь: дружина Яворницького вела щоденник. Там є такі рядки: «До речі, на Великдень М. І. Костомаров розговлявся: їли порося, сало. Микола Іванович ходив до церкви, що стояла поблизу, співав і читав на клиросі». Немає сумніву, що співучий гість з України Яворницький був у тій церкві, чув голос і спів Костомарова у церковному хорі.

Дмитро Іванович мав добру звичку: після роботи в музеї запрошував до свого кабінету науковців П. Матвієвського, П. Козаря, Ф. Сап'яна, В. Грінченка, В. Коломійця.

— Ну, синки, закривайте музей та давайте утнемо козацьких пісень, — завзято звертався до них козацький батько.

Пригадую, співали «Закувала та сива зозуля», потім йшли улюблені пісні Яворницького (записані композитором О. Солов'йовим): «Ой по горах, по долинах», «Не ходи, козаче, понад берегами», «А наш пан отаман», «Запорожці, ви добрі молодці», «Ой за гаєм зелененьким». Найбільше мене зворушив Дмитро Іванович. Уявіть собі — 78-літній сивовусий дідуган, мов кошовий, зично і з притиском виводить тенором пісні, та ще ж як виводить, що аж душу виривав! А пісні все линуть і линуть...

Отак було і в археологічній експедиції в Кічкасі. Зберуться археологи після розкопок могил під наметом, тоді Дмитро Іванович спершу прочитає лекцію про історію місцевого краю, розповість про знамениту Хортицю, потім у супроводі кобзаря Івана Бута почнуть співати народні пісні про Байду, Сагайдачного, Калниша...

Любив історик Яворницький навідуватись в Капулівку, до могили Івана Сірка. Було, збере старих дідів — знавців козаччини і піде з ними на могилу кошового. А там розповість легенди про Сірка і діди живими фактами доповнять його записи про легендарного кошового. І обов'язково грає кобза. Візит до могил завершувався піснею про Сірка, яку співав Дмитро Сукура: «Та ой як крикнув та козак Сірко, та ой на своїх же, гей козаченьків».

Щастило нашому академіку і на зустрічі з талановитими людьми. Якось він завітав у Мандриківку, шукав теслю для

музею. Там йому вказали на Михайла Овчаренка. Завітав до низенької ветхої хатинки. Познайомилися. Виявилося: як тесля ця людина годиться для музейної роботи. Потім академік побачив на стіні колективне фото хору співців, а між ними — сам Паторжинський.

— А ви тут є? — спитав вчений.

— Так, є. Ось я, з вусиками, ще молодий був...

— Тоді ви для музею двічі підходите.

Другого дня М. Т. Овчаренко вже виготовляв музейні вітрини. Було, працює й мугикає собі якусь пісеньку. Дмитро Іванович почув, завітав до майстерні і каже: «Чую хтось співає та й завітав сюди. Прошу вас, заспівайте мені якусь пісню». Той охоче виконав улюблену — «Між горами вітер віє».

Яворницький присів на ослоні, а Овчаренко біля нього. І полились чудові мелодії. Михайло Тимофійович співав тенором, ледь примружуючи карі очі. Голос його силою й тембром був скоріше лірико-драматичний.

Учений слухав його пісні і радів, що знайшов доброго майстра, а ще — кращого співака.

— Добре ви співаєте. А ну давайте спробуємо удвох, — запропонував професор.

— Гаразд, — погодився тесля. Тільки ж якої? Може, «Дивлюсь я на небо»?

Згоди досягнуто. Обидва вони підхопили знайому мелодію і дружно вивели її до кінця.

Пригадується така деталь. До музею прибув знаменитий співак Л. В. Собінов і, за порадою Яворницького, послухав пісню теслі «Повій вітре на Вкраїну». Гість стояв, мов зачарований. А коли Овчаренко виконав для гостя «Ночь сошла на землю, тихо все кругом», столичний гість був приємно зворушений, схвально відгукнувся про спів теслі і дав згоду, щоб поклопотати за долю таланту Овчаренка. Невдовзі надійшов лист: обдарованого співака запрошують до столиці. Та радість була недовга. Дружина, троє дітей, бідність стали на заваді. Посумував тесля, та на тому й скінчилась його кар'єра.

— Отак і гинуть народні таланти, — сумно проказав Яворницький.

Мені довелося бути свідком, як Дмитро Іванович запрошував до себе народних кобзарів К. Безщасного, І. Бута, В. Носачевського. Було, сяде з ними на веранді і починається імпровізований концерт. Кобзарі грають і співають, а господар підтягує та все замовляє їм проспівати одну, другу, третю народну пісню, А коли якоїсь пісні гості не знають, то Дмитро Іванович спочатку сам проспіває, а далі навчить бандуристів співати.

Гостинний шанувальник кобзарського мистецтва Яворницький іноді лишав у себе кобзаря на тиждень-два і тоді щодня — концерти. Приходили слухати кобзаря і сусіди — бувало, й цілими родинами йшли на концерт до Яворницького, палкого шанувальника народної пісні.

ІСТОРИК ЯВОРНИЦЬКИЙ І ХЕМІК ПИСАРЖЕВСЬКИЙ

Якось я прийшов до Дмитра Івановича і мав з собою місцеву газету. Як уже привітались, то Дмитро Іванович завжди питав мене, як мені живеться, як працюється, чи мені на роботі і їсти дають? Аж ось і Серафима Дмитрівна прийшла з іншої кімнати. Вони за мною, а я за ними дуже скучали і я завжди її цілував як маму. Потім Серафима Дмитрівна взяла у мене газету і почала переглядати. Тоді, чую, каже:

— Коля! Візьміть газету і покажіть оцю фотографію Дмитру Івановичу.

Я взяв і поніс до робочого кабінету, де Дмитро Іванович працював. Тоді ми вдвох почали роздивлятись, що ж там таке. На тій фотографії були діти-піонери з модними тоді піонерськими галстуками-краватками, а між тими піонерами сидів також у піонерській краватці академік Писаржевський. Тоді Дмитро Іванович розсміявся і каже мені:

— Ходімо до Серафими Дмитрівни і я вам все розкажу. — І каже: — Сіма! (так Дмитро Іванович називав свою дружину). Ще під час Першої Світової війни Німеччина зупинила постачати медикаменти для Росії, в тому числі і йод, а на фронті було багато ранених і був потрібен всюди йод, бо свого власного не виробляли взагалі.Тому був приспішений пошук, як видобути власний йод. Домашнім хемікам вдалося знайти спосіб як з морських рослин видобути так потрібний йод.

Якраз тоді мав приїхати до Катеринослава цар Микола І. От місцеві хеміки й задумали зробити цареві несподіванку, піднести пляшечку доморобного йоду. Було спеціальне прийняття цареві, був і йод, але ніхто не хотів піднести отой йод цареві. Тоді обізвався Писаржевський, що він піднесе.

І справді підніс, але як треба було йти, то не йшов ногами, а на колінах, від вхідних дверей аж до сцени, де сидів цар. Такою своєю поведінкою Писаржевський дуже здивував усіх присутніх...

Закінчив Дмитро Іванович свою розповідь нам про хеміка такими словами: тоді плазував на колінах перед царем і тепер плазує...

ЖИВІ КВІТИ НА МОГИЛКУ НЕЗАБУТНЬОГО ДМИТРА ІВАНОВИЧА

Там, де я працював, як хто хотів, то міг дістати одну десяту гектара землі, щоб садити городину. Так я, любитель природи, зробився городником. Земля була далеко за містом, аж за транспортним інститутом, близько нового університету. Доїжджав я там велосипедом, садити, проривати, полоти, підгортати. А як Дмитро Іванович помер 5-го серпня 1940-го року, то поховали його на кладовищі, що було недалеко від мого городу. Як після роботи, вечорами там приїжджав і працював на городі, бачив на полях багато квітів і я вирішив раніше лишити город, піти на поля і нарвати добрий букет волошок, ромашок, маків та повезти і покласти на свіжу ще могилку, мого дорогого, і любого просвітителя і як, батька, опікуна Дмитра Івановича.

Приїхав, знайшов гробик і поклав на могилку такі хороші, свіжі квіти і почав молитися, щоб Господь прийняв новопреставленого слугу Божого Дмитра в свої оселі, де всі праведники спочивають... та охопив мене такий жаль, що я розридався... Бо ж у своєму заповіті Яворницький просив поховати його на подвір'ї Дніпропетровського Історико-Археологічного музею або у саду коло його рідного дому.., але бездушні головарі міста настояли на свойому рішенні, щоб поховати заслуженого і всіма любимого академіка на найдальше віддаленому від міста кладовищі...

Раптом я почув, що хтось мене гукає... Почав розглядатися і побачив: далеченько стояла автомашина, а на лавці сиділи якісь жінки... Підійшов ближче, і не вірив своїм очам, то сиділа дружина Серафима Дмитрівна та її сестри Зінаїда і Варвара... Підійшов, привітався і поцілував їх, бо й вони плакали... та й так промовила до мене дружинонька вірная Серафима Дмитрівна.

— Коля! Ви хороша дитина, називали ми вас сином і лю-

били вас як рідного, а тепер ще сильніше, бо ви справді щира душа.

Як вже ми трохи заспокоїлись, то ще пішли до могилки, поцілували свіжу земельку могилки козацького Батька, що все своє життя працював, досліджував і прославляв козацькі вольності та будівничих лицарів-подвижників, що будували запорозькі січі і боронили свою Україну.

ЇДЕМО З АРХЕОЛОГОМ ІВ. ФЕД. ЛЕВИЦЬКИМ ДО ГИРЛА р. СУРИ НА ДНІПРІ

Дм. Ів. Яворницький знав все Придніпров'я, як ото кажуть, як свої п'ять пальців. То порадив археологові Левицькому зорганізувати експедицію і поїхати до села Майорки, що на північно-західному розі гирла річки Сури, притоки Дніпра[1]. Левицький — археолог, Костя Бондарець — кухар-землекоп і я землекоп-лаборант-препаратор, фотограф і рибалка. Отак рибальство нам дуже помагало у нашому харчуванні. Дмитро Іванович постарався для нас папірець від обласного уряду, щоб, як ми будемо робити розкопи, то щоб допомагали нам робочою силою, продуктами харчування і, може, транспортом.

Найтяжче було нам приготуватись, узяти все, що нам потрібне, бо їхали на ціле літо. Шатро, лопати і всяке знаряддя для розкопів, постіль, кухонне приладдя, харчі. Перед самим нашим виїздом я ще забіг до Яворницьких попрощатися і вже тоді, як Дмитро Іванович нас поблагословив та побажав нам хороших успіхів і щасливої подорожі, ми склали все на воза і повезли до спортової пристані нижче парку Шевченка, там був музейний човен, міцно збудований і вмістимий з трьома веслами, двоє гребних і одно керувати.

Як брали все з воза і укладали у човен, то так усього багато, що думали і не вміститься. Посідали: троє дорослих та ще Левицького синок Назар, хлопчина років з 10, я віділхнувся, перехрестився — і Господи Боже, поможи!

Костя і я гребли, а археолог керував. Серце з радості тіпається, бо ж їдемо в таку цікаву подорож на ціле літо. Як вибрались із затишної затоки на відкриті води головного фарватеру, то ще й горішній вітер підпихав нас. Наш човен посувався поволеньки, а ми гребли, вже й спітніли, а ще ж далека дорога. Та й думаю собі, а що якби придумати вітрило. От якби поставити весла понад

[1] Насправді, на берегах р. Сура знаходиться не с. Майорка, а с. Волоське і с. Ямбург (Дніпровське). *Прим. упорядника.*

бортами човна, а на весла та начепити краєчок нашого шатра? Та й кажу своїй братії про таку ідею, вони і не перечили, але й не вірили, що з того щось може вийти. Ще тільки Мандриківка, а чуприни вже мокрі, а що ж буде, як ще 30 кілометрів гребти?

Час від часу пробую витягати краєчок шатра, що було привалене ріжним причандаллям у човні і радію, що вже можна пробувати ставити весла сторч та напинати шатро. По команді разом витягли весла, поставили і давай натягати «вітрило». Не було то легко, бо все хитке, але якось натягнули і зразу ж побачили, що вітер надув наше «вітрило» і човен подався вперед швидше, ніж як гребли веслами. Бачу, наша братія повеселішала та й мені самому було радісно, що придумав такий спосіб.

«Летимо» вперед, аж вода за човном шелестить. Всі четверо сидимо ззаду і нічого не бачимо, що діється перед нами, бо «вітрило» не є прозоре, і вікна нема, а що як острів або якась скеля?

Довелось швиденько витягнути одно весло, щоб мені пролізти в передок човна, і тоді гукати тому, що керує ззаду, куди направляти човна, вправо чи вліво. Так ми вже минали довжелезне село Лоцманська Кам'янка, а потім має бути наш славнозвісний Кодак, це той самий, що поляки колись там побудували міцну фортецю, щоб загородити запорозьким козакам плавати Дніпром. Та в 1648-му році наш гетьман Богдан Хмельницький переміг там польське військо і Кодак знову був наш.

А як уже наближаємось до Кодаку, то зразу ж пригадав, як Дмитро Іванович мене попереджував: «Коля, глядіть же щоб не забули, як уже допливатимете до Кодаку, то причальте до берега і знайдіть лоцмана, щоб він вас перепровадив через Кодацький поріг.

Почав я гукати Левицькому — направо, направо бо мусимо негайно причалити до берега, наш човен так розігнався, що аж на пісок вискочив. Слава тобі Господи! Так я собі думав. Потім ми побачили якогось чоловіка на березі і пішли до нього та й питаємо його, щоб поміг нам пошукати лоцмана аби перепровадив нас через поріг. А він каже: я є лоцман.

Вернулись ми з ним до нашого човна, а лоцман питає нас чи ми знаємо, де є поріг? Кажемо: та десь має бути тут у Кодаку. А він усміхнувся і показав рукою на Дніпро вниз та й каже: вже й півкілометра нема.

Сказав лоцман мені і Костеві, що ми будем гребти, а він керуватиме та щоб Левицький з хлопцем тихо сиділи і не рухались.

Як ми відіпхнулись і почали гребти, то я думав, що ми будемо пливти понад берегом проти води і аж тоді повернемо вправо на головне річище і рвонемо в напрямку лівого берега Дніпра, бо там був канал, зроблений для того, щоб ним проскочити нижче порогів, а лоцман керував прямо до лівого берега, до верхів'я каналу. Спочатку ніби було все добре, але тому, що наш човен тяжкий, сидів глибоко у воді, а течія води перед порогом щосекунди ставала сильнішою, то нас уже тягнуло в пороги і я бачу, наш лоцман злякався, ми з Костем гребемо зі всіх сил, а ми вже між першими каменями порогу. Тоді я прямо крикнув до лоцмана, щоб повернув за водою і навперейми, може, встигнемо доскочити до стіни каналу, бо верхів'я каналу вже було вище нас.

Так і трапилось, ми доскочили до стіни каналу і тоді я схопив кінець віркьовки, вискочив на стіну і притягнув човна до стіни, тоді ми з Костею удвох втягнули човна, а лоцман і Левицький веслами відпихалися об стіну і так ми крок за кроком добралися до верхів'я каналу. Повернули ми свого човна довкола стіни, направили знову за водою і тоді ми з Костею вскочили в човен і відіпхнулися в напрямку середини каналу, сильна і швидка течія ніби прямо як вихром кинула нашим човном і вмить ми вже були нижче порогів. Усе тіло трусилося від втоми, всі виглядали як перелякані і навіть лоцман був зблід, а наш човен, добряче збудований, плив до берега, як качечка.

Причалили до берега, зійшли всі на землю і мої ноги трусилися. А лоцман підійшов до мене взяв мою руку і так сказав: «Хлопче, дякую тобі, за те, що ти крикнув мені повернути за водою і за те, що ти вискочив з віркьовкою на стіну. Спасибі тобі. Було б розбило вашого човна і могли б і люди потопитися. Вірте мені, я є справжній лоцман, але я помилився»...

Ми таки вирішили «лоцманові» заплатити, бо без нього ми не знали, як той поріг перепливти. А Дмитрові Івановичу велике спасибі, що попередив нас про такий небезпечний поріг, та ще й повторював не раз: глядіть же не забудьте!

Тепер ми знову нап'яли наше вітрило і прямуємо, знову ж

таки до того гирла, що Дмитро Іванович так сильно радив туди їхати, до річки Сури.

Мандруємо і милуємося прямо таки казковою і чарівною красою довкілля нашого дорогого і любого Дніпра.

Побачили нас і рибалки тутешні, мабуть, були дуже здивовані таким чудернацьким виглядом нашого вітрила, бо зразу ж один рибальський човен, як стріла, помчався до нас. Їхні човни зовсім інакші від нашого, легенькі і довші.

Ми привітались, познайомились та сказали рибалкам, хто ми такі та куди прямуємо. О, каже один рибалка, то ви може і Яворницького знаєте ? Кажемо їм, що оце Яворницький і порадив нам сюди приїхати. А я ще й додав: «Яворницький нам казав, що тут дуже хороші люди, а особливо рибалки».

Тоді наші рибалки щось між собою пошушукались та й питають нас, чи ми хочемо трохи риби? Кажемо, чому ж ні. Питає, знову рибалка, а маєте якусь посудину? Та щось знайдемо, і ми витягнули з човна відро і подали їм. То вони вкинули нам з десяток рибин, ми їм сердечно подякували, і вони нам побажали добрих успіхів і подались, та так легенько, ніби пір'їнка на вітрі. Ми теж, обрадувані таким несподіваним подарунком, свіжачком на вечерю, теж попрямували на південь.

Ось уже й колонія Ямбург показалась. Кажу колонія, бо це ще Катерина I, «вража баба» навезла сюди, на Козацькі землі, німців, щоб нас українців тут «просвіщали».

Заїхали ми в річку Суру, пристали до берега і вийшли на землю. Радіємо, що хоч і з пригодами, але таки прибули, та ще й рибку маємо на вечерю, бо вже й голодні, бо ж не їли нічого від самого ранку. Оглядаємо, де найкраще поставити шатро. Як уже мали дах над головою, то Левицький з синком зносили речі до шатра, я чистив рибу, а Костя назбирав на березі паліччя, щоб розвести вогнище смажити рибу та закип'ятити води.

Дуже смачно вечеряли та сердечно дякували нашому дорогому і любому Дмитрові Івановичу за те, що завдяки його добродушності, люди всюди його люблять, бо, якби не він, то ми б і риби не мали.

Спалося нам, як після маківки, на свіжому повітрі, чудово. Костя готував сніданок, Левицький щось записував, а

я пішов трохи дальше, щоб викопати яму аби було де ходити за потребами. Докопався, що вже було мені майже до пояса, як раптом об щось моя лопата дзенькнула. Я почав копати в іншому кутку, а воно знову об щось моя лопата шкряботить.

Тоді я пішов покликати археолога Левицького. Він захопив з собою деякі знаряддя і ми швиденько пішли до ями. Іван Федорович вскочив у яму і почав щупати, підрізати попід тими предметами, що перешкоджали мені далі копати. А тоді каже мені: «Коля! Та це і є якраз те, чого ми сюди приїхали. Дмитро Іванович старий вовк і має добрий нюх, знав достеменно, куди порадити нам їхати, де зупинитись і де копати. Недаром він намовляв нас приїхати сюди, бо самому ніколи не вдалося здійснити свого бажання приїхати сюди, через брак часу та й грошей не було досить».

Виліз з ями і каже: підемо снідати, а з цього місця почнемо розкопи. Яму ж для потреб будемо копати десь в іншому місці.

Так воно й було. Спочатку копали самі, а потім довелось наймати людей у селі Волоське, що було на другому боці Сури, бо виявилось, що ми попали якраз на стоянку прадавніх часів наших прапредків, дуже цінну з історичної науки.

Як, по закінченні наших розкопів, ми повернулись до музею з численними експонатами, то науковці дуже зраділи і казали, що наша експедиція була дуже успішна.

Та найбільше був захоплений наш Дмитро Іванович, як ми з Левицьким відвідали його та розповідали про наші пригоди з лоцманом, за наше вітрило та за успішні розкопи. Його очі аж іскрилися. Видно було, що то була йому велика насолода нас слухати, та пригадати і свої подорожі та пригоди, як він, ще молодим професором бувши, присвятив все своє життя дослідженню нашого славного минулого, запорозьких Січей та лицарів-козаків, що ті січі будували і боронили Україну від всяких займанців... Були і ми задоволені, що зробили йому, нашому Запорозькому Батькові таку приємність.

Вшановуємо пам'ять нашого незабутнього історика-літописця Д. І. Яворницького, що народився в селі Сонцівка на Харківщині в день святого Дмитра 8-го листопада 1855-го року,

а відійшов на вічний спочинок 5-го серпня 1940-го року. Отже, 135-та річниця від народження і 50-та по смерті.

Також у цьому році наш народ вшановував величним святом 500-ту річницю Козацької Слави, а Д.І. Яворницький, як не хто інший, найбільше працював над історією нашої української Доби Козаччини — написав три томи «Історія Запорізьких Козаків» та цілий ряд інших наукових праць про лицарів-запорожців.

Тож і не дивно, що як наші патріоти намірилися вшанувати 500-ту річницю Козацької Слави, то почали від того, що відслужили панахиду на могилці академіка, набралися від запорозького батька Яворницького сили духу і витривалості. Такі хвилини гартують душу і прояснюють спосіб думання.

Поклонившись Запорозькому Батькові-Отаманові, патріоти, нащадки козацького роду, попрямували пішки, машинами, літаками, а дехто по-козацькому одягнені, на конях до колиски Української Козацької Слави — Хортиці, Запоріжжя та далі до Нікополя... Сила-силенна, півмільйона душ зібралося, щоб пізнати силу духу нашого народу в минулому і навчитися як тягнути в один гуж, щоб позбутися ворожого ярма в майбутньому та жити вільно у незалежній, самостійній Українській Державі.

Наш академік Яворницький був справжнім Отаманом. Він був першим, що поїхав аж на Соловки і розшукав місце вічного спочинку останнього Кошового Отамана війська Запорізького — Петра Калнишевського.

Не хто інший, як Яворницький, був удостоєний позувати як писар на славній картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», як її малював Ілля Рєпін.

Яворницький був завжди під ворожим обстрілом, але ніколи не згинався і не плазував. Мужньо провів своє життя і заслужив собі пошану і любов.

Хай нашому, Українському козацькому роду та не буде переводу!

Вічна пам'ять найславнішому прославлювачеві Козацької Слави — славному отаманові Яворницькому!!!

Слава Україні!

1990.

У ПОШУКАХ ПЕЧЕРИ КОЛО СТРІЛЬЧОЇ СКЕЛІ

Ми знову готувалися виїхати у чергову експедицію з археологом Трохимом Трохимовичем Теслею. Всі директори шкіл і багато вчителів прибережних сіл обох берегів Дніпра знали проф. Яворницького і сильно його поважали і любили, та завжди тримали з ним зв'язок, як не листами, то телефонували йому і повідомляли ученого про всякі новини. То школярі, як шукали за ягодами по придніпровських ярах, несподівано знайшли якісь кістки, вимиті дощовими водами чи хвилями Дніпра, або старезні дідусі розповідали про цікаві речі для вивчення нашої історії, то про все таке Яворницького інформували.

Так ото з села Волоське старий-престарий дідусь Пасльон казав директорові школи, що він знає, де є печера на правому березі Дніпра близько Стрільчої скелі. Хоч головне завдання нашої експедиції було дослідити глибокий яр, що звався Сажавка, а друге — розшукати дідуся Пасльона, щоб показав нам, де є ота печера, бо Дмитро Іванович знав і досліджував багато печер, а про печеру, що коло Стрільчої скелі, ще ніколи не чув; то ото ми мали те зробити. Дідусь Пасльон був дуже старий і ледве дибав, то ми попросили воза і привезли його до того місця, де мала бути печера. Дідусь був дуже охочий нам допомогти і пішов, лопатою опираючись, стукав, стукав лопатою поміж камінням, аж почув інакший звук і сказав нам: «Отут копайте, тут вона». І справді, ми почали копати між трьома каменями. І раптом земля під лопатою провалилася і ми побачили чорну дірку. Дідусь і ми зраділи, що помилки не було. Бо ми всі бачили дірку до печери.

Дідусь дуже просив передати привіт з низеньким поклоном Яворницькому, бо казав, що знає професора, частенько бував у музеї, то й пізнались. Ми подякували дідусеві і відвезли його до хати, а я давай розкопувати більшу дірку, щоб хоч і тісненько, а влізти до печери. Три величезні камені творять трикутний отвір, що я ледве проліз і зразу ж і виліз, бо не було чим дихати, бракувало в печері кисню. Облишили до ранку. А ранком Трохим Трохимович прив'язав до моєї ноги клубок шну-

ра, щоб я не заблудив і не загубився. Та цього разу я мусив вилізти, бо свічка не горіла, тяжко було дихати, ще бракувало кисню. Вирішили почекати з тиждень та вже потім, замість свічки мати прожектор з батарейкою.

За тиждень знову шнур до ноги і Боже поможи! Просунувся, влучив світло і аж ахнув з дива, як побачив довжелезну тунелю, спочатку низьку і вузьку, а далі ширшу і високу, що вже було можна просто йти, стоячи. Пробирався і розглядався, побачив довгий качан з кукурудзи, але без зерна. Хотів підняти, а качан геть спорохнів і від дотику моїх пальців розсипався. Пішов я дальше. Раптом побачив яму, повну води, продовгастої форми, перескочити не перескочиш, а обминути не було як, бо стіни тунелі вологі аж плісняві. Поміряти, чи глибока та яма, щоб перебрести, не мав чим. Кинув камінця у воду. То, як сплеснула вода і луна рознесла підсилений звук по всій довжині печери, і я почув дуже дивне звукове явище. Моє враження було таке, ніби я вдарив у дзвін. Хотів виколупати більшого камінця зі стелі, щоб ще раз кинути у воду, а воно почало обвалюватись, мусив відскочити. Думав, так може й привалити...

Жаль, що не мав з собою фотографічного апарата, щоб зробити хоч зо дві світлини. Роздумую, що робити? Аж раптом відчув, що шнурок, прив'язаний до моєї ноги, почав мене смикати. Подумав собі, що смикають в добрий час, бо й так треба вилазити на свіже повітря, бо було тяжко дихати.

Виліз, задихався, як циганський міх, а Трохим Трохимович і Костя зраділи, обіймають мене і питають, що я там робив, що так довго там був.

Та, кажу, досліджував. Детально сказав їм, що собою уявляє печера, та ще дійшов до ями, повної води..., але 37 метрів було за мною.

Тоді археолог сказав таке: «Добрий сховок від звірів, від напасників, знаменита засідка на ворога. А для нас тепер небезпечна, бо може привалити. Ми тут зробили, що змогли, а тепер вертаймося до балки Сажавки, бо там нас чекає велика робота. Школярі знайшли у глибині яру обвалену стіну і там у стіні стирчали ріжні кістки, посуд, вогнища сліди і мамонтові кості та зуби».

МОЇ СПОГАДИ
У 50-ТУ РІЧНИЦЮ ШТУЧНОГО ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932 ТА 1933-го РОКІВ

Хоч і проминуло вже півстоліття від того найбільшого нашого горя і невимовно тяжкого смутку, що його спричинила, заподіяла Україні і нам, її вірним синам та дочкам, немилосердно жорстока, навмисно придумана голодова облога, бездушно доконана так званим «братнім народом» Російської Совєтської Соціялістичної Республіки у лиховісних 1932-му та 1933-му роках, а ще й тепер є тяжко та боляче думати, говорити, а тим більше писати про наслідки тієї облоги.

Бо чогось подібного по своїй безбожницькій жорстокості не перетерпіла ні одна країна чи народ у цілому світі за весь час людської історії.

Все те зловороже і безглузде лихо затіяне та до найменшої деталі по-військовому вираховане, а потім по-злодійськи несподівано запроваджено і виконувано цілковито, як проти ворожої країни, а не як супроти мирного сусіднього народу. Вони робили все так, аби докорінно все перевернути догори ногами і зруйнувати, від сивої давнини досягнуте, надбання нашого народу: мовне, культурне, релігійне, традиційне, економічне, людяне і все інше.

Вони, немов ті біблійні худі корови, де тільки пройшли, то все поїли і дальше залишалися тощими. Все те, що я тут згадаю про ті лихоліття, є правдиво мною пережите і бачене та як і належить передумане. Після того, як мого тата засудили, вони казали, як «ворога народу», і все наше майно забрали, то незадовго після того я опинився у Дніпропетровську і жив сам. Якщо оце, що ви почуєте від мене про голод, буде вам хоч дрібочку цікаве, а, може, й корисне, то у глибокій пошані до всіх наших мучеників, котрі змагалися за краще України і за нас, але не витримали, стали жертвами голодомору, я як живий свідок розповім вам з тремтінням у душі і серці, бо і я з ними переживав, ВІЧНА ЇМ ПАМ'ЯТЬ!

Уже в 1931р., як я був челядником і мав платню 42 кар-

бованці на місяць, то дуже дошкульно відчував нестачу харчових продуктів у крамницях. Тому, що я ще не був повнолітнім, то працював по 6 годин денно — від 9-ої ранку до 3-ої по обіді. Після праці вертаючись додому, вже тяжко було купити щось їсти, бо полиці були порожні. І так щодня. Треба було раненько зайняти чергу коло крамниці і вистояти аж поки відкриється о 8-й, а деякі аж о 9-й. Поки купиш (в обмеженій кількості) поки доїдеш до роботи, то вже на 9-ту годину ранку не міг встигнути, хоч би як старався. Начальство моє кричало на мене за спізнення. Треба було викручуватись, вигадувати якусь поважну причину, бо ота моя причина (що стояв у черзі за хлібом) для нього не була поважна. Просив дозволу, щоб працювати не від 9-ої до 3-ої, а від 10-ої до 4-ої. Хоч і кривилися, але погодилися, бо не хотіли втратити доброго і дешевого робітника.

Але постачання харчів так погіршувалося, так загрозливо зменшувалося, що я вже і на 10-ту годину ранку на встигав. Ходив до ще вищого начальства, щоб працювати від 11-ої до 5-ої години. Кривилися, сварилися на мене, але годилися, щоб працював пізніше.

Та ситуація погіршувалася щодня. Любив я свою працю дуже, але журився, що її втрачу, бо вже не встигав навіть і на 11-ту годину до роботи. На ту пору я вже оволодів технікою своєї праці, бачив, що вже давали мені досить складні роботи, і я виконував їх з приємністю та радістю, хоч мої кишки «марш грали». Так справи погіршали, що декілька разів я прибігав до праці аж по 12-й. Тоді я вирішив «розкрити мої карти». Признався своєму начальству про все, так як в дійсності було зі мною, що я г о л о д у ю. І якщо адміністрація не збільшить моєї платні, щоб я зміг купувати харчі на чорному ринку, то я буду змушений покинути працю у них, а шукати деінде.

А сам собі думав, куди ж я піду? Бо ж був такий порядок чи «закон», що якщо не працюєш, то не пропишуть у міліції на кватирю, а як не прописаний на помешкання, то не прийме ніхто, нікого, ніде ні на яку роботу. Отака то була головоломка. Так і кріпаків колись гнітили.

Висіла моя доля на волосинці. Сперед світанку біг у чер-

гу, щоб бути між першими, щоб таки купити щось їсти і прибігти до роботи на 11-ту. Не раз було, що стояв, стояв — час пройшов, уже минула 10-та, а я ще нічогісінько не роздобув. Нема виходу... Кидав свою (вже близько дверей) чергу і біг захеканий до роботи.

Був голодний, невиспаний, втомлений. Відчував, хоч і дуже любив працювати, що робота випадає з рук, що тиждень за тижнем я втрачаю свою силу і що і надії нема на те, що хтось з близьких допоможе. Найгірше ще допікала думка, що й покращання не буде, а буде ще гірше. Бо в пресі, радіо, на дуже частих зборах, мітингах гриміли погрози, що вороги народу всі будуть знищені. А під оту їхню категорію нас, українців, якраз і попало мільйони. Начальство моє теж побачило, що моя продуктивність упала, а план праці, як не виконають, то і їм попаде по шапці. Тому вони й вирішили приписати мене до одної з їдалень (столовок), де я п'ять разів на тиждень (по роботі) діставав обід за 90 копійок. Я платив 45 копійок, а другу половину платила адміністрація моєї праці.

Так я і перезимував на тій роботі зиму 1931—1932 рр. аж доки ту їдальню теж закрили, бо не могли роздобути харчів. Отак прикручувала так звана «робітничо-селянська власть».

То вже була справжня (на військовий манір запланована) московська голодова облога України.

З усіх кінців України приходили загрозливо-потрясаючі вістки про досі не чувану наругу над нашим народом: цілі зграї «уполномочених» з присланими і місцевими активістами вишукували і під мітлу вимітали у селян, тяжко працюючих трударів хліб. І називали вони, власть імущі, отой грабунок «кампанієй по викачкє хлєба». Своє беззаконня вони узаконили і грабували людей прямо серед білого дня, а як хто чинив спротив, то тих вивозили на Сибір, а кого вважали небезпечним, то забирали в тюрми, і без права листування вони там гинули безслідно.

Як їдальню зачинили і я був приречений на повільне виголодження, то я мусив щось робити і то швидко. Чув від знайомих, що так, як і я, були примушені шукати рятунку поза Україною і вже «змотались» у Московщину по харчі. Декому пощастило, привезли... Казали, що то не було легко, але, як

каже українська народна приповідка: «Хто не шукає, той не знайде».

Вирішив і я поїхати. Гадав, що днів за чотири-п'ять і повернусь. Але як поїхав на станцію, щоб купити квиток, то побачив, що там тільки робиться, то навіть думав, що квитка не дістану. «Содом і Гоморра»... Самі урядовці показують якісь папірці касирам і бачу, що їм дають білети, вони щасливі поспішають на потяг, вони поїхали. А ми нещасні прості люди, з нами навіть і говорити не хочуть. Міліціонери просто гукали відійти від каси, а ні, то оштрафує, а то й заарештує.

Так я протовкся два дні, а білета не дістав. І, нарешті, через знайомого, що працював на залізниці, аж на третій день купив квиток і з великим трудом виїхав на північ з нашої обло-гою розтерзаної України через Харків до Російської Совєтської Федеративної Республіки в Орловську область. Кажу: голодний Харків — бо Харків був дійсно голодний.

Голодний був і я. Бо за оті три дні, що я розбивався, щоб дістати квиток, я навіть не мав часу і щастя роздобути щось поїсти, пив газовану воду з сиропом, щоб чимось заповнити свій шлунок. Думав, що як доїду до Харкова, то там підкріплюсь, все ж таки столичне місто, індустріальне. Потяг мав стояти півгодини, ніби досить часу, щоб щось у буфеті купити з'їсти. Та де... Там було так багато людей, що я навіть всередину не міг добитись. Правда, бачив я одного щасливця, що видерся з того буфету і високо над своєю головою тримав щось їстівне, загорнуте у газетний папір. Як я запитав його, що там можна купити, то він відповів, що то є рибний форшмак. Бачив я, що йому з того папірця капало на голову, на одяг, та й гукнув йому, тоді він опустив руки і я побачив купку помеленого оселедця, що і називали його форшмак.

Бігли ми з ним до потяга, бо й він поспішав, щоб їхати на Полтаву. Біг він і на ходу лизав свою купку без хліба, а в мене тільки слинка котилася.

Поїхав я знову голодний, в кишках бурчало, бо я роздратував свою уяву думками про їжу. Пробував вискакувати, щоб таки чогось дістати поїсти, та дарма. Аж як переїхали кордон, тобто уже їхали по території Російської Республіки, то на одній

станції мені пощастило купити пляшку малясу. Я радів. Але як я роздивився на ту пляшку зблизька перед тим як пити, то побачив усередині брудні дерев'яні стружки, якесь волосся. Апетит мій був зіпсований. Але голод переміг, і я пив з пляшки маляс. Пив, але насилу, примушував себе, бо вже я був геть охляв. Пригадалося мені, як я ще був малим і купував мамі маляс до печива, то тоді ми їли прямо ложками і з пляшки пив. А цей брудний, якийсь нудний, такий, що я мало що не вернув.

Дочекався ранку і побачив, що селянки виносили на продаж до потяга картопляники, молоко, сметану і якісь коржики, дома печені. Накинувся я на те все, щоб їсти, та якась українська жінка порадила мені не їсти багато, бо, каже, ти хлопче, видно, дуже виголоджений, то бережись.

Я подякував їй, а сам заховав до кишені два коржики, та так помаленько і поїв їх, щоб ніхто не бачив. Від того дня я вже мав що їсти.

А як я приїхав до, по дорозі кимось радженого міста Лівни, то там я побачив зовсім інше життя. Люди не були захарчовані. У крамницях на полицях було повно всяких харчів та інших товарів. Треба було почекати до базарного дня, так, що я мав досить часу, щоб придивитися і порівняти їхнє життя і наше. Оглянув церкву і кладовище. У них все було на місці, на гробах хрести з металевими та з живих квітів вінками, а в нас все погромлено. У них церкви існують і не заборонені, священик служить, а в Україні священиків поарештовували, позасилали на Сибір чи зовсім постріляли.

Обурення опанувало мою душу, сильно защеміло моє серце. Я знав, що то тільки для наївних та засліплених отой так званий «Союз», «рівні республіки», «братні народи». А на практиці Україна (згідно з їхніми, московськими планами) була приречена на загладу.

У базарний день, як я пішов купувати харчові продукти та подивився на те видовище, то побачив, що їхні селяни не на плечах поприносили, а возами попривозили на продаж пшоно в мішках, картоплю, коней.

Видно було, що ненависть у них до нас була безмірна. Вони, нагодовані, визначали високі ціни, а ми, голодні, пору-

гані, не мали права навіть торгуватися, як годиться на базарах у нормальних умовах та між добрими людьми. Наші швидко купували хто що міг, зв'язували свої клунки докупи, щоб на плечах донести до станції на потяг. Тяжкі понав'язували ноші. Всі готові іти до залізниці.

Якраз тоді почув візника, що стояв на возі і їхав до нас: «кого підвезти, кого підвезти?» Наші люди, вимучені голодом і далекою подорожжю, безсилі, обступили того воза і питали візника, скільки ж він хоче грошей за послугу. Я ж у той саме час був далеченько від того візника та бідкався, що сам не здужаю підняти, а піддати нікому, бо кожне зайняте своїм ділом.

Раптом десь узялася міліція, з криком оточила наших людей, що вже поскладали свої покупки на воза. Міліція кричала «спекулянти, спекулянти», «ви всі арештовані». А потім командир міліції гукнув візникові, щоб оті всі харчі віз прямо до міліції. Зчинилася паніка поміж нашими людьми, та видно було по всьому, що і візник працював для міліції, так скоренько поїхав, а тих наших людей мені було так шкода. Що трапилося потім, я і посьогодні не знаю. Чи хтось з них вирвався з такої немилосердної засідки? Отак «братній народ» помагав нам у нашому тяжкому горі...

Після всього того, що я бачив, десь узялася у мене сила, схопив свої клунки і тікав подалі від базару. Пощастило мені, бо доніс якось аж до тієї ями, що лишилася після викорчуваного дерева і вітрами нанесене листя ту яму виповнило. Так ото я укинув свою ношу в ту яму, пригорнув листям. А аж як настав вечір, стемніло, тоді я узяв половину ноші і відніс на станцію та здав до комори схову, а потім приніс і другу половину.

Та то ще не були всі мої митарства. Найтяжче було знову купити квиток, щоб вернутися додому. По довгих перипетіях роздобув квиток аж додому, до мого дорогого, хоч і нещасного, бо обложеного Дніпропетровська...

Як доїхав до м. Орел, то знову застряв на дві доби... Мабуть, зробив помилку, що поїхав через Орел, може б, було краще, аби поїхав через дрібніші станції в іншому напрямку. Якось натрапив на доброго українця-земляка, що працював носильщиком, і він мені допоміг, закомпостирував мого квитка. Так я

вибрався з «лабет Орла». Але, як і додому доїхав, то знову попав у біду, бо хоч і старався вдавати, що моя ноша не є затяжка, та досвідчений службовець залізниці спостеріг, що я дуже переобтяжений, гукнув до мене: «Малий, ану поклади твій багаж на вагу!» Не сказали мені, скільки кілограмів у мене було більше, але штраф заплатив великий. А сам у душі дякував Богові, що бодай не забрали у мене мого найдорожчого скарбу — моїх з таким тяжким трудом роздобутих та такою дорогою ціною заплачених харчів.

Ще як я базарював у Лівнах, то купив ще й хлібину, котру жінка-росіянка, що продавала мені її, називала «коврєґа». Та коврєґа була дуже низька, але широка і дуже гливка. Зробив з неї дві половини, загорнувши в газету, вложив до валізки. Думав я, що за одну добу їзди не зіпсується, і голодні з'їдять.

Можливо, що та хлібина була не з самої муки, а домішано картоплі чи гарбуза (на продаж) і тому поки я добрався додому, то вона геть зацвіла, позеленіла і прилипла до газети, ніби зрослася з газетою. Їсти її ніхто не міг, хоч і голодні були.

Вернувся я додому і на другий день пішов до роботи, а на мене всі почали кричати. Як, питали вони, де ж я був так довго, ще й не вірили мені, що їздив у Московщину по хліб. Аж одинадцять днів? Українська приповідка є: «Ситий голодному віри не йме». І Москва сльозам не вірить.

Мені було тяжко, душа боліла, а в серці буря. Чому мені, ще не повнолітньому юнакові, синові споконвічних хліборобів з України, житниці Європи, тепер пограбованому, приниженому, поруганому доводиться поневірятися голодному по чужих сторонах. Ми не їздили до них жебрати. Ми їздили, щоб купити по високих, ними сказаними, цінах, а вони спершу продали нам, а потім ганялися за нами, ніби за злодіями, образливо обзивали нас «спекулянтами», виривали у наших людей з рук ті куплені харчі з брудними лайками, а потім тих наших людей ще й арештовували...

Хай Господь охороняє нас від такого, а їм хай сам буде судією...

Добрий чоловік зі щирою душею, з кимсь десь погово-

рив, розповів, що я є дуже нужденний, але працьовитий і мене прийняли на працю на залізницю. Спасибі, що рятували мене від голоду. На роботі була їдальня і там хоч і пісними стравами (казали — приварок), але годували нас щодня.

Але дуже справа з харчуванням погіршувалася всюди, в тому числі й на моїй новій роботі. Чув, що було аж так погано, що як возили з Білорусії будівельні лісоматеріали, то тихенько десь там купили бугая і заховали його з дошками у вагон. Дошки на будову, а бугая на кухню.

Але ж на те і облога, щоб людей голодом морити... Бугая на кордоні України знайшли і забрали, а «преступникам» грозили тяжкою карою.

Надходила найстрашніша в історії України зима 1932—1933 років. Відчували люди якусь несамовито пекельну загрозу... Всі видатні мужі нашого народу, з усіх ділянок життя України були виарештовані, заслані або знищені, а люди, як ті сироти, пригнічені тяжким терором «братньої республіки» з півночі, ізольовані від усього світу, без вільної преси, без вільного радіо, «билися як риба об лід», «моталися» і перебивалися-харчувалися, чим тільки можна було придумати, жили з вірою в Бога та свою століттями вироблену у відвічній боротьбі з усякими наїзниками, витривалістю.

Всякі «парт-тисячники» та пройдисвіти, наслані на Україну зі всіх усюд, а були й такі, що аж із закордону «позліталися поживу відчуваючи», сиділи, як ті хижі (голодні на владу) круки, як те чорне вороння і чекали...

Режим наступав і жадібно спостерігав, як то, згідно з їхньою утопією Україна стане перед ними на коліна.

А Україна, хоч і мала великі втрати, але не стала перед геростратами-руїнниками на коліна...

Віримо, що ще прийде час і українські працьовиті руки все наше зруйноване відбудують і будуть (так як і були від сивої давнини) серед будівничих людяності і гуманізму, а руїнники (як ті батиї) залишать по собі брудну пляму на сторінках історії світу...

ПОМОЖИ НАМ, БОЖЕ!

Закінчу цю свою розповідь про ще одну мою голодну подорож-одіссею, цього разу вже до самої Москви, у квітні місяці, страшного і ніколи незабутнього, 1933-го року.

Через добрих людей я одержав вістку від моєї Мами, що немає харчів і діти вже почали пухнути від голоду... Знову тривога. Треба було знову десь їхати негайно, бо в Україні все забрано, як вони казали «под мітьолку».

Але цього разу я вже був залізничником і мав право, привілей їхати раз у рік безкоштовно. Того ж дня, я пішов до свого начальника і просив його, щоб дав мені відпустку на два тижні та щоб виписав квиток на проїзд до Москви і назад. Він, спасибі йому, не відмовив мого прохання, але був дуже здивований і казав мені, чому ж ти не почекаєш до літа? Тоді і природа краща і купатися можна. А тепер що? Та, на жаль, я не міг йому сказати, яка причина мого поспіху. Не йшов я додому, а летів. Був радий, що, може, цього року, мені пощастить краще допомогти Мамі, ніж минулого року.

Швиденько зібрався. Добра сусідка підказала мені, щоб я приніс їй декілька своїх рушників, вона построчила їх ручною машинкою і вийшли такі хороші торбинки: на пшоно чи якусь крупу, один мішок я мав від минулого року, а другий позичив у доброго земляка. Старенька доморобна валізка, два мішки, три чи чотири торбинки, ще й наволочку стягнув, узяв добру віорьовку і поїхав на станцію Дніпропетровськ.

Гадав, що, як маю квитка, то буде легко виїхати. А то така сила народу товпилася всюди, що мені з моєю великою валізкою, було тяжко навіть добратися до каси. Повірте мені, що я протовкся дві доби і не міг добитися, щоб мені, залізничникові, прибили печатку на моєму квитку, що я маю право виїхати до Москви.

Хтось порадив мені виїхати з Дніпропетровська до станції Синельникової, а там, казали, потяги ходять часто, по магістралі Севастополь — Москва. Та як я ще доїжджав до Синель-

никової, то побачив страшну картину, ще далеко від станції. Понад залізницею юрмились люди з дітьми цілими родинами, жінки з немовлятами понапинали кущі ряднами і там під дощем гинули, на мокрій та холодній землі. А на станції — як у дантовому пеклі. Сила-силенна народу. Багато міліції та енкаведистів, що нишпорили всюди, вишукували тих людей, що не мали квитків (називали їх безбілєтчиками) і їх, струджених, голодних забирали і десь вивозили, чи просто арештовували, а міцніші та мудріші утікали зі станції, та ото і рятувалися під ряднами та кущами від дощу.

Душа моя боліла, як дивився на те всенародне горе. Бо, як я залізничник сам, уже маю квиток і ніяк не можу вирватися, то вони ніколи не виїдуть з дітьми, з жінками та речами. Вони кандидати гинути від голоду.

Тільки подумати: н а р о д розбурхали, як те муравлисько, і люди, щоб рятуватися, ішли на станцію, їх ловили, арештовували. Хто ловив той народ? «народна влада». Чому їх ловили? Бо вони — Н а р о д — хотіли їхати залізницею, що якраз же і є на те, щоб нею народ їздив. А сама назва: «Міністерство Шляхів Сполучення». О, ні. «Народний Комісаріят Шляхів Сполучення». Яка іронія...

Хижі звірі, щоб підкрастися до корів поближче, то вкочуються в коров'ячий гній, щоб пахнути коровами, і тоді нападають на тих корів і вбивають їх.

Пробував я, пробував, щоб якось виїхати, але ніяк не міг. Розбирав мене страх, що так мій і відпуск пролетить. Не пускають нашого брата, а самі їздять. Вирішив дочекатися ночі, забігти ззаду потяга на другу, темну сторону, виліз на дах вагона, прив'язав себе до димарця і що буде. Перехрестився, проказав «Господи Боже, поможи і збережи».

Так я їхав аж до світанку і боявся (особливо під мостами) і спати пробував (бо багато ночей не спав) та зубами дзвонив від холоду. Уже поза Україною зліз, пробрався у вагон і радів, що може-таки пощастить допомогти мамі. Роїлися думки, що квиток маю, а їхав, як собака, на даху та змерз так, що тіло дрижало ніби в лихоманці. Оце така «відпустка». Ще дома чув, що у Москві продають білий хліб. То була правда.

У Москві все продавали, у Москві всього було досить, аби твої гроші.

Найперше купити хліба. Довга біленька булка, що аж моїм очам не вірилося, бо вже роками такого хліба навіть не бачив, а тепер тримаю у руках і можу їсти. З'їв одну булку і ще був голодний. Пішов до іншої крамниці та купив ще одну. Дуже хотілося поїсти чогось вареного.

Зустрів на вулиці залізничника в уніформі і запитав його, де тут можна купити суп чи борщ? А він питає мене, чи я українець? Кажу: так. А він каже, що він також українець. А квитка на потяг маєш? Кажу, маю. Тоді, каже, іди у вокзал, там побачиш маленькі двері, то залізнична їдальня, там і купиш собі обід.

З'їв я й другу булку з обідом. А вже потім розпитав у подорожніх, де ж той критий ринок, що я чув про нього ще дома.

Розшукав я той базар, а там купуй, що хочеш та скільки хочеш, аби тільки умів заховати, від тих, що все «винюхують», бо ще й спекуляцію «пришиють».

Купував я і замість радіти у мене розболілася душа. Бо ж у нас, споконвічних хліборобів, в Україні, все відібрали даром... А тепер ми, ніби жебраки, змушені були їхати у їхній край і купувати, все те у нас забране, за дуже високу чорну ціну. А чи привезу все те мамі? Чи, може, ще й це тут гнобителі заберуть так, як минулого року в Лівнах забрали все у наших людей...

Але, купуючи, я натрапив земляка. Він був завідуючим їдальні там, де я працював, він також щось купував. Ближче я його не знав, а тільки знав, що він завідував їдальнею.

Підійшов до мене ближче і каже, що він потребує моєї помочі. Що він дасть мені грошей і просить, щоб я купив хоч з 5 кілограмів масла для їдальні нашої. Казав він: візьміться, не бійтеся, так вже робили і вдавалося проскочити, ми ж залізничники. Почув я про коров'яче масло і пригадав за бугая, потреба громадська і я погодився. Дав він мені грошей і ми пішли окремо докуповувати коров'ячого масла.

Ми поспішали вертатися додому, була якраз першотравнева парада у Москві, все обвішане червоними гаслами про перемогу...

Нам вдалося влізти в потяг і вже через вікно з вагона ми

чули і бачили, що летіли літаки так, що зображували собою вигадане прізвище «нового царя» — Сталин.

Не рахували ми, скільки ж то було потрібно літаків, щоб аж таке вигадати?.. Але найменше *три* — *чотири* десятки... В Україні люди не мали кусня хліба і з голоду пухли і вмирали, а вони літаками виписували його ім'я... Таке коштовне і безглузде парадування. Вони святкували... А ми мучилися...

Те їхнє «видовище» нагадало мені зовсім протилежне, нагадало мені розпучливі зойки матерів і дітей в голодній Україні. Бо, як прив'язаний на даху вагона їхав на північ, то чув плач невільників з горя. На кожній станції, де зупинявся потяг, голодні сміливці, мужчини і матері з підлітками, пробували чіплятися на буферах між вагонами потяга, бо в двері їх ніколи не впускали, але їх «народні охранніки» немилосердно спихали та стягали додолу, навіть на ходу... Вони не мали жалю до плачу матерів і дітей, так, як і «Москва сльозам не вірить»...

Ми понесли великі втрати. Мільйони душ похорону не мали. Ми ще й тепер, по півстолітті, не знаємо, де ж вони спочивають... В Україні розшукувати не вільно, заборонено, бо в Україні ще й досі не визнано, що той штучний голод існував взагалі.... Вони кажуть, що ніякого голоду не було.

Як довго так буде, ніхто не знає. Тому то й створилася ініціативна група, комітет у Торонто, щоб збудувати пам'ятник-музей, бо є то наш святий обов'язок увічнити пам'ять по них, бо на Рідній Землі заборонено.

Представники багатьох народів, як їдуть у чужі країни, то завжди складають вінки поляглим. Побудуймо ж і ми пам'ятник нашим поляглим, щоб було де положити вінки, бо через наших поляглих і нас, живих, що піклуємося своїми поляглими, люди пізнають — хто ж ми є.

1983.

Mykola Kostiuk
Downsview, Ontario, Canada
1 March 1996
Questioned by Karel C. Berkhoff. Transcribed by Maryna Kravets

Микола ***КОСТЮК***

ПРО ПЕРЕЖИТЕ

На прохання К. Беркгофа текст друкується без змін.

К. Ну, то я, я радий, що Ви до нас приїхали, почуємо...

Б. Дякую Вам...

К. Я працював в школі...

Б. Будь ласка, я хочу Вас зараз спочатку запитати...

К. Хто я є.

Б. Скажіть, будь ласка, як Вас звати.

К. Хто я є. Микола Павлович Костюк.

Б. Коли Ви народилися?

К. 21-го лютого 1915-го року. То мені вже минуло вісімдесят один рік.

Б. Так. А де Ви народилися?

К. В Дніпропетровську.

Б. В місті?

К. Yea.

Б. Ваші батьки, чим вони займалися?

К. Батько спочатку був вчителем, а потім, як почали тиснути, щоб він... він читав проти Бога, проти релігії, то він покинув школу і висвятився й... щоб бути проти, знаєте, такого. Ну і був священиком, priest. Yea.

Б. А він не... не працював в церкві?

К. Yea, він працював, поки його заарештували. Бо як мене вже німці забрали, то він ще 10 років відбув на Сибірі, а потім... Перший раз..., перший раз його заарештували як в 1926-му році, ще під час НЕПу, тоді казали "НЕП". А тоді другий раз, то він

сидів в Кривому Розі в тюрмі півтора року, а потім вернувся, приніс повно вошей. А в 29-му забрали його на 15 років.

Б. А сказали, чому...? Що він...? Чому...?

К. А-ах, уеа, я не знаю, мене на суд не пустили, бо я був 14 років тоді. Так мені сказали, що ти — нас було шестеро дітей, крім мене, такі, що вдома були з мамою, а тата судили цілу добу, двадцять чотири години, і мене не пустили, бо кажуть: "Ти маєш бути з дітьми дома", бо мама була на суді. А старший брат і старша сестра не жили вдома, тільки були десь геть далеко. То тоді маму принесли додому, бо цілу добу судили і дали 15 років, висилки, вони казали. І тоді зразу з суду, додому не пустили попрощатися з дітьми, з мамою, а прямо на станцію і на потяг, на Сибір. То тоді мама зімліла, втратила свідомість, і маму принесли дівчата, бо тато мав хор, і хористки принесли маму на руках додому, мало що жива. Тоді бігали там, лікарів не було, а бігали й найшли десь валер'янові краплі, маму віджививили. І за двадцять чотири години ми мали все покинути, тільки те, що стоїш, і ми так і зробили.

Б. Так то було...

К. В 29-му році. Ну, і багато вивозили на Сибір. А якийсь добрий був чоловік, із тих, Комітет незаможного селянства, то так скорочено КНС, то він уночі постукав, і мама питає: "Хто?" А він каже: "То я, голубочка", бо вони разом росли, змалку. І він десь там... комуністи хотіли і маму вивезти з дітьми, а він боронив, скільки міг. То він ій, мамі, казав: "Я боронив тебе, голубочко, але чи то поможе, я не знаю". І маму не вивезли. То, очевидно, що помогло.

А других повивозили. І там погинули. Ну, мій дядько, дядько Тиміш, загинув на Сибірі, відбув 10 років, батьків молодший брат. А тоді і вже як 10 років відбув, то він пішов до канцелярії і каже, що "Вже 10 років, дайте мені папери, я поїду додому" А вони йому не дали: "Ніколи ти не поїдеш, тут твоя Україна" То він був механік, вони потребували механіка, і кажуть: "Ти ніколи додому не поїдеш". То він за півтора місяця помер. То дядя Тиміш. А дідусь у тюрмі помер, у Дніпропетровську, в 33-му році. Також все, все забрали в нього. Дядя Тиміш, забрали на Сибір, а в дідуся все забрали і пустили його, а він крутив-

ся, крутився, і все його до рідного тягнуло, до хати, і вони тоді його послали в тюрму, і він там загинув. Yea. Ну, а... то було життя, то було життя.

А тоді прийшов, вони казали "представник уряду". Двадцять чотири години пройшло, і він прийшов до нашої хати, а мама хвора і лежить, а він каже: "Чьо ти, сволоч, лежиш? Ти знаєш, що в двадцять чотири години ти маєш покинути все". А мама каже: "Ми не маємо куди йти. Ніхто нас не хоче, всі бояться нас". Тоді він каже мені: "Ти чого стоїш? Ти знаєш, та, хата Співухіна?" Така була якась ненормальна жінка, не знаю, де вона поділася, хата була порожня, то каже: "То тепер можете там їхати до тої хати". Ну, то я пішов, змушений був піти. І вікна повибивані, так що я напхав мішки соломою і позатикав ті вікна, дірки, і тоді там нагрів, щоб діти... бо то одне було таке, що ще маму груд смоктало: найменший 29-го року, Віталій, мій наймолодший брат. Так що було. Але у мами молока не було, не мала чим давати дитині їсти. То одна старенька бабуся, сусідка, ховаючись, щоб ніхто не бачив, бо то невільно було нас підтримувати, допомагати нам. То вона йшла через наш двір і кожний день ставила пляшку з молоком у кущу, бузок, у сніг, а ми пильнували і зразу забирали, щоб та пляшка не замерзла, і тоді нагрівали, і то так мій братік харчувався тим чужим молоком, бо мама в груді не мала. Ну, а...а так...так було. Дуже тяжко, тяжко, тяжко, тяжко. Люди нам співчували, але не... не могли відкрито.

Б. Пане Костюк, ще раз... Скажіть, будь ласка, пане Костюк, до війни, що Ви знали про Німеччину?

К. Ну, я кажу, що я знав, тому що я вчився німецьку мову. Ну, а як географію вчив, то я знав, я знав, що Австрії аншлюс зробили; тоді знав, що Данціг забрали; тоді знав, що напали на Польщу і совєтський уряд поїхав забрати Волинь — то то все на наших очах відбувалося, Галичину, і Закарпаття, Буковину. Ну, а потім вже до нас прийшло.

Б. А чи Ви тоді думали, що буде війна з Німеччиною?

К. Yea, по всіх, по всіх тіх, пропаганді, що цілий день і ніч торохтіли по радіо, то певно, що так. Усі вчилися воєнного ремесла. Кожний школяр носив "Готов до війни". Учили таке?

Б. Так.

К. Ото ГПХО {*Готов к противохимической обороне— К. Б.*}, я не мав того нічого, бо, як мій тато був священником, то ми були так якби ворожі, і до нас ніхто того не пропонував. Я не був ні в комсомолі, ні в партії. А ті всі, хто не вчився на.., гонений, то він все то ліз туди і тішився тим.

Б. Тобто люди думали, що буде війна?

К. ...буде війна. Вони не тільки думали, а вони знали, що буде, але в який спосіб? Ніхто не думав, що німці нападуть на, той...

Б. Вони думали, думали навпаки.

К. ...навпаки буде, а воно й німці навпаки. Розвідка їхня чи що показала, що як прозіваєш, то на тебе нападуть. Ну, то вони пішли перші. Я так думаю.

Б. А чи Ви пам'ятаєте, де Ви були, коли Ви чули про те, що Німеччина напала на Радянський Союз?

К. Отже я, я був... Я працював у школі...

Б. Ким?

К. Електриком і завідуючим господарством. То велика школа, десятилітка. То перед війною ми мали бомбосховище в підвалі, у школі, таке, що уключити його і буде; гази..., ніякий газ не пройде туди, бо то все фільтри. Вони знали. І стеля, чотири поверхи школа була, так що останнє, дах, дах і стеля, то було з цементу зроблено, бо то там повно дітей, скажім, 500 — 700 дітей. Так як бомба б упала, вони готовились, бо бомба якби впала, то розірвалася б на стелі, не аж у підвалі. І прийшов раз директор і мені каже, що "Ви є електрик, так нам треба, щоб був комендант бомбосховища. І ось нема кращої кандидатури, як Ви". Ну, і то не за плату, а так добровільно, безкоштовно. Ну, то каже, що "Ми Вас пошлем до школи, і Ви навчитесь, знатимете, як обслуговувати бомбосховище, бо там є фільтри, там машінерія всяка є, то щоб Ви все то знав, то ідіть до школи, на роботі не будьте, а Вам буде плата йти". І там... я так пару місяців ходив. Як то костюми ті протигазові всякі, маски, всяка теорія про... про всякі гази там, іпріт, багато тих всяких отруйних газів, гірчиця...

Ну, і... і так було, а тоді одного разу прибігає до нас директор, він ніколи в мене в хаті не був, через дорогу, а мій наймо-

лодший брат каже: "Коля, директор до нас іде". А я не хотів, бо він мене питав: "З ким ти живеш?" Я ж казав: "Бабуся", а нас було і тато був, і мама, і повно дітвори, і в хаті ікони, а він безбожник, комуніст, так що я не хотів, щоб він до хати зайшов і побачив те все. Тоді він би знав, що я йому весь час брехав. Так я так на дверях став і майже загородив йому, щоб не зайшов до хати. А він так на мене дивиться і каже: "Що нового?" А я дивлюся на нього: "Що? Якого нового?" Я кажу: "Як нового?" "А що, ти нічого не чув?" Кажу: "No. А що... що...?" А він каже: "Війна!" А я кажу: "Війна?!" Так я думав, що він хоче подивитися, що я зразу підскочив з радощів, бо могло й таке бути, знаєте, спровокувати такий мій той, що я за..., яка моя реакція буде. Я кажу: "No, я не чув". А він тоді каже: "Як не чув? Кожного дня ти мені розказував новини, по радіо що ти чув, а сьогодні не чув?" А я думаю: "Yea, я тобі зараз покажу". То як раз то так випало: коло нас будували великі будови і рили на підвал яму, і мій стовп, бо то не було радіо, що уключив, а тільки speaker був у хаті, гучномовець...

Б. Я знаю.

К. То дротик ішов до хати і тоді по дротику чути. А там як той, яму рили, так мій стовп завалили. Вони лишили на землі... земляний стовп, а дощ пішов, воно розкисло і завалилось. Так я його взяв, повіз {*sic*} і той, показав йому: "Ось чого не чув". А він тоді каже, що "Так, це дуже чесно. Ти казав, що не чув, і ось завалено, нема". А тоді каже: " Я піду до учительки там, вона має короткохвилевий, такий, що без дротів". А мені каже: "Якщо вже війна, то зразу ідіть до бомбосховища, щоб уже готовити". Бо там ще фільтрів не було.

Так воно було і, і я вже тоді мав, мав бути там, коли мене тільки потребували, бо тільки через дорогу, близько. То зразу приїхали майстрі, давали фільтри закладати, урухомлювати, бо там щось таке не було викінчено. І тоді якось було, що мав приїхати якийсь інспектор, перевіряти ту всю, бомбосховище, чи електрику, чи фільтри, я не знаю, що він мав перевіряти, але з Відділу народньої освіти. А то прийшов, і він там ніколи не був у нас, і він прийшов, заглядає кругом, і його комсомольці накрили, що він є шпигун.

Б. Арештували.

К. Так, і тоді позвонили до... до міліції. Приїхала міліція, і його забрали у районну, той, канцелярію. Ну, а мене питають (бо він мав до мене приїхати), а мене питають: "Хто мав приїхати?" Я кажу: "Я не знаю!" Так того забрали до війська, що мав приїхати. Бо то ж мобілізували кожний день багато {?}, так прислали якогось нового, і він... Я його не знав, ні прізвища, і ніколи його не бачив. Якби той, що попередньо, то я його знаю, *{слово нерозбірливо: у землицю? у зеницю? Кузомлуця?}*, а то прислали нового чоловіка. Але то було смішно, йойойой. І аж тоді пустили, перевірили все, що він замість того, щоб пішов в армію, мав перевіряти щось. Отака була паніка.

Б. Дійсно була паніка?

К. Дійсно. Ну, тоді мали на дахах сидіти і дивитися, де бомба впаде, і вчились, що, що тоді руками треба скидати її. Як то фосфорна, то вона запалює, то її треба додолу скидати. І на другий день уже кажуть, що ось хлопчик скинув руками бомби і хата чи що там не горіла. То таке було.

Б. А Вас не мобілізували? Так?

К. No.

Б. А чому?

К. No. Ну, я буду правду казати. Тому що я був сином священника, так мене не брали до війська. Мій старший брат в копальні робив. Вони казали "трудова армія" Замість зброї, то йому давали лопату чи кайло, і він на Далекому Сході, аж там коло Владівостоку, вугіль копав.

Б. Так, так.

К. А мене—тому що в мене був зір слабий або може ще чого, так у мене було написано "не воєннозобов'язаний" на паспорті. Але, як вибухла війна, тоді мене кличуть.

Б. До воєнкомату? Але як...?

К. До воєнкомату. Але я пішов до воєнкомату, то було тридцять...

Б. В Дніпропетровську? Так?

К. Так.

Б. В місті?

К. В Дніпропетровську. То було і тридцять першого числа якогось місяця, мабуть... перед самим, перед самим приходом німців, десь може тиждень перед німцями. І я пішов і ще там зустрів вчителя, такий дуже близькорукий, що отак дивився, окуляри мав, то він... І я окуляри і він окуляри. І він каже: “Що вони від нас хочуть? Тягнуть нас туди”. Він також не був військовозобов'язаний, то він отаково дивився близько. Ну, і ми там були, і тоді налетіли німецькі літаки. То було в школі, воєнкомат, знаєте, тимчасовий. І ми там були і раптом чуємо: налетіли літаки, тривога, гудки гудуть, і тоді кинули бомби. І попали у тій, потяг із оливою, і тоді ті, олива почала горіти і бочки одна по другій почали рватися. То небо застелило димом, чорним, і нам було нічим дихати. Іще зверху літав, строчив із кулемета. Як бомби поскидали, тоді згори йому видно, і літав і так...

То кожна школа мала окопи. То було перед війною, десь за рік вже окопи були кругом коло школ. Де багато народу, там були окопи: на заводах, всюди, і такі, що з дахами і з димарями, щоб дихати було, знаєте, чим. Не було там вентиляції, але натурально, уеа. І тоді ми усі потікали, бо то літає, строчить із кулемета, так ми потікали в окопи. І дим, не було чим дихати, бо то вітер ніс якраз на нас. І не... Тоді полетіли літаки і дим трошки розійшовсь, і чекають *{sic? = гукають?}*: “Виходьте всі, і будемо викликати прізвища, і тоді кожний буде обзиватися, до кого прийде”. Так що я також вийшов, чекаю, може, годину чи півтори, і тоді моє прізвище покликали і дали мені що... воєнний білет забрали, а дали мені розписку, що зняття з учьоту, “обліку” казали, там написано було. Так що то в такий спосіб я...

Б. Просто вони хотіли провіряти, хто це за люди, які там сидять в окопах...

К. No-no-no, вони всіх покликали, щоб перевірити.

Б. Так.

К. Але якраз уже тоді побачили, що то з того нічого не вийде, бо уже бомблять, і місто горить. То завод Петровського, завод Леніна, завод ДЗМО, Коксохім—всьо разом вибухло, у повітря. Підклали динаміт і знесли, бо не хотіли, щоб німці забрали все ціленьке.

Б. А всі заводи так...?

К. Так. Багато дуже заводів.

Б. А чи існував якийсь спротив проти цього...

К. No.

Б. ...проти такого знищення?

К. No, бо то давно було закладено, і там партійні сиділи, control ґудзика, а тоді прийшов наказ: "Потисни ґудзик", і все полетіло. Так що навіть ніхто не знав, що то буде таке робитися.

Б. Населення нічого не знало.

К. Нічого не знало.

Б. А чи були жертви, людські?

К. Я думаю. Як хтось не попереджений, то, то загинув. Бо я далеко... Я був в школі, і зустріла мене одна й каже: "Тут є АСОВІАХІМ", то каже: "Вони мають цигарки курити", і вона каже... (а я тоді курив), вона каже: "Підем, я постараюся, щоб Вам дали цигарок" І ми прийшли, а їх уже й сліду нема. Бо то рано, удосвіта, пішли туди, бо вони цілу ніч були, а то що... то вони поставили, знаєте, ті у школах чорні дошки, що писати крейдою?

Б. Так, так.

К. То вони всі дошки поклали на вікна—затемнення, бо як німці летітимуть, то школа, багато вікон... Так вони всі класні дошки поставили на вікна. А я з нею йшов про... до тої кімнати, де цигарки були, і тоді зірвалося всьо, так вікна повилітали і ті дошки полетіли по коридорі, мало що не попало мені по голові і по плечах. Ну?... Щастя мав. І тоді, того ж самого дня, вже прийшли німці.

Б. А чи Ви можете щось сказати про знищення Дніпрогесу? Чи Ви чули про те...?

К. No, я знаю, бо ми бачили на Дніпрі вода пішла, наниз. Бо ж вода піднята на 37 метрів у Запоріжжі. А до, до Дніпропетровська, я не знаю, може, може, 15 метрів, що піднято. А тоді як взірвали, то вже Дніпро почав нормально йти, так як річка, так як і попередньо було перед будовою тою. Ну і так само я, як вийшов тут уже, на еміграції, Олесь, Олесь Гончар написав "Собор" і тоді той, "Людина і зброя", книжка, то там було, що навіть Олесь Гончар приймав участь у тій, взірвати Дніпрогес, бо він був якимсь там офіцером, і то вони носили динаміт туди і все те. Yea.

Б. Тоді прийшли німці. Ну, як це було? Що робило населення?

К. О, ще як не було німців, так бул[*о*] розпорядження, на кожному телеграфному стовбу: "Не роби запасу харчів", бо то тоді все не стане, той, розберуть. Так що і справді, бо як найдуть харчі, то куля в лоб, таке було написано, на стовбах.

Б. А Ви бачили такі...?

К. Yea, багато. Ну, і тим більше, що мій тато священник, сидів у тюрмі. І не дай би Бог найшли, що запас... То ми, ми просто боялися запас робити. І тоді на другий, на третій день вже не було чого їсти, зразу ж.

Б. Так, так.

К. Як у крамниці нема, то й в нас в запасу нема. Ну, і тоді я почув... Перед нами є місто Кам'янське, тепер воно називається Дніпродзержинськ, там де Брежньов відтіля походив, і то ж 35 чи 40 кілометрів. І я поїхав на велосопеді, 40 кілометрів, там же хліб можна було купити. Пекарня. Ну...

Б. А я чув про події в інших містах в Україні, що населення грабувало.

К. Oh yea.

Б. Чи це було...?

К. Я бачив.

Б. Ви бачили?

К. Я бачив. У нас була фабрика-кухня, бо там на заводі Петровського робило 60 тисяч робочіх, і там кухня була, так називалася "фабрика-кухня". Я там ходив також деколи їсти. Так жінки пішли там і все, що було їсти, все забирали. І там була, може, адміністрація якась, то ніхто нікого не слухав. Пхнули там когось без зброї, знаєте, і давай, несуть цілкоруч зерно, всяку крупу, квасолі. Тоді приїхав... приїхало може десять міліціонерів на конях. А то фабрика-кухня, я не знаю, чи два чи три поверхи була. Так баби там п'ять сот тарілок чи тисячі тарілок з того, тарілками почали кидати на поліцію, чи на міліцію, і я сам бачив, як міліціонери втікали геть, бо були б повбивали.

Б. Населення зовсім не боялося?

К. Ні, їсти нема чого. То не то, що не боялося: або-або.

Б. Це був страх перед голодом.

К. Голодом! Так, бо ж нема нічого. Казали: “Нема, не можна робити запасів”

Б. А чим населення сердилося: про те, що, ну, нема, не було ніяких запасів або що...?

К. Ну то що...

Б. Який був настрій? При цих...?

К. Таж певно, що паганий. А не... Скажім, тоді вже, як німці прийшли, то найшли, що сіль, 50 тон соли в підвалі там у крамниці, але вже така скам’яніла, що треба було довбати її зубилом. Бо вона там... підвал був сирий, і воно закам’яніло, і тоді я, я сам ходив, бо не було соли до хати. Oh yea.

Б. Ну, як зустрінуло населення німців? Чи якийсь...?

К. Я не знаю, бо я не був там, де, скажім, населення... Думали, що то не буде гірше, як, як комуністи. Я й сам так думав. Ні? Було...

Але що, як воно так робилося, що потім круто повернено було ж, бо, скажім, у Кам’янському, ми почули найперше, в Кам’янському німці застрілили сто цивільних людей.

Б. Ще до приходу німців?

К. Прийшли і на другий день застрілили сто людей. І тоді... Бо то так: ішов якийсь офіцер, а якась чи то п’яна, чи комуністка затята, чи може ненормальна побачила: йде офіцер, і мала пістолю і стрілила і забила його. То зразу ловили по всіх вулицях сто чоловік і забили. Така ніби як осторога, що “Хто буде ще так робити, то ще сто заб’єм”. І Ви знаєте, до того дійшло, що люди боялися дома ночувати, а йшли під контролю німецьку спати, а тоді на день верталися додому, бо боялися, що можуть постріляти. Yea. Ну, yea, було страшне. А я їхав велосопедом, і хтось мене так підняв руку і зупинив. То й каже: “Що ти, чоловіче, робиш? Ти знаєш, що вже невільно ходити, а ти ще й десь і їдеш. На вулиці не має нікого бути, бо то же військова година”, комендантська година, як то кажуть. А я не знав, бо ж... Тоді кажу: “А де ж я подінуся?” А він каже: “Тут є... в кожному є такий староста, і піди до нього, і він має Вас забрати на ніч до хати” Так що я до дядька не доїхав, десь може яких трип’ять кілометрів, аж на другий ранок поїхав, як вільно було. Так. Тоді дістав хліба, такий сирий, мокрий, гливкий.

Б. А о котрій почалася комендантський час...? Комендантська година?

К. Я думаю, десь, мабуть, восьма вечора, ще не пізно, не аж так.... Але ще ж видно було, літом. Може, може, сьома, я не пригадую. Але мені сказали: "No, заб'ють!" Так було кругом написано: "Хто порушує ті правила, то буде розстріл".

Б. За німців в Дніпропетровську Ви жили, так?

К. Так.

Б. І працювали там і...?

К. А-а.

Б. ...чи не працювали?

К. Це цікаве також, цікаве питання. Я ж сам електрик. Так що я в інституті працював перед війною. Ну, а тоді перейшов до школи, бо я інституту *{слово нерозбірливо}*, то я пішов на медицину, а мені з моєї медицини не вийшло, тому що замість уряд мені платить пенсію, "стипендію" казали, то тоді мали платити за науку кожний один *{?}*. Не діставав стипендії, а навпаки за науку урядові плати. Так що я... І мій старший... [точніше] мій молодший брат учився в інституті, моя сестра молодша вчилася, і я думаю: "Як я їх не підтримаю, то вони мають покинути науку. Вони не мають ніякої кваліфікації на роботу, а я вже працював, то я буду робити, щоб їм помагати". І так і було. А тоді поміняли бухлатов *{sic?}*, ніхто нічого не робив, так що я пішов до міста, побачив, що то бомбардовані будинки, і ті ліжка, що tubular такий, що мідні труби чи бронзові чи нікелеровані ліжка, так я з тих труб робив запальнички. Я робив всі шрубики, пружини, коліщата, все сам робив, цілком, complete. І тоді ніс на базар і продавав...

Б. І так Ви жили?

К. І за запальничку я діставав літру олії, або кусок сала, або пару десятків яєць, і... В мене така робота була добра, що я чув... Каже: "А де Ви минулої неділі були?" Я кажу: "Та я їздив на село муки дістати. А нащо?... Чого Ви?.." А він каже: "Я хочу запальнички". "Так он скільки носять". Каже: "No, такої гарної як Ваша немає. Тому я чекав, поки у Вас куплю".

Ну, а потім я жив у будинку, і там називався "завідуючий

будинку". То він прийшов і каже, що є розпорядження німецьке подавати, хто яку професію знає, і коли народився, і прізвище, ім'я; то дістанемо книжку на хліб. І я думав, що то правда. А тоді покликали до, до роботи. І обдурили: замість книжки то дати, то до роботи покликали.

Б. А Вас теж покликали?

К. Yea, я був електриком.

Б. Тобто Ви тоді, після цього, Ви працювали електриком?

К. Так.

Б. А Ви не зможете описувати звичайний день, скажім, почнемо з початку: Ви встанете і, ну, що Ви робили цілий день?..

К. Ну...

Б. О котрій годині, наприклад, Ви встали?

К. Я Вам скажу так. Це ж я Вам нагадував за професора Яворницького?

Б. Так.

К. Так я жив в одному кінці міста, а Яворницькі жили в другому кінці міста. І як прийшли німці, то німці захопили праву сторону Дніпра, а ліва ще була під совітами. І тому що Дніпропетровськ дуже індустріальне, важне місто, то совітський уряд сказав: "За всяку ціну відбити Дніпропетровськ від німців". І били по нас три місяці. І тут ось є в Торонто чоловік, який мені каже: "А звідки Ви з дому?" Кажу: "З Дніпропетровська". "З самого міста?!" Кажу: "З самого". "А де Ви були під час війни?" "Увесь час був дома". "То ж я по Вас стріляв!" А я кажу: "Як стріляв?" "То бо я був в тому, в артилерії". Ні, як він...? Артилерія! Стріляв гарматами. І там маса народу загинуло на нашій стороні. Бо я не знаю, як далеко були ті їхні гармати, може, 15 км, від Дніпра, бо й німці туди били, цілий час. Коло нашої хати була та німецька закопана та батарея, і то били ввесь час туди й били, й били.

Б. В якому році це...?

К. В 41-му!

Б. А!

К. Як тільки прийшли.

Б. Тобто великі жертви були?

К. Е, дуже багато було, бо день і ніч... Ну, удень, удень стріляли, а вночі літаки літали совітські по нашій стороні. І то там, там кине бомбу, може, може, й невелика, 5 — 10 кілограмів, але люди не могли спати, знаєте? Чути "гу-ур-р" там, а тоді... на... знаєте, як апартменти такі, що три-п'ять поверхів, то тоді ще ото... протилетунська оборона поробила такі вежі, і там сидів і дивився, як літак літає, де, де запалив щось, тоді звонили додолу або по телефону чи що. Ну, і я бачив, як вилізла жінка там, у червоній такій тій, суконці, а там з того боку побачив хтось, що вилізла, і туди попав, то рознесло, може п'ятнадцятеро людей загинуло. Попав туди. Yea.

Або таке, наприклад: уже як замерз лід на Дніпрі, то я йшов... No, я, я забув сказати: то я йшов до Яворницьких, пішки, ну, велосопед узяв, але скільки було дротів нарвато і стовбурря всяке, так що може третину я не міг їхати, тільки міг у руках вести. І тоді я добрався до Яворницьких, то... Будинок Яворницького забрали офіцери собі жити, а родину Яворницьких вигнали. І вікна повибивало, тими... Бо недалеко від Яворницьких стояли гармати і били туди, по совітах, а ті стріляли сюди і попали в Яворницького будинок. То знесло дах. Я бачив на другий день, я пішов туди. І побили німців, бо я бачив, я бачив тільки чоботи, постягали з них; щоб стягнути чобіт, то порозрізали халявки, і тоді ранених чи побитих забрали. Ну, і бляху, дах, вікна... А німці, як вже Яворницьких вигнали з хати, десь там у других мешкали, то Яворницький мав багато листування з багатьма людьми, і то марки на конвертах. То там, скажім, листування було з Рєпіним. Я був *{?}* із Яворницькими десять років, так я завжди носив на пошту, бо там не було близько, пошта аж далеко, так я там носив здавати заказне. Знаєте, registered? І в більшості тих листів я читав, Яворницький мені дозволяв читати, що, що, що він писав йому. І ті всі листи німці брали і конверт, так як він є, із листом усередині, то ножицями виріз аби марку забрати. І то попсули багато. Yea.

Б. Жалко. А скажіть, будь ласка, пане Костюк, як це сказав я, мені цікаво, ну, як, як була Ваша робота? Що Ви робили? Чи Ви отримували якусь платню?

К. Yea. Наприклад, я... Казали, що "Ти будеш електрик".

Ну, і там багато, великі будинки, то там повно електрики кругом. А тоді там лампочку треба поставити, а там щось попсувалось, а там щось мали причепити. І прийшов і мені каже: я роблю тут роботу. А приходить дівчина і каже: "Вас кличуть туди, там драбинку треба зробити з дерева на... вилізти на авто". Знаєте, як той, трок чи тяжке авто, то до нього щоб вилізти, треба драбинку. Бо якийсь там німець скакав і підсковзнувся, і розбив собі коліно, і тоді каже: "Піди поклич, і він зробе драбину". А я якраз був зайнятий, так що я не пішов, то мені потім докоряв, що... казав: "Я тобі морду наб'ю, бо я раз так покалічився, а ти не прийшов". Я кажу: "Я був зайнятий. Сьогодні так, а вчора я не мав коли". Ну от... А тоді хтось загубив ключ. Значить, я, я забув скільки мені платили там за ту роботу, що я був електриком, але загубив ключ і треба було відкрити кімнату і зробити ключа. І я не знав, то зробив, а вони кажуть: "О, то ти й ключі вмієш робити! Ну, то, то, значить, ключі роби". Бо вони погубили багато або не було багато. І я тоді кажу: "То то буде тоді друга платня?" Він каже: "Так". Ну, і я думав, що то правда. А тоді приходить той день платні, за ту електрику мені платить, а за те нема. Я тоді кажу йому, що "Казали, що буде друга платня". Ну, а він каже: "Друга? А тобі цієї не досить?" Я кажу: "Казали! Я не тягнув їх і не силував". І тоді каже: "То ходім зі мною" І ми пішли, і він каже: "Подивися на то... вилучнік". А я подивився, і тоді каже "Глянь на мене". Я глянув, а він зброю вже до мене тримає.

Б. Чому?

К. Каже: "Друга платня тобі буде. Хочеш?" Ну, то я злякався, по?...

Б. Так, так, так.

К. Так як...

Б. А Ви отримували обід за Вашу працю або...?

К. Ну, то вони там самі їли. Стояло тягареве авто надворі...

Б. Так.

К. ...і то була кухня.

Б. А Ви теж...?

К. І тоді і мені давали, бо ж не було де інакше харчуватися. Так.

Б. Кожний день, і так...?

К. Раз.

Б. Раз?

К. Раз.

Б. А звичайно звідки Ви брали, ну, харчі?

К. Ну, я їхав по селах, по близьких селах. Кругом було багато знайомих. Як я продавав запальнички, то один дідусь каже мені: "А де Ви були минулої неділі? Я заглядав за Вами, і немає" Я йому кажу, що я їздив по селах, а він каже: "То ти приїдь до нашого села, і там мій, мій зять," каже, "тобі дасть їсти, додому". Так що я їздив. Як я поїхав, велосопедом, і 40 чи 50 кілометрів на південь від Дніпропетровська, і я почув, що цей зять працює у млині. І тоді вони платять мукою. А мені муки треба. Так я приїхав до його хати, найшов, а жінка його каже: "Його немає" "А де ж він є?" "В млині". Значить, уже тоді я сів і поїхав на велосопеді, і поїхав до млина. А млин стоїть. І тоді я Михайлові {?} кажу, що "Даром я приїхав". А він каже: "Нєт, я тобі дам те, що я маю. А я думав, що й ти б заробив. Бо то". Ну, й тоді... "А що ж трапилося?" А він каже: "Порвався пасок" Знаєте, belt? І я той пасок справив. І тоді мені дали муки. Так от... А тоді капусти. Поїхав другу неділю, поїхав капусти дістати.

Б. Тобто Ви, Ви часто бували на селі?

К. Oh yea, тільки тим і жив. Або запальничку продавав. Ну, і тоді вже, як я пішов до роботи, то мені вже часу багато не було на запальнички; то я робив, поки я ще не працював. А як уже покликали до роботи, то тоді менше часу було.

Б. А чи можна було приносити харчі до міста?

К. Yea.

Б. Не міг ніхто Вам пошкодував там?

К. Ну, я, я їздив до родичів, і як уже там побув пару днів, далеко, сто кілометрів, туди аж до Кривого Рогу, і відтіля їхав велосопедом, то навішав на велосопед ж... скільки тільки міг, аби їхати. Харчі. А то їду і дивлюся: лежать, може, понад сотку солдатів з велосопедами. Така команда була, що на велосопедах їздили, я не знаю, що то за служба була. І я доїжджаю, а мені руку підняли і кажуть: "Halt!". Ну, yea, я думав, що то щось

недобре буде. І він тоді каже: "Де ти був?" Я кажу: "У родичів". "Що ти везеш?" А то наклали мені варені і сирі яйця, насипали, така банка велика, і я її прив'язав до рами, до велосопеда, і там всередині повно яєць і засипано крупою, так що воно не потовчеться. Бо в нас не були такі дороги, щоб як тут: асфальт; там були дороги польові. І він каже: "Открий". То воно все прив'язане. Ну, і я думаю: "Ти не скажеш, бо може застрілити" {*sic*}. Бо я не знаю, чи вони хотіли перевірити, що я везу. Але тоді, як я відкрив і вони побачили, що яйця, так як я і казав, що яйця, так вони брали мої яйця, об мій велосопед били і пили. І я нічого не міг сказати. Ще й сміялися. А тоді каже й: "Давай велосопед" Знаєш. "Бо в нас каже, "один поламався". А я думаю: "Боже, а що я тоді із тим тягарем буду робити?" Але, знаєте, як, як Ви сидете на сідлі, то пружини під сподом є, під сідалом. І вони... одна сторона була поломана. Так я так зробив, що аби тільки тримало трошки. А як він мені каже: "Давай велосопед," а я отак потягнув, а воно роз'їхалось. Тоді лишив мене з велосопедом. Так що я ще був щасливий. Ну, мене... їздили... Бо як я їздив на село, то чув: кричали жінки. І вони... німці їздили, приїжджали до села, побачили десь свиню на полі чи в подвір'ї і казали, що "Це ми заберем". Не платили нічого, тільки... То Ви уявляєте собі, що якась там бідна родина, чекали, що собі буде, а то приїхали і забрали.

Б. А Ваші знайомі в селах, що вони сказали про німців тоді?

К. Ну, я знаю, такий випадок був. Був дома, і почали відступати совіти, і палити всі, все збіжжя: пшениця там чи що. Тож уже восени було, після того ж, після жнив. А тоді він подивився: все горить і нема ніде нікого. Так він побіг гасити, бо то ж їсти треба буде щось, а тут усе згорить, і тоді будеш голодний. Побіг туди гасити і йому то там не було так легко, що він до того догасився, що сам загорівся. Щось на нього впало, і він... Качався на землі ж, щоб загасити те, і тут прилетіли німці на мотоциклах і побачили, що він качається, і забрали його до польового... шпиталю того.

Б. Це...

К. Опікся.

Б. ...це знайомий Вашій?

К. Yea, yea. І то він мені розказував, що таке було. Ну, то вони, вони йому... там тримали, може, два-три дні і тоді понамащували, понабандажовували, кажуть: "Іди додому". То таке було.

Б. А в цілому, ну, який настрій був у населення?

К. Ну, було, люди не знали спочатку. А тоді вже почало, що "Давай, давай молоко, давай те, те", так як і за совітів було, ніякої зміни.

Б. Ніякої або погіршення?

К. Ну, ще гірше.

Б. В якому смислі?

К. Ну, бо ж то...

Б. Податки були більші або...?

К. Я не знаю за податки, я не знаю, за податки я не знаю.

Б. А що було найгірше на селі, з точки зору селян? Що вони робили?

К. Ну, я бачив так: селяни то є колхоз, все майно спільне, і всі роблять для того добра. І тоді, скажім, картоплю... двадцять тон картоплі, і вони копають яму в землі, кладуть під спід соломи, а тоді насипають картоплі і знову накривають соломою, і тоді знову землею і знову соломою, так що картопля там зимою не замерзне. А тоді зимою приїжджає військова машина, приїжджає там, знає, що там картоплі, і гукають старосту села: "Давай нам трьох людей набирати картоплю повен той, тягареве авто". Ні грошей, нічого, тільки беруть уже. То то недобре було.

Б. Так. А в Дніпропетровську ви колись мали вільний час, коли Ви не працювали? Якщо так, що Ви тоді робили? В театри ходили?

К. Та які, no, театрів не було, no. Було, я знаю, що я був дістав.., дістав новинку, що буде український театр в українській драмі, така, був такий Тараса Шевченка драматичний театр, і що буде йти п'єса "Про що тирса шелестіла". Так називалася. І там уже молодь, бо я ж також належав ще тоді до молодих, то все казали: "Ось побачим, побачим, побачим". Ото новий театр... нова п'єса, за комунізму чи за совітів такої п'єси

ніколи не позволять, бо то така була національно-виховавча. Але тоді німці сказали: “No, не буде п’єси”. І не дали. Балакали, балакали, і так ні разу я не був у театрі, ні разу.

Б. А скільки в цілому Ви брали інформацію: чи Ви читали газети або Ви слухали радіо?

К. Найгірше, що не було ніяких інформацій. Я знаю, ми сиділи... наша родина сиділа обідала, і входить німецький офіцер до нас у кімнату. І він привітався, і мав книжечку, щоб, такий, перекладати. І так прийшов, подивився, і каже: “Доброго апетит”. Ну, добре, а тоді питаємо його: “Що нового?” А він брехав нам, дезінформація, і каже так ніби Ворошилов багато попер, і каже, десь утік на Захід. Але то не було правда. Ну а він, видно, він таку службу мав, щоб дезінформацію поширювати, уеа.

Б. А радіо? Чи діяло радіо в місті?

К. No, не було.

Б. Не було?

К. Не було. Не було. Ну, тоді вже, пізніше... бо як, як, як Яворницька померла, в 43-му році... Яворницький помер в 40-му році, 5-го серпня, а вона померла в травні 43-го року. То я ходив до газети, до редакції — уже тоді газета виходила, а як..., забув, як вона називалася... — оголосити, що померла дружина Яворницького. А вони кажуть, що вже набрано, тому аж завтра буде. І ми тримали тіло покійної Яворницької. Я зробив труну, на роботі люди працювали і дістали мені дошки, і я сам різав дошки і збив труну. І льоду не було, щоб тіло тримати на льоді, так як то... А через те, що... через те, що не могли оголосити в газеті сьогодні, аж назавтра, то цілу добу довше тримали тіло. Воно розкладалося, і тіло надулось. І тоді я ж міряв, як, яку труну треба робити, і запасу давав, а то не влазить, значить, по товщині. Так що я бігом побіг до тих людей і... попросив чотири дошки і зробив наставку, щоб додати вишину. Верх і низ, а між ними ціла дошка. *{Слово чи два нерозбірливо}* поховали Яворницьку.

Б. А оголошення в газеті...

К. В газеті було.

Б. ...було?

К. Було.

Б. Ага.

К. Але на другий день аж.

Б. Ага.

К. Yea. А Яворницький як помер..., то то ще ж совіти були. Ну, то я взявся за те, на свою відповідальність, що то я, бо то так, як мій, мій батько був прийма... значить, як би мій, я був прийнятий як синок. А тоді приходить хтось із уряду і каже, що... "Хто відповідає за похорон?" Я кажу: "Я"; "No, уряд буде ховати". Ну, і вийшло так. Мені було жаль, бо то ж ніби я вже знав, що то мій батько і я його буду хоронити, з любов'ю, знаєте, з почестями, священника візьму, хор буде. А тоді, як вони взяли, то вже ні священника, нічого. Я тільки боявся, що ще й оркестру дадуть, бо вони так мали по-комуністичному, замість хору і попа, то вони брали..., оркестра грала там якусь музику.

Б. За німців, чи діяла церква в місті?

К. Yea. Yea, я ходив, і наша церква служила по-українськи.

Б. По українській мові?

К. Так.

Б. Виключно?

К. Виключно. Бо то все було по-слов'янськи чи по-російськи, до війни.

Б. Так.

К. А в війну ми мали вже по-українськи. То називався той Преображенський собор, недалеко Яворницького того музею, і там ми ходили, а тоді була дуже велика опозиція, що ми по-українськи, то хтось, хтось підклав бомбу під нашу церкву.

Б. Так.

К. Yea. І то експлодувало. Може, заслаба була або засильна будова, що тільки поколол ося, не завалилося. І тоді казали, що то є небезпечно там ходити, хотіли, щоб люди не ходили до церкви. А ми ходили. Найшли архітекта, найшли будівельників, і перевірили, кажуть, що ще сто років стоятиме і можна ходити. І ми ходили. Yea. А тепер там по-російськи. Так.

Б. А чи це була єдина церква, що діяла, або були ще інші?

К. А-ах. До війни не було церкви, бо я ходив, називала-

ся... раз у рік на Великдень чи на Різдво я ходив, то то називалося... е-е, Севастопольська? "На Лагерному базарі" казали, і там я ходив. Бо то, знаєте, як то до піст *{sic; = priest?}*, то ідуть до причастя, до споведі, ну, але не було ні дзвонів, нічого, тільки церква. І дуже бідно було. Бо я, наприклад, знаю, ми з Яворницьким їздили до Києва на сесії Академії, мабуть, я був разів п'ять з ним чи шість, то ми там зустрічали багато академіків, бо Яворницький був академік. І розказував академік Філатов, великий спеціаліст очний, то він розказував, що наклали на церкву в Одесі (він в Одесі жив), наклали в Одесі на священника, на церкву, двадцять тисяч податку. То вони заплатили. А тоді за пару місяців "Ще тридцять тисяч", кажуть. Так Філатов пішов до уряду, до НКВД чи КГБ, і каже: "Що ви робите?" Що "Я там до церкви хожу". Він не боявся їх і казав, що, бо ж вони всіх ненавиділи, хто до церкви, а він ходив. То він каже: "Я, я до церкви хожу і хочу ходити. І ото, що заплатили, то то я заплатив. Але більше не робіть, бо громада не має грошей, і я більше не дам" І тоді більше не накладали. Yea. {*короткий коментар Б і декілька слів К нерозбірливо*}.

К. То в Одесі. А в Дніпропетровську такого Філатова не було, і ми не, ми не мали того. Севастопольська церква. Я не знаю, якого святого вона була [1]. То там я ходив. Ну, було, я вихований в такому релігійному дусі, як син священика; та, так воно було.

Б. Чи Ви можете щось сказати про вербовку в Німеччині? Як це було?

К. Oh yea. Ну, ховалися люди, щоб не їхати. І багато... Прийшов і каже, що... отой і той список, і вже ідуть. А він, залюблений був хлопець, а дівчині кажуть їхати. Так він пішов просити їх, що "Не беріть її", а вони сказали: "No". То і він також поїхав. І вдвох були разом. Вони приїхали туди, і робили десь у фармера, і там мали мешкання. Ну, і потім він вернувся додому з нею; і це недавно, може років п'ять чи вісім, мені дали знати, що він помер, той.

Б. А чи не важко було сховатися?

[1] Лазарівська цвинтарна церква на Севастопольскому цвинтарі, збудована 1865 року.

К. Ховались!

Б. Як, наприклад, робили, яким чином?

К. Ну, ховалися, як мали десь родичів по селах. Як тут нема, і ніхто не зна, де вона поділася, то знають, що ховається, але не знають, де і як найти. А люди помагали ховати. Або навіть у іншу область десь поїхав, знаєте. Скажім, з Дніпропетровська на Донбас, чи там до Кривого Рогу, чи до Херсону.

Б. Так.

К. Yea.

Б. А Вас не брали у вербовку?

К. No, no.

Б. Тому що Ви вже працювали?

К. Тому, що я працював. Yea, так, тому що я працював. Але... багато було таких... такі навіть були, що дівчата старалися не їхати, так робилися вагітними, знаєте?

Б. Ясно.

К. От вона ось з животиком, і тоді вона не їде. Бо хто там її потребує... Всякі...

Б. То тоді їх не брали?

К. Тоді не брали. Так що були й такі. Але я знаю, мого брата товариш по інституту, забрали його, а він утік. І там дуже він бідував, чи їсти не було, чи тяжка робота, на хімічних всяких, знаєте, шкідлива. І він утік. І тікав два місяці. Уже близько був до дому, і поліція німецька його піймала, чи жандармерія. То його так побили, що поотбивали йому печінки.

Б. Німці?

К. Німці. На допитах чи що. Yea. Але замість, замість помогти йому, то, то, то заявили до поліції, і тоді його забрали, бо він десь лежав на городі, у якоїсь там господарки німецькій {*sic*}, а йому сонце, цілий день йому пекло, і йому води хотілось. Так він попросив: "Принеси мені води", а вона привела поліцая. І пропав. Yea.

Б. В місті напевне були теж поліцаї?

К. Yea.

Б. В Дніпропетровську? Чи це були українці?

К. Я думаю, що були. Бо то були дві: була воєнна і була цивільна. То цивільна, я думаю, всі рядові були українці.

Б. А що це були за люди?

К. Що йшли до поліції?

Б. Так.

Б. Ну, може, такі, що покривджені, а, може, такі, що не було чим зайнятись, то йшов туди, так дадуть їсти, дадуть одягу. Бо Ви знаєте, що, що і одягу ж не було. А як піде у поліцію че де, то вже і одягнуть його. Може, й то також було причиною. Бо я знаю, один казав, що "Я йду в *{слово нерозбірливо}*". Я кажу: "Ну, я би ніколи не пішов". А він: "Чого? Там одягнуть, там їсти, то то". Ото так балакали.

Б. А чим вони займалися, ці люди?

К. Не знаю. Я не знаю. Я ніколи, ніколи не, не, не мав нагоди десь там бути... Бо не було нікого, щоб у поліції був. Якийсь...

Б. Чи в місті ще були комуністи, за німців?

К. Були. Вони ходили й зголошувались там... Я не знаю, чи раз на тиждень, чи раз на два тижні, десь там реєструвалися.

Б. Весь час? Постійно вони так...?

К. Ну, кожних... місяць чи... Я не знаю, як, але я чув, що ходять там, зголошуються. Я чув.

Б. А крім цього ніхто їх не чіпав? Ніхто не робив?..

К. Я не знаю, може, й постріляли декого. Бо я, наприклад, чув, що один механік був, і німці його застрілили. А він був добрий механік, я з ним працював. І я не знаю, чи він був партійний чи ні, я його не знав. А тоді чую, що його немає. І мені було шкода, бо він знав, що мій тато священик, а він ніколи не заявив, і я там спокійно робив, на тій, на тій роботі.

Б. А Ви колись бачили радянських військовополонених?

К. Yea, добре, що ви запитали. Як, як вже замерз Дніпро, то баржі стояли на, на... замерзлі. І там було повно зерна, і вони горіли. Чи у війну {*sic*} запалилися чи, може, загорілося тому, що то нема догляду, нема вентиляції, і то... може, само вибухло, вогонь, зіпріло, знаєте? Так я бачив, що баржа, то, може, яких 500 тон тамто чи скільки, пшениці, і тоді німці посилали полонених, і мішками носили на берег. Але полонений був обдертий і босий. І я на мості стояв в Дніпропетровську і бачив

нанизу, як він ступив, так кров на льоді з босої ноги. Як другий ступив, і так пішов, то кров, на кожному кроці була кров. Мені так шкода було. І я бачив, як їх стріляли.

Б. А чому стріляли?

К. Ну, бо він не може йти. Босий, й то ж... фізично не міг витримати. Бо вже й ноги не тримають, а той його дострілював. Або, може, не слухав, щось огризавсь, і також.

Я бачив: застрілили. Так що я просто не міг бачити того. Страшне.

Б. А багато було військовополонених в місті? Або дуже рідко?..

К. Ну, вони десь їх тримали в таборах, але то я на Дніпрі бачив.

Б. Так.

К. Бо мій приятель тут є, так він казав, що йшов пішки, і в кожному селі йому давали їсти. Але прийшов додому, у військовій одежі, а дома найшов своїх, а вони всю одежу його проміняли за харчі, бо не було чого їсти. І він так у військовому ходив, у совітському. І тоді побачили німці, їхали автомобілем, і дивляться: вояка ходить совєтський. То й питають: "Що ти за один?" А він каже: "Ось я тут живу, ось моя родина". "А чо ти в?.." А він каже: "Нема чого змінити". І вони засміялись і поїхали. Так, так... не було одежі. Yea.

Б. Чи Ви можете щось сказати про євреїв в місті? Чи були євреї? Чи тільки?..

К. Ну, як були, певно. Але тоді вони тікали, перед війною, перед німцями.

Б. Більшість або всі?

К. Я думаю, бо я, я знаю, що тікали, бо я бачив навіть, як я в школі був, то директор ще ж був тоді той, мій. І він прийшов і каже мені, що "Є біженці, з Одеси, і вони мусять десь переночувати, поки вони собі квитки дістануть на потяг і поїдуть далі на схід. Так ось оці три перші кімнати, класи, отуди їх". Бо то ж моя робота була. Yea, завідуючий. То вони були. І то кожний день поїдуть мужчини і вертаються: нема квитків. І знову поїдуть, і знову вертаються: нема. А тоді одного дня я прийшов до роботи, а їх уже нема: виїхали. Коні покидали (бо вони воза-

ми приїхали), коні покидали, вози покидали, забрались і поїхали. То ще, значить, живі поїхали, цілі. А після того я ніде їх не бачив, ніколи.

Б. Якою мовою говорили люди в місті за німців? Чи більшість говорила російською мовою або українською мовою?

К. Я не знаю. Поки я був, то ще такого не було, щоб дуже багато говорило по-руськи. Говорили по-українськи. Але як уже я... як мене не стало, то там страшно натискали, щоб ніхто не говорив по-українськи. Ні шкіл не було, не, не вчили, і навіть невільно було говорити. Як хто заговорив по-українськи, то з нього могли сміятися, навмисне, знаєте, щоб дошкулити. Yea. Але я, наприклад, вчився по-українськи, моя дружина у Києві (вона сама з Києва), то вона вчилася по-українськи, десятилітку, так, як і я, але як вона прийшла до політехнічного інституту, а там нема по-українськи, тільки по-російськи, так вона мала клопіт, бо термінологія, інакша вимова, і вона...

Б. Так.

К. ...мала дуже пильнувати за тим усим, бо то чужа мова. Yea.

Б. Так, так. А за німців в Дніпропетровську, ну...

К. Шкіл не було.

Б. Шкіл не було. А люди говорили якою мовою?

К. Такою, якою хоче.

Б. Ага. Змішаною такою, як...

К. Yea, певно. Як хто якою говорив, так і... Але оце ж дивіться, я був три роки тому вдома, і я шукав за своїм товаришем по школі, як то кажуть schoolmate. То я, я знав на тій вулиці він жив, але я забув номер будинку.

Б. Так.

К. То я ходив з будинку до будинку. Моя племінниця пішла зі мною, каже: “Вам буде товариство” І ми пішли. І мене здивувало: у кожній хаті всі говорили до мене по-українськи. Мені було дуже приємно. І те, і кажуть мені: “Молодий чоловіче” чи там “Чоловіче, чоловіче, Ви ніколи не найдете. Ви шукайте, хто тут старожили, щоб мав 80 — 90 років, тоді вони Вам поможуть. А молоді не знають, бо то 50 років тому”. Я ж не був дома. “А хто тут такий?” я кажу. “То ж тут є баба Валя”.

“А яка то? Де то...?” А кажуть: “Третя хата”. Так я пішов і стукаю, а бабуся виходить, я кажу: “Ви баба Валя?” “Баба Валя” “А як же Ваше прізвище?” А вона каже: “Швачка!” (та, що шити). Ну, то, бо тут, наприклад, я думав, що там вже і нема української мови, а там...

Б. Так, так.

К. ...всі говорили по-українськи. То мені подобалося.

Б. Так.

К. Yea.

Б. Ви вирішили поїхати на Захід, так?

К. Ну...

Б. Не хотіли жити?..

К. No. Я, я збирався їхати, але не було транспорту, і тоді я зібрався їхати велосопедом. І за... сьогодні я збиравсь і рано мав їхати. Не знаю, чи з того б щось вийшло чи ні, бо як, велосопед як сухо, а як мокро, дощ, то вже не поїдеш. Але німці прийшли і забрали мене з батькової хати. І посьогодні. Бо вони сказали, що тільки на один день, окопи копати. І ми поїхали. А тоді ми викопали окопи, а вони кажуть: “Ще за горою будем, один викопаєм”. І за горою, а тоді мотоциклами кругом обчепили, наставили ті, зброю, і забрали, й забрали, й забрали. Так що, то такий був арешт. І я ще з братом був, то брат тут уже помер, вісім років тому. Yea, вісім років. А отоді нас двох. Так ми, три тижні ми були в тому, не давали ні їсти ні пити. І ще й так. Мій брат молодший, він не, не дбав ні про що. А я думаю: “Як же ж можна? їсти не дають, пити не дають, а що ж завтра буде?” Ну там, може, як, може, пів-фунта масла було у торбині, знаєте? Хліб поїли, а масло лишилось. А тоді... Так що по дорозі, як я йшов, то де що ж було таке, що їсти, я все пхав собі до кишені. Кукурудзи: я його підняв (бо то вже була пізня осінь: нас арештували 30. 10-го, тридцятого жовтня, то вже пізно), і я зерно туди, а качан викинув. Тоді капуста, знаєте, як рубають капусту, то стоїть той стовп, на якому капуста трималася. Так я той стовп зрізав і все те зовні тверде, те таке теє як дерево, обрізав, а всередені качан, те що можна було їсти. То я й так... Тоді ягоди такі, по дорогах були такі посаджені, так я все те туди, у кишеню. І тоді хлопці вже так три-п’ять днів, уже не

мали де нічого їсти. То приходе і каже: “Дай мені ягідку, бо в роті сухо; дай мені кусочок качана; дай мені кукурузи там, жувати”. А німці, ті що нас пильнували, побачили, що до мене всі підходять. Тоді під’їхав до мене на коні, і помахав на мене, щоб я ближче підійшов, і наставив на мене зброю, і каже: “Ти є якийсь лідер? Ти щось збираєшся? Ви щось хочете зробити? Бо”, каже, “до тебе всі підходять”. То каже: “Дивись!” І то так кричить: “Дивись! Щось тільки трапиться, перша куля тобі в лоб!” І я злякався, знаєте, бо... вони приходять, просять ягоду, а він каже, що “Ви збираєтеся”. Так ми на другий день утікли, з братом. І то таке, що можна й перехреститися і забожитись, як... я так то вважав би, що то Бог нам поміг втекти. Бо мали б загинути. Yea. То така банда, що так жартувати нема чого. А так серед білого дня ми втікли.

Б. А куди?

К. Значить, *{пару слів нерозбірливо}* було на *{слово нерозбірливо}* день, а ми прийшли вечором, десь треба ставати, може, нас було понад сто людей. І порожні там десь, де були коні. Ну то коні забрали, чи погнали на схід, чи німці забрали, а то все порожнє, і туди нас ночувати. І треба води, може, не стільки для нас, як для німців. І приїхав чоловік... на конях бочка, і їхати набрати води. І я побачив, що є нагода, і скочив на того воза, і брат скочив. А той кричить: “Що ви робите?” А кажем: “По воду їдемо”. Ну і... а там таке відро завбільшки, знаєте? Бо то а-а, як в нас казали “журавель,” що можна велике відро витягнути, бо там тягар на другому кінці і то ти йому поможи, і воно піде.

Б. Так.

К. Так як на вазі. І то нас врятувало. А ми як тільки прийшли до тої води, і тоді кажу тому чоловікові: “Ви беріть воду, а ми підем попросимо кусок хліба”. І за хату, і по кущах — і посьогодні. Ну. Тоді, там було багато наших, і потім...

Б. Там? Де, де це “там” Ви маєте на увазі *{слово нерозбірливо}*?

К. На Україні ще.

Б. О так, так.

К. Ще на Україні. Бо, скажім, там були такі, що мене зна-

ли ще з дому і мого тата знали. І тоді вони вернулись додому, і хтось там побачив моїх родичів і каже, що, що "Миколу хотіли застрілити, а він утік". Ну, і вони журилися. То я, я не знав про своїх 26 років, бо то невільно було. Я думав, що вони... як тато, тато десять років ще був на засланні після війни.

Б. А то Ви попали в Німеччину спочатку, так?

К. Так.

Б. То Ви були в таборі?

К. Yea. Я, я, я йшов... тоді, як я втік, так я йшов пішки, сім місяців.

Б. Пішки?

К. Так. Я прийшов пішки аж до Гандеята {*sic*}, Мадярщина, а там вже тоді на потяг і поїхали до Німеччини. Бо, знаєте, так було: як я втік, як би ж було нормально, так я б міг додому вернутися. Але я й дома собаче життя мав: то мене з школи вигнали, то мене з роботи вигнали, то тата забрали, дід у тюрмі помер, і я ще прийду: нате й мене. То вже я, я, я збиравсятаки їхати на Захід, але мене німці забрали. Ну, і це ж там дома... Мій тато тоді як сидів, то його там interrogate, знаєте, допитували. А він каже: "Мій синок те й те робив". А він каже: "Ми знаєм, що Ваш синок робив, ми знаєм". Значить, що німці забрали мого сина і то... А тоді вже аж поїхав до Німеччини і там працював.

Б. А легко було там залишатися, або?..

К. Ну, то то...

Б. Бо Ви були, були колишній громадянин Радянського Союзу?

К. Yea. Ну, наприклад...

Б. Тамті країни не дуже хотіли мати...

К. No. Але ж вони брали, бо їм бракувало робочої сили.

Б. Так.

К. Німці брали. Тим більше, що я, я по-німецьки трошки говорив, бо я ж дома ще її вчив у школі. Ну, і тоді нас привезли на станцію і скинули, може, чоловік 80, і якісь прийшли пани, у капелюхах і з пір'ям, ті пір'я такі, і каже, що "Ми всіх молодих заберем". А там були такі, що й діти були, і старі. Ну і ті нас

забрали, привезли на фабріку, і кажуть, що "Ви тут будете робити" і що "Ідіть купайтесь, і тоді дамо вам їсти".

Б. Які були умови праці?

К. Жахливі.

Б. Жахливі?

К. Жахливі. Знаєте, я працював як електрик...

Б. Так.

К. То... працюєш цілий тиждень, 12 годин на день.12. Всі працювали 12 годин на день, навіть німці і ми, всі. Так там все працювало, там не було, що сидить дома і не працював. Якщо старе, слабе, так сиділо десь на кріслі і щось робило, але робило. Ну і тоді... в неділю вихідний, а мені кажуть: "Мотор треба той зійняти {?}, а туди поставити". І нема вихідного. Ну, то я ішов, наприклад, десь, як мав вихідний, то йшов на село, десь направив машину до шиття або якусь там річ справив, черевики полатав, бо я пробував все, і там мені дали щось кусок хліба. А десь раз картоплі копали, а я йшов, думав, може, десь найду дикі ягоди, а він мене гукає. Я думаю: "Зараз мені шию наб'є, бо невільно по його землі ходити". А він каже, що "Поможи мені картоплю збирати". Ну, а я мав так прив'язано аж тут, порізано було так, а він каже, що "Поможеш". То він мені дав пів-мішка картоплі! Тільки він боявся, щоб ніхто не бачив, і каже: "Почекай трошки, поки всі розійдуться": ті, що картоплю помагали, а тоді дав мені картоплі. То я прийшов до табору і до хати не міг нести, бо вночі гестапо може шукати, і найде, і заб'ють. Так я викопав в лісі яму, наклав картоплі туди, і тоді кожний день ішов на роботу і брав чотирі: брат брав дві картоплини в кишені і я. І там на роботі пекли і так ми собі давали раду.

Б. Почекайте, будь ласка.

Що ми можемо закінчити розмову...

К. Добре.

Б. А як, як німці ставились до Вас в Німеччині?

К. Недобре.

Б. Недобре?

К.No.

Б. А гірше, як в Україні або...

К. No-no.

Б.... те саме?

К. Знаєте, я був електрик, так що я всюди мав по фабриці ходити, де мене кликали. І я прийшов, дивлюся: німець робить такий... чашку із бляхи, з алюмінію. Бо я був електриком, а мій брат був у слісарні. Так я дав ту чашечку без вуха, знаєте, вушко треба? Кажу йому, братіку: "Ти дороби вухо і будемо мати чай... чашку", власне, бо ми не мали нічого. А він узяв і десь так поклав, а тоді вже як був... перерва на обід, то він почав вертіти там і приробити вушко. А його начальник, чи мастер, чи як його там називали, прийшов і каже: "Що це ти робиш?" Каже: "Та хочу вушко причепити". А він взяв потовк ногою і каже: "Не велено, на роботі, а не тут чашки робити прийшли". А в мене був добрий мастер, а в нього не був добрий. А були, були такі, що я пішов до магазину купити щось: картоплі, капусти, моркви, буряка, цибулі. І прихожу: нам нічого не вільно було десь мати, тільки купити. А вона каже: "No". В одному магазині "No", в другому, в третім, а тоді в один прийшов, а вона ніби так...

Б. А чому вони сказали "ні"? Бо Ви українець?

К. Чужий! Auslдnder, чужинець. І тоді я думаю: "Ну, я тут дістану. Вона усміхається, такая не є зла". І тоді вона десь пішла, і приходить такий здоровий мужчи́на, і вона йому сказала: "Ось він мені не дає працювати".

Інтерв'ю провів 1 березня 1996 р. у Канаді
д-р Карел Беркгоф.
Розшифрувала текст Марина Кравець.

ЛИСТИ

№ 1.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

19 травня 1991 р.

Доброго здоров'ячка Вам, дорога Ангеліна Іванівна, та вся Ваша родина і всі, хто помагає Вам на роботі і в житті взагалі.

Низенький уклін і сердечно дякую Вам за Ваші поздоровлення та за пам'ять. Спасибі Вам велике. А я дуже забарився відповісти Вам і прошу вибачити мені. Дуже мені приємно і радісно було читати про вшанування нашого Батька Козацького — Яворницького, в час п'ятсотліття вшанування козацької слави. Ще чекаю вісток — продовження походу на південь — до Хортиці, до Запоріжжя, до Нікополя, Капулівки, до могили славного кошового Івана Сірка.

Уявляю собі, яка то краса і душевне піднесення мандрувати такими шляхами та місцями наших славних козаків-лицарів.

Я там бував, як був ще молодим, а тепер тільки душею і думками є і буду з Вами, з нашим народом.

Щось я заплошав цього року. Вже давненько я маю клопіт з ревматизмом, а оце цієї весни, то ще такого не було. Квітень місяць був наймокріший за 150 років і, мабуть, тому мене насіла ота неміч, як Дмитро Іванович сказав би — цілком скопитився, бо навіть по хаті було тяжко ходити. А тепер, слава Богу, трошки попустило, то я оце й пишу.

Тішуся, що, може, вже таки поставлять пам'ятник нашому Подвижнику — Батькові Яворницькому. З нетерпінням чекаю вістки, коли то вже станеться той довгожданний день.

Ласкаво прошу Вас і мене ж не забути, і прислати опис пам'ятника і його відкриття та і знімку.

Нарешті, вже кінчили друкувати мої спогади про Батька Козацького. Іван Максимович, що написав «В пошуках скарбів», прислав мені листа і просить, щоб я хоч коротенько опи-

сав про те, як я познайомився, та як співпрацював з Яворницьким. То я думаю, що послати мої спогади буде краще, ніж ото описувати. Не надруковано повністю і не так, як я сподівався, але і то добре, що хоч так. Якби мене хтось питав і записував, то, може б, було спогадів і на 3 — 5 соток сторінок. Пам'ятаю все добре, але описати те все майстерно не маю кебети.

Дорога Ангеліна Іванівно! Вибачте, що посилаю Вам свої коротенькі замітки про Батька без Вашого дозволу, але тому, що Ви працюєте у його курені, то кому ж як не Вам послати?

Посилаю продовження і закінчення з поправкою за січень-лютий і поправка аж у квітні. Та також деякі речі, що не попали до друку. А Вас прошу — пришліть мені хоч витинку з преси про південну експедицію п'ятсотліття Слави.

Ще раз бажаю Вам міцного здоров'я, успіхів і хорошого настрою. Надіюсь, що я ще підлікуюсь і ми ще побачимось з Вами. Дай нам, Боже!

З щирою пошаною до Вас і любов'ю

Ваш *Микола Павлович.*

Пишіть!

Те, що не попало до друку, — пришлю в наступному листі.

№ 2.

До Івана ШАПОВАЛА

19 травня 1991 р.
Торонто.

Доброго здоров'ячка Вам, вельмишановний та дорогий земляче Іване Максимовичу.

Велике спасибі Вам, що Ви написали мені листа. Я дуже зрадів, як побачив Вашого листа, а ще раніше я ще в перший раз радів, як роздобув Вашу книжку «В пошуках скарбів». Для мене тут, на чужині, та попала така річ про мого дорогого і любого духовного батька, мого просвітителя Дмитра Івановича та ще так знаменито написана, то була, як перша весняна ластівка.

Читав Вашу книжку і милувався та думав, як то так, що я всіх працівників музею знав (бодай з обличчя), а Вас чомусь не пригадую. Але то буває. Добре, що я Вас тепер пізнав як доброго шанувальника Яворницького.

Коротенько про минуле моє з Дмитром Івановичем:

Літом 1928 р. ми мали екскурсію до Дніпробуду-Кічкас і там я перший раз побачив і пізнав Яворницького як велику людину. Як я повернувся з екскурсії, то я написав Дм. Ів. листа на адресу музею, а в 1930 році, як я відвідав музей і знову «зачепив» Дмитра Івановича та пригадав йому, що я мав щастя слухати його лекції про розкопи ще в Кічкасі в 1928 р., тоді я побачив, що Дмитро Іванович пригадав мого до нього листа і радісно сказав так: «Так оце ви отой самий школяр — що так присмолився до нас у Кічкасі». Тому, що мій тато о. Павло був розкуркулений і як священик був засланий до Сибіру на 15 років з конфіскацією хати і всього майна, то я став бездомним, безпритульним і ото подався до Дніпропетровського музею шукати щастя.

Ще раніше у мого тата зупинився мандрівний фотограф і жив у нас та зробив чудовий фотопавільйон (замість черепиці та поклали шкляний дах), там я так добре освоїв техніку фотографування. Перша моя робота в експедиції була у с. Микольському на Дніпрі коло Ненаситського порогу, а археолог був Кіранов. Я був ще молодий і не мав фотоапарата, то прийняв мене Дмитро Іванович як сезонного землекопа. На початку я, як неповнолітній, відгортав ту землю від шурфа, що копали дорослі мужчини. Та придивлявся пильно до всіх робіт у розкопі і став помагати, так я зробився лаборантом, препаратором, фотографом.

Перша робота з археолог[ом] Кірановим в 1931 р. Микольське.

Друга робота з археолог[ом] М. Мілером в [19]32 р. Огрінь.

Третя робота з археолог[ом] Ів. Фед. Левицьким, [19]32 р. с. Майорка на р. Сурі.

Четверта робота з археолог[ом] Арк. Вікт. Добровольським, [19]33 р., хутір Свистунів.

П'ята робота з археолог[ом] Трох. Трох. Теслею у 1934 р. у балці Сажавка коло Старого Кодаку.

Як ми повернулися до музею, то я мав багато роботи з фотографіями і я їх робив у підвалі музею. Сам все робив, аж поки кінчив все і згідно домовлення з Т.Т. Теслею я погодився бути штатним фотографом чи лаборантом музею. Написав Тесля мені довідку, що я працював лаборантом-препаратором і фотографом, та трапилось велике історичне для мене нещастя. Секретарка музею Рудківська, замість подати ту мою довідку директорові Чигиринському, щоб підписав, то вона мою довідку подерла і викинула, а мені «накатала» зовсім нову, лайливу довідку, що, мовляв, після виявлення музеєм, що т. Костюк є син попа, його негайно звільнено з роботи. То трапилось 12 грудня 1934 року.

Ще й досі бридко робиться як пригадаю ту подію. Чигиринський сидів за столом мовчки, тримаючи свою голову між долонями рук, а Рудківська так кричала на мене і Теслю, що вигнали «ворога» з «треском».

Такої посвідки я не міг нікому показати, шукаючи роботи. То було прокляте пекло для мене. Я навіть приписатися не міг і не мав права на мешкання. Я спав на вокзалах, навіть «грівся» там, де виливали шлак з Петровки, аж поки Митька (мій земляк) згорів у тому шлаку. Набрався вошей, гадав, що прийшов мені кінець, навіть до Яворницьких соромився піти (вони дуже просили), бо як ти підеш з отією **нужою**. Чесно признаюсь Вам, дорогий земляче, що якби я не вірив у Бога, то я б не витримав такого випробування... Всюди без довідки не приймали.

Ходив від дверей до дверей всіх фабрик і заводів, і не везло. Аж раптом повезло — у машино-будів(ному) заводі ім. Л.М. Кагановича мене прийняли у літейний цех — обрубщиком, а згодом став точильщиком. Освоїв техніку ліквідації забракованих машинних рам і зложниць. Залазив до зложниці як у бочку і мав з собою точило з гнучкою передачею (як зубний лікар) і так виробив собі «почот і уваженіє», бо ввесь брак був направлений і пішов у продукцію, а я зробився ударником чи стахановцем, бо на першотравневу параду колона нашого заводу довірила мені нести заводський прапор — «во главе колонны». Так Микола зробився робочим тяжкої індустрії.

Ви питаєте, як я попав на будову мосту через Дніпро. То також цікава історія. Працював я аж поки кінчили будову моста і здали в експлуатацію, а тоді всі наші поїхали в Каширу за Москвою будувати міст через р. Оку. Мене ж лишили фотографувати експериментальну конструкцію будови мостів з готових (нами заложено арматуру і бетон у форми арки). То була дуже цікава робота. Я мав багато праці, бо фотографував всі деталі.

Закінчили ту арку, випробували і я мав їхати зі своєю лабораторією на Донбас будувати міст, а я відмовився, бо не мав паспорта (якраз тоді була запроваджена паспортизація). Я все здав посильному чоловікові, а сам лишився з слізьми на очах яко наг, яко благ. Так я попав до Т.Теслі, вірніше до Добровольського Арк. Вікт. Ганяли мене, як солоного зайця. Але якось витримав і те.

Я Вам пошлю свої спогади, там є, як ми співпрацювали з Дмитром Івановичем.

Любили вони [Яворницькі] мене дуже, бо я був чесний, скромний, не докучливий і працьовитий. Я навіть мав пропозицію стати їхнім сином, законно, нотаріально. Я мав рідного тата і маму — вони не перечили, навпаки казали: іди, синок, — вони ж бездітні. Та обставини не сприяли тому, і я їм пообіцяв бути їхнім сином без формальностей. Я був ним аж до їхньої кончини.

Дмитра Івановича хоронив уряд, а Серафими Дмитрівни похорон організував я, до редакції газети подавав вістку про упокоєння, труну замовляв. То був тяжкий час і не було навіть дощок на труну. Ублагав знайомих на заводі постачити дошки. Прийшов час класти Серафиму Дмитрівну до труни, а тіло не входить по висоті, бо льоду не було, тіло розпухло і мусів ще гнати і доробляти додаткову раму, щоб збільшити висоту труни. Таке то було, земляче!

А тепер бачите, як сталось. Дмитра Івановича добрі люди добились перенести, а бідна Серафима Дмитрівна, дружина вірная, ангельськи благородна людина не удостоїлась бути разом з мужем, лишили її саму, а тепер там парк і слід загубився... Повірте мені, що я оце пишу, а душа моя плаче...

Ну, як там іде справа з будовою пам'ятника Батькові, то хіба вже Ви, дорогий земляче, поінформуйте мене, ласкаво прошу вас.

Питаєте про останні дні Батька Яворницького? То було так тяжко на моїй душі, що не легко й пером описати. Ви ж знаєте, що всі його рукописи забрав уповноважений Лебідь з обіцянкою, що надрукують. Я бачив все те крутійство, як ми з Дмитром Івановичем їздили до Києва і оббивали всіх відомств пороги. Бідний Старенький так хотів, щоб урухомити справу друку своїх праць, що навіть зимою 1939 року попросив мене, щоб я ще раз поїхав. Ми їздили, я старався як тільки міг, доглядав, одягав, обкутував. Готель дали нам найгірший, холодний, занавіски ходором ходили. Морози були такі, що горобці валялися по вулицях Києва, як ми вже їхали на вокзал, щоб вертатися до Дніпропетровська. Такі морози, що навіть труби на водокачках полопались і поїзди не йшли, бо води не було. Та ми таки щасливо доїхали, хоч і не за графіком.

Що трапилось потім, Ви знаєте самі та і М. Шубравська пише, що під час війни всі праці Яворницького загубилися чи загинули.

Ще тоді, як ми їздили, видно було по всьому, що хтось не хотів Батькового ціложиттєвого наукового старання — рукописи — друкувати. Дуже правдиво звучить допис «Несправедливо вигнали вченого Яворницького з музею його дітища».

Спасибі авторам і від мене за чесність і пошану до Батька. Спасибі і Вам, Іване Максимовичу, і доземний уклін від мене, що ви потрудились і так правдиво описали. що знали про нашого Козацького батька — Яворницького.

Пошлю Вам все, що маю, мною написане, я як ще щось Вам потрібно, то пишіть, я постараюсь як тільки зможу допомогти.

Бажаю Вам щиросердечно доброго здоров'я, завзяття та козацької витривалості і хорошого настрою. Щасти Вам, Боже!

З земляцьким привітом і з глибокою пошаною до Вас Ваш *Микола Павл. Костюк.*

Пишіть.

№ 3.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

15 серпня 1992 р.

Доброго здоров'ячка, високошановна і дорога Ангеліна Іванівна!

Спасибі Вам велике за таку приємну несподіванку. Тепер я вже маю всі три томи. А я колись, не знаючи-не передбачаючи, що дочекаюсь у рідній мові з України, та роздобув собі копії усіх трьох в чужій мові, а печатки на всіх томах різні: Нью-Йорк, Бухарест і Торонто. Тепер у чужій мові можу комусь продати, бо мені то коштувало дорого, або подарувати.

Спасибі і Вам за те, що обводили мене всюди й помогали розшукати Марію Митрофанівну. Як її здоров'я? Як вона почувається і де вона тепер? Доземний уклін їй від мене. Я їй ще минулого року писав листа. А від неї чомусь не мав ані слівця. Якось забув запитати її, чи одержала? Тому, що я не певний за її адрес, то пишу і їй, щоб разом з Вашим пішло, а Ви, будьте ласкаві, перешліть їй, а мені прошу точний адрес їхнього дому.

Відходом у Вічність Івана Сокульського я прямо приголомшений.

Бо ще давно, як тільки він і його друзі-однодумці не витерпіли розгулу шовіністичної реакції і почали в поміркованій формі добиватися за свої права і обов'язки, і все те стало і тут нам відомо, то я ще тоді прямо залюбився в них усіх, а особливо в Івана Григоровича. Як я відвідав Україну і наше місто ще два роки тому, то я його шукав і не зміг, бо то не було легко.

А тепер в останній день мого побуту в Січеславі, після служби Божої на сходах Преображенського Собору і після відвідин Батькового Куріня та інтерв'ю з Вами, мені трапився транспорт і ми подались шукати нашого дорогого звитяжця. То далеко. Нам пощастило доїхати до його хати, і в мене аж у душі тьохнуло, бо коло його хати стояла машина — швидкої допомоги.

Як ми зайшли в сіни, то нам пошепки дали знати, що наш Подвижник тяжко хворий і побачити його не зможемо...

Хоч мені в горлі стиснуло від свідомості, що тут скоїлось, а все-таки я якось видушив з себе декілька слів, що я приїхав з такої заокеанської віддалі побачити мого улюбленого лицаря, безстрашного земляка, кажу, я з Канади, і тоді мені дозволили зайти до кімнати хворого... Тяжко передати словами, що я побачив. Хворий лежав у ліжку і тяжко дихав, злякана дружина махала зошитом, щоб хоч дрібочку облегшити хворого, що так тяжко дихав, йому не хватало повітря.

Сокульський лежав хворий без лікарського догляду, без ліків і навіть без маски з киснем. Це ж злочин. Це ж і є оте саме, чого наш земляк, ще молодим студентом ішов і друзів за собою кликав, щоб боротися проти бездушної тиранії, проти отакої наруги над нашими людьми на рідній Україні. Чув, що, як викликали машину швидкої допомоги, то санітари сказали дружині Орисі, що вони не можуть його взяти до лікарні, бо хворий Сокульський не є транспортабельний...

Замість знайти Сокульського здоровим, а, побачивши, познайомитись з ним і висловити йому признання і підтримку в його відважному змаганні за правду. Але новітні герострати страшно бояться правди і засуджували його за оту святу правду з особливими суворими режимами, щоб бути певними, що їхня жертва хоч і завзята, сильна духом, загартована, але тих «режимів-тортур» не витримає!

Он чому я знайшов свого любимого земляка на смертному ложі, бо я бачив його в неділю, а в понеділок наш Подвижник віддав Богу дух. Не знаю ще як відбувались похорони, але що панахида відбулась на могилі нашого Батька Яворницького, то кращого і не придумати. Достойне місце вірного сина України, також поруганого-приниженого Батька Козацького, помолитися за душу новопреставленого слуги народного козака Івана. Царство йому Небесне і вічна пам'ять.

Дорогенька Ангеліно Іванівно!

Дуже прошу Вас постарайтесь і мені дати знати про похорони Івана, а ще почув, що донечку їхню Марічку не прийняли до університету. Чи то правда?

Ми тут у Торонто, в Соборі св. Володимира в день Преображення Господнього (Спаса) будемо молитись на панахиді

за душу Івана, а потім братство св. Володимира приготує поминальний обід і відповідне слово і від мене.

Дорога Ангеліна Іванівна!

Повернувся я до хати благополучно, без пригод і здоровий, але втомлений добряче. Доводилось багато ходити, носити, а ще й дороги не гладенькі.

Ви така добра душа, обводили мене всюди і знимки робили, а от з Вами в Києві тільки раз удвох коло собору св. Андрія і є ще у будинку Батька з кобзарем і родичами, шкодую, що так трапилось. А вже, що нема знимки Вас з Марією Митрофанівною, то аж до сліз жаль. Правда, вона і не годилась, але треба було таки упросити і зробити. Вона така добра, скромна, як і Ви, а от чоловік мені показався якимсь вовкуватим... чи то я його добре не розпізнав.

Нагадували Ви мені, що бажали б знимку з моєї родини, то я це маю на увазі, постараюсь виконати, але ж і я Вашої родини не знаю і не маю. То хіба обміняємось взаємно. Здається, чув, що маєте донечку? А більше нічого не знаю, то хоч би побачив. А якого ж віку донечка? І як їй іде життя і наука? Нашого сина Юрка Ви бачили, і він Вам щиро дякує за Вашу увагу до нього, а через нього то і до мене, то і я Вам щиро дякую за все.

Юрко має синочка Данилка — 3 рочки. Ще маємо донечку Ольгу і зятя Володю, вона старша за Юрка на 4 роки. Їхні дітки — Лариса — 11 років і Мартин — 8 років.

Обоє дітки — внучата ходять до академічної школи танців, а Лариса ще й вчиться грати на піаніно. Нема їм коли байдикувати, бо ще ходять до школи — курси українознавства: мова рідна, історія України, географія та релігія і культура. Так, як і їхні батьки — Ольга та Юрко, ходили. Шкодую, що ближче не пізнав Ваших співпрацівників — від мене їм щирий привіт.

Від щирого серця бажаю Вам і всій родині доброго здоров'я, в усьому гарних успіхів та хорошого настрою. Слава вільній нашій Україні!

З глибокою пошаною та любов'ю до Вас, цілую

Микола Павлович.

Щасти Вам, Боже!

Пишіть!

№ 4.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

4 листопада 1992 р.

Доброго здоров'ячка Вам, дорога Ангеліна Іванівна!

Я дуже возрадувався і возвеселився, як обізвалась до мене по телефону землячечка пані Орися. Спасибі Вам за пам'ять і за листа та газету. Я, як повернувся з України, то повідписував всім листи і трошки знімок та оце і чекаю. Маю від Катерини Іванівни, від сестри і оце сьогодні від брата моєї дружини та ще від Вас, спасибі Вам, а від решти родичів і земляків ще чекаю, може, справді людям нема часу аж поки збируть і приведуть до порядку все в полях і на городах. Колись і я господарював, то добре знаю, днів мало та ще й короткі.

Як же Ви проживаєте і як здоров'я Ваше? Щиро Вам дякую, що подали мені радісну новину за те, що Марія Митрофанівна вже дома. Дай їй, Боже, здоров'я! І щастя!

Як я вийшов від Батькового Музею, то швиденько поїхали до Придніпровська з Андрієм Пікушем і Лідією Яценко, щоб відвідати нашого славного завзятого і відважного земляка — поета Івана Сокульського, котрого я так щиро полюбив ще в 60-ті роки, коли до нас, тут, дійшла вказівка, що наша дніпропетровська молодь — студенти відважилась домогатися прав бути господарем на землі славних наших предків-запорожців України. Приємно мені було почути, що наш земляк Сокульський очолив ту студентську молодь. Та як ми, нарешті, добрались до хати Сокульських, та побачили «карету швидкої допомоги», то мені так тяжко зробилось, що нелегко було і витримати. Спочатку думав, що мене і не допустять всередину хати до мого омріяного земляка, то почав просити, що я приїхав аж з Канади, то пані Орися позволила мені побачити мого улюбленця, що вже був тяжко хворий, йому бракувало повітря. Дружина Орися помахувала зошитом, щоб хворому було більше кисню, а, як я запитав, щоб хворому дали з карети балон з киснем, то відповідь була, що вони не мають кисню.

Господи Боже мій, де ще таку відповідь можна почути? Тільки в нас на Україні... Карета і немає кисню?..

Я був такий приголомшений. Гадав, що доберусь до прославленого земляка-завзятця — погомоню з ним, обміняємося думками, наберусь від Івана козацького гарту і хисту, а вийшло, що мій Подвижник вже знеміг і лежить безпритомний... Розридалася душа моя, погомоніти не зміг, то тільки додумався зробити знімку та попрощався з родиною і гайда на потяг, бо прийшов час їхати до Києва. Прибувши до Києва, пробував з усіх сил знайти найкращу лікарську поміч та дарма... у Дніпрі-Січеславі або ніхто не відповідав, або занято...

Про дальшу долю нашого земляка довідався аж дома у «Літературній Україні», а пізніше і в тутешній пресі і радіо.

Доземний уклін Вам, мій, Ви, дорогий козаче в спідниці, і велике спасибі, що водили мене по нашій святій землі і по вічно славному нашому Стольному Граду — Києву. А ще й за те, що розшукали ще одну добру душечку — Марію Митрофанівну Шубравську. Без Вас я б не знайшов її, та без Вас мене і не пустили б до лікарні. Безмежно тішусь, що вона видужала. Щасти їй, Боже! І щирий привіт від мене. У сороковий день відходу п. Сокульського я, тут у Торонто, звернувся до Братства св. Володимира, що є при нашому кафедральному Соборі святого Володимира, щоб замовити панахиду по нашому Братові-землякові. Помолились, мали перекуску-тризну, а потім пом'янули теплим словом заслуженого Брата-Земляка. А оце вже тепер, минулої неділі — мали золоту нагоду запросити до братської домівки і саму дружину покійного Івана — п. Орисю Сокульську. Вона, спасибі їй, як і належиться дружинонці вірній, все нам розказала про хорошого чоловіка лицаря-Подвижника.

Дякую Вам і за газету «Собор» та за Вашу статтю в ньому. Шкода, що моє з Вами інтерв'ю не вийшло добре, але, може, ще дасть Бог побачитись, то зробимо краще. А про знімку з Вашої родини я не забуваю просити. Поробив знімки, що робив у Будинку-Музеї і в парку, там і Ви є. Прошу постарайтесь дати всім хоч по одній, що є на фото. А як же справа з пам'ятником Батькові? Чи вже впорядковується по-новому Музей на проспекті?

Сердечний привіт панові Скотаренкові!

[Підпис]

№ 5.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

[Без дати. Напевне, осінь 1991 р.].

Дорога Ангеліна Іванівно!

Наш Юрко і його дружина просили мене передати Вам сердечний привіт і велике спасибі за Вашу увагу, доброту і гостинність. Розпитував я його за подорож до рідної землі, то він мені прочитав чорнетку свого щоденника. От цікаво. Як Бог дасть, що все буде гаразд, то обіцяв ще раз поїхати і тоді сам розкаже Вам про ще кращі враження, бо я вірю, що наш працьовитий народ відбудує господарство і економічне, і культурне та духовне.

Ще по війні, в 1949 році, я листувався з відомим сучасником Дмитра Івановича, що дуже був великим шанувальником Батька Яворницького з проф. Дмитром Івановичем Дорошенком, то він, як довідався, що я з Січеславщини, то прислав мені книжку своїх спогадів «Про давнє минуле» з автографом, то там є його такий вислів, що він об'їздив всю Україну вздовж і впоперек, а такої високої культурно-просвітньої праці і національної свідомості, як на Січеславщині, не здибав. То і я тепер вірю, що працьовитість, щирість і все добротне, присуще нашому народу, повернеться і то швидко. Дуже шкодую, що не зробив знімок з усіх співпрацівниць, що працюють у будинку-музеї. На другий раз або я, або Юрко то поправимо, а поки що прошу всіх їх привітати і за все подякувати від нас обох. У нас уже повна глибока осінь. Листя падає і вже були приморозки до –5^0С.

Як я був познайомився з проф. Мициком, що ото писав про вигнання Дмитра Івановича з Музею, то я бачив дуже цікавий дитячий журнал, здається, мав таку назву «Пригоди молодого козацького джури». От якби довідатись як його передплатити для моїх онуків.

Мабуть, досить на цей раз.

Прошу Вас пишіть хоч коротенько, не забувайте. А поки

що Вам і всім у Вашій родині бажаю доброго здоров'я, в усьому гарних успіхів, витривалості і всього найкращого тепер і завжди.

Вибачаюсь, якщо щось не так. А певно ж, що не так. От хоч би й оті наші відвідини у Марії Митрофанівни не зафіксовані належно. Ви, спасибі, таки зробили знімку з нас двох, а от Вас з нею я не зробив, а тепер шкодую, хоч, правда, вона якось і противилася тому, а таки треба було зробити, може, ще поправимо, як дасть Бог, все гаразд. Щасти Вам, Боже. Обіймаю та щиро цілую.

Ваш Батьків писар *Микола Павлович Костюк.*

№ 6.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

30 червня 1993 р.

Доброго здоров'я Вам, дорога Ангеліно Іванівно, і всім, що з Вами. Спасибі за листа. У Вас там відбуваються знаменні події. Життя пульсує. У «Курені» Батька Яворницького, як орли злетілися з усіх кінців України, щоб поклонитися Великому вченому козацькому Батькові, що все своє невгомонне життя відстоював, захищав нашу, штучно, зловорожо приспану, козацьку славу. Батька Яворницького любов до справедливої історичної доби славних лицарів-козаків і невідступних побратимів-кобзарів додавала йому сили духа та підтримувала зацьковане життя фізичне.

Дякую, що і знімку з кобзарями і всіх Вас прислали і мені. Дивився на знімку і радів, що така щаслива подія відбулася і буде відбуватися щорічно. Честь і хвала Вам.

Я певний, що як орли сивокрилі злетілись до Будинку-Куріня, то Батько не тільки чув, а й бачив своїх орлят-шанувальників.

Як заграли та як заспівали, то мені пішому-пішаниці, аж тут, за морями на чужині здушило горло від щасливої радості. Щасти нам, Боже! У моїх спогадах про Батька Яворницького є

згадка і про концерт кобзарів, що Яворницькому поталанило улаштувати у театрі Січеслава, чи пак — тоді називали «Катеринослава».

Батько Яворницький мав рідкісно-феноменальний слух і був великий мастак переповісти і достеменно передати артистично будь-яке дійство, а особливо концерт кобзарів світової слави, яких він прямо обожав.

Мені шкода, що тоді ще не було такої техніки, щоб записати, як не раз мені Батько співав преріжні думи. Ото мав слух і пам'ять. Пам'ятав слова і навіть мелодії, як по нотах.

Якщо Ви того уривка спогадів не маєте, то я Вам обов'язково перешлю.

Уявляю собі, яка була Вам радість бачити і чути такий концерт, що і відбувся з Вашим старанням.

Поздоровляю Вас з усими успіхами Вашої праці і що Ви удостоїлись бути вибраною головою секції по культурі. Щасти Вам, Боже! Може, й пощастить бути ластівкою до Канади? Згадуєте й про абрикосу. От цікаво. Невже ота абрикоса, що як я зрізав величезне дерево за цегляною стіною на вулиці, а тоді повалив до Батькового саду, то тополя впала не туди, де я хотів, а прямо на абрикосу. Розчахнуло абрикосу навпіл. Я перелякався. Ув'язав верьовкою, обмазав глиною, і воно бідне зрослось, і аж тоді дало дуже сильний перший урожай. Яворницькі раділи.

Питаєте як моє здоров'я? Не добре. Мені мої коліна відказують. Прямо таки по-справжньому, можна сказати — скопитився. Був у спеціаліста, гадав, що, може, зроблять операцію і так, як я бачив по телебаченню, дали людині штучне коліно і прямо чудо — людина змогла ходити рівненько. А мені сказали, що я вже застарий. Пропонували тільки ліки від болю. А я відмовився, то так і «терпи, козаче», бо вже минуло козакові 78 років. Ви козак у спідниці, а я козак без ніг. А тут ще й до дружини вчепилась якась неміч, раптово. Щось не гаразд з легенями. Вже двічі була в лікарні. Останній раз то вже було так, що не тільки лікували, а життя рятували. Слава Богу, лікарі тут моцні. Вже дома, але надавали ліків аж три. Що дві, що чотири і що шість годин. Тільки й пильнує розкладу коли, котра та

скільки. Як сніг на голову. Колись бувало і студенти у нас ночували, ми були раді землякам, почути про рідне місто і хороших людей наших.

А оце як знову прибули і привезли листа від Вас, то знову питали чи можна зупинитися у нас, а я якось швиденько кажу, а чому ж ні, а дружина почула мою розмову і вибачливо відмовила. Бо хвора і дійсно режим у нашому домі геть змінився... Мені жаль, а що поробиш... [...]

Перед тим, як надходило 50-ліття Голодомору, то я написав і свої спогади про голодні дні, місяці і роки. Бо я голодував уже в 1931 році, як працював в аптеці, учнем оптичного відділу, робив окуляри, аж «курява» ішла, так старався, а платили тільки 42 крб. на місяць. Були тут з Києва двоє дослідників-завзятців отого лихозвісного Голодомору — Володимир Маняк і його дружина Людмила Коваленко. Познайомився я з ними — такі хороші обоє. Нагадав їм про свої митарства голодних років. Вони попросили, щоб я приніс. Приніс. Дав. А як перечитали, то дуже похвалили і попросили, щоб я підписав.

Тепер уже я бачив оту більшого формату чорну книжку «Голод-33», Народна Книга-Меморіал. Моїх спогадів у ній нема. Можливо, планували в наступних томах. А тепер як обох завзятців уже нема в живих (тут мало нам відомо про причини їхньої смерті), то хто ж тепер тими спогадами займеться? Чи Вам щось про те відомо? Ви буваєте в Києві, то, може, постараєтесь узнати. Шкода, щоб такі рідкісні матеріали та не були друковані.

Ще в 1981 році, готуючись до 50-ліття Голодомору, уряд США створив комісію, щоб дослідити справжні причини Голодомору і його наслідки. Головою тієї комісії є доктор Д. Мейс — James E. Mase і Leonid Heretz. Була та комісія і в Торонто. Давав і я свої спогади їм в скороченій формі. Я говорив, а вони записували на стрічку. Вже видано три томи. В другому томі є і мої спогади. Багато помилок наробили перекладачі. Тепер буде все поправлено. Готуємось до 60-тя Голодомору. Якщо б Ви захотіли мати копію мого оригіналу, то я Вам кимось передам, бо пошта ще не надійна.

Як шкода, що Марія Митрофанівна втратила чоловіка.

Чим же вона тепер займається? Тоді казали, що може втратити ногу, а як же здоров'я її тепер?

Там у Вас у Батьковому Будинкові були з кіностудії і щось накручували про Батька. Чи з того щось вийшло? Чи, може, Ви вже й бачили, а я тут нічого про те не знаю.

Спасибі за таку хорошу знімку з кобзарів. А чи хтось записав щось з їхнього виступу? Цікавлюсь я багатьма речами, всіх питаю усно і листовно, пошта погано працює і чи колись таки почую? Поїхати ще раз уже не зможу, бо ноги не годяться.

Цікаво як же все-таки справа з Преображенським Собором? Чи оті «вєрующіє» і далі всередині, а наші на сходах? Так я толком і не знаю.

Вибачте мені, дорога Ангеліна Іванівна, але ж мені цікаво знати про рідне місто. Прошу, привітайте всіх, кого я з Вами пізнав. Писав я кобзареві, що Вас відвідує, і чогось не чути від нього нічого? Може, і він не дістав мого йому листа і знімок?

Ще раз велике спасибі Вам, дорогенька, за все, за листи і знімки, і за Вашу пам'ять про мене, сердягу — Батькового писаря.

Від щирого серця бажаю Вам і хто з Вами міцного здоров'я, успіхів і всього найкращого. Щасти Вам, Боже! Привітайте Катерину Іванівну! Я їй також писав і знову напишу. Люб'язно потискаю Ваші працьовиті руки і цілую.

Завжди Ваш *Коля — Микола Павлович.*

Пишіть!

Яка чудова знімка. Люблю, що і молодь між кобзарями. Слава Богу!

№ 7.

До Миколи ЧАБАНА

3 січня 1994 року.

Вельмишановний п. Чабан!

Доброго здоров'я вам, веселих свят Різдва Христового і щасливого Нового року.

Щире спасибі Вам за таку хорошу і приємну несподіванку. Дорогий земляче! Це Ви перший обізвались за мої спогади про батька Яворницького. Та якось трапилось, що тут у нас в Канаді нема таких, щоб знали Дмитра Івановича особисто. Ще зразу ж після війни мені пощастило нав'язати листування з проф. Дмитром Дорошенком і я зрадів, що є така видатна особа, як вчений друг Дмитра Івановича. Гадав, що він поможе мені роздмухати оту іскорку, що була привалена гнітом та лихозвісним — «соц. реалізмом». Але проф. Дорошенко був другом-співпрацівником Батька Яворницького, був шанувальником Батька і любив його, як будителя приспаних наших людей — нащадків козацького роду.

У спогадах Дорошенка підкреслено пишеться, що як вони приїхали з дружиною, то знайшли, що на Катеринославщині населення було найбільше національно свідоме, і то тільки дякуючи вмінню Дмитра Івановича, Синявського, Біднова і багатьом іншим з гурту їхніх шанувальників. Писав мені Дорошенко: «Із усіх моїх подорожей по Україні вздовж і впоперек, на землях, де Яворницький поширював і прищеплював свою любов до України, тобто на Січеславщині, йому і його дружині Наталії було найлегше і найприємніше працювати». Не даром і той славнозвісний «Лист творчої молоді Дніпропетровського» появився якраз на землях козацької слави. А тепер щось мені ніхто й не згадає в листах про шанувальників козацької слави. Чи виходить щось на Україні в пресі про козацтво?

Писав я також і про штучний голодомор у нас на Україні. Бо в 1921 р. я ходив до «хати-читальні» з мисочкою і чашечкою, щоб одержати каші і какао — якимсь чудом допомогова організація давала нам, підліткам. Добре пам'ятаю.

А оте мракобісся, що творили пройдисвіти у 1931 — 32- і 1933 роках, то і працюючи на державній праці, безмало не помер з голоду.

Написав і мало, але, на жаль, мало про те відомо.

Правда, ще в 1981 — [198]2 роках ми тут (хто не боявся) свідчили перед дослідниками голодомору і, як Ви згадуєте, що самі бачили по телебаченню і мене. Дякую, що згадуєте про ту сумну справу. Бо я тут би і не знав, якби не ви.

Були тут, у Канаді з Києва подружжя Володимир Маняк і Людмила Коваленко — дослідники тих же самих голодоморів і я дав їм почитати свої спогади про моє голодування.

Як вони прочитали мої спогади, то знайшли, що такі, як Маняк говорив, «рідкісні спомини» треба надрукувати і попросив мене, чи я можу дати йому. Певно, що так. Я ті спогади підписав і дав. Надіявся я, що колись побачу в друку. А як Вам відомо, що вони — Маняк і Коваленко загинули в підозрілих обставинах. Не везе нам. От нещастя...

Оте, що ви бачили мене на Україні, також просили у мене і я дав. Все те моє і інших свідчення є надруковане в трьох томах, що його видала Комісія, яка досліджувала ту нашу трагедію на доручення Уряду США 1990 року під назвою: «Investigation of the Ukrainian Famine 1932 — 1933. Oral History Projekt of the Commission on the Ukraine Famine, edited for the Commission by James E. Mase and Leonid Heretz. Adopted by the Commission June 20.1990. United States Government Printing Office, Washington: 1990». Це є така назва титульна.

Мої особисті спогади в другому томі в розділі Case History SW8, сторінка 751.

Перечитав я, знайшов декілька помилок друкарських і перекладачів... Як дістав я Вашого листа і Ви просите, щоб я підписав свої спогади, Вами скорочені — то я підпишу з приємністю. Але і я маю до Вас прохання: посилаю і Вам свої спогади про голодомор, надруковані мною, і також копію того про мене, що надруковано в Конгресовій Дослідній Комісії, щоб Ви, якщо зможете, також надрукували мої спогади на Україні.

Я знаю, що там не є з медом. Але я чую від друзів, що мають нав'язані знайомства з киянами, з харківчанами, то така жвава, жива інформативна сув'язь, що мені аж приємно чути.

Отже, конкретно чого моя душа бажає.

Мати оте, що про Дмитра Івановича і мене пише «Бористен» і «Вільна Думка». Якщо таке можливе, то скільки то коштує? Я даром нічого не хочу. Або таке. Чи можна передплатити мені «Бористен» і яка ціна річної передплати? А «Вільна Думка»?

Як ми бували з Дмитром Івановичем у Києві на сесіях

Академії, то ми щодня учащали там. Як ми прибували до Академії, то я сповіщав добрячій Людині з великої літери Катерині Овсіївні Черепківській, що ми вже приїхали і вона все полагоджувала, що потрібно нам на час сесії. Готель, транспорт, столову і квитки на потяг чи на пароплав додому. Приписка в міліції. Аякже... В години вільні після сесій ми оббивали пороги всіх чи багатьох наукових установ і бюрократів, щоб нарешті урухомити друк всіх тих рукописів, що їх наш Учений, повіривши, віддав через посланця Лебедя ніби ж до Академії. Кожного разу, як ми там бували, ми невтомно добивалися тої обіцянки. У 1939-му році ми були аж двічі на Сесії і літній, і зимою. Та все дарма. Я бачив по всьому, що ніхто і не збирався друкувати, бо видурили тільки на те, щоб ті праці ніколи не побачили світу. Мені тепер нелегко все переписувати, а ви попросіть пані Ангеліну Іванівну [Перкову], щоб позволила Вам переглянути те, що я послав, і там є чимало того, що Вам потрібно.

Тепер трохи про ту пресу — «Бористен» і «Вільна Думка», що, як ви кажете, друкували мої спогади про академіка Яворницького.

Я чув про «Бористен» і мав одну сторінку з нього. Дякую Вам, що інформуєте мене про те. Виходить, що я тут загубився і нічого не знаю про те, що діється в моєму рідному місті.

Певно, що я б хотів все те читати, або ще краще — мати. Але як то можна зробити? Хто б то міг мені помогти? Я був дома два рази і то дуже коротко. Не встиг, чи не потрапив розшукати добрих людей, щоб помогли мені бути ближчим до Дніпропетровська.

Шукав І. Сокульського, мав надію, що через нього буду мати добрий зв'язок з моїми дорогими земляками. По довгих шуканнях його садиби, знайшов його майже непритомного. На жаль, навіть привітатись з ним не міг. На другий день він віддав Богу дух.

А потім, як була тут конференція Світової Федерації Українських Жінок, то удостоїлась пані Сокульська бути делегаткою СФУЖО і я зрадів, що, може, нарешті, мені пощастить пов'язатися з друзями. Старалися їй допомогти тут чим тільки могли [...].

Про Дмитра Івановича [Яворницького] згадую як про рідного батька. Щира, добродушна, дуже проста, рідкісної натури душі людина.

Як я до них [Яворницьких] заходив, щоб їх відвідати, то я входив, як до Храму. Все моє тяжке. неприємне, непотрібне, чи навмисно придумане тодішнім режимом зсувалося з моїх плечей, зникало з моїх думок. У них я ставав вільним козаком. У них я набирався сили духу, завзяття, у них я гартував себе до всяких атак проти нашого народу.

О, я їм обом багато завдячую. За їхню доброту до мене, за їхню батьківську любов до мене і я їх полюбив і готовий був завжди прийти їм з допомогою. Так я й робив, поки вони й жили. Були такі немилосердно тяжкі роки, що багато з їхніх приятелів і друзів перестали їх відвідувати, бо боялись. Я не боявсь, і вони не раз про те мені нагадували і дякували та і любили мене за те все ще дужче. Бо і Дмитро Іванович не був ніколи гнучкошиєнком і страхопудом.

А тепер ще декілька питань. До вас, земляче! З ким маю честь обмінюватись листом? Якого ви віку? Родом я Божедарівського р-ну, а ви? Може, ми близькі земляки? Як Ви знаєте п. І. Шаповала? Мав я від нього коротенького листа і дав йому відповідь листом же, та ото на тому й стало. Як я був останній раз дома, то хотів його відвідати, телефонував декілька разів, безуспішно. Тепер передає мені привіт. Дякую. Вітайте його і від мене. Якщо читав моє про батька? То як?

Шановний п. Чабан!

Вибачте, що так погано шкрябаю, бо я минулого року був занедужав — мав параліч правої сторони і оце ще й тепер не видужав до пуття. Вивожу по буквах, як первак. Якщо б міг редактор «Бористену» чи й «Вільної думки», то прошу хай надрукують про Дмитра Івановича і про спогади штучного голодомору 1932-33 років. Дмитро Іванович також голодував. Як я працював в археологічній експедиції і ночами ловили рибу, то і Яворницьким привозив свіженької, а також і сухої — солоно-в'яленої. Серафима Дмитрівна, як побачила суху рибу, що я привіз, то з радощів аж заплакала. Казала: «Це ж таке добре до борщу».

Прошу Вас ласкаво привітайте від мене пані Лідію Яцен-

ко. Я так і не знаю — як же там справи з нашою церквою, що в Преображенському Соборі. Під час війни хтось пробував пошкодити Собор вибухом і таки було пошкоджено, але ми ходили і молилися. Так то ж була війна...

Наперед Вам дякую, що маєте благородний намір згадати теплим словом Батька Яворницького. Щасти Вам Боже!

З пошаною і вірою, що Вам і всім, хто з Вами, цей рік буде успішніший за минулий. Щоб Ви мали успіх у виборах. Слава Україні!

Ваш *Микола Костюк.*

Пишіть!

№ 8.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

15 березня 1994 р.

Доброго здоров'ячка Вам, дорога Ангеліна Іванівна, і всі, що Вам допомагають!

Христос Воскрес!!!

Трошки не в пору відписую, бо чекав поки буде повертатися наша Мариночка, щоб нею і передати довгожданого записувача і касети. Ви ще тоді писали мені, що оте моє інтерв'ю слабенько вийшло. Думаю, що цей записувач буде кращий і зручніший. Спасибі за листа, поздоровлення, побажання і за все. Як там у будинку Батька? Всіми Вашими успіхами я радію. Так і має бути. Щоб у Батьковій кузні вічний вогонь горів, і щоб люди ішли з хат і з поля, де кується краща доля. А що краща, то я свято вірю. А як там наш пан Скотаренко? Як його здоров'я? Потрібні йому ліки хай припише його лікар по латині і, може, тоді можна буде помогти. Я радий, що і Ви добродушна, помагаєте йому і, може, іще поможете.

Декілька років тому був тут наш славний космонавт Попович. Я був щасливий як знайомився з ним. Пізнав його як

хорошу людину, а тепер довідуюсь, що він навчався в Харківському університеті, як і Дмитро Іванович та Потебня. Чую, що він радіє тим, пощастило і йому. Збирає матеріали (мабуть, в архівах) про обох наших Велетнів проф. Потебню і Яворницького. Хай йому Бог поможе!

Минулого року Марія Митрофанівна передала мені подарок — Дмитра Івановича Яворницького «За чужий гріх» з її передмовою. А в листі питає мене, чи я маю найновішу книжку «Народні пісні, наспівані і записані Дмитром Івановичем Яворницьким». Мені аж серденько затрусилось. Де б же я міг її дістати? Обіцяла передати, та щось і не чути. Може, знову хворенька? Чи Ви з нею листуєтесь? Або чи Ви знаєте щось про таке видання і як то і собі придбати таку рідкість? Я їх багато разів слухав.

Дорога Ангеліна Іванівна! А як там Вашій доні іде наука? Тут була вістка про доньку проф. Синявського, як вона їздила до Дніпра і хотіла вшанувати тата, як мала намір вмонтувати плиту на будинку Комерційної школи, де проф. Антон Синявський читав лекції, так як і Дмитро Іванович. Чи то правда, і як то все відбулося? А, може, Ви і адрес маєте пані Ніни Синявської. Я пробував розшукати її, а потім, як я захворів, то так і затихло все, та ще й дружина моя тяжко хвора. Я, як бачите, уже пробую виводити літери, бо моя правиця була геть слаба, а тепер практикуюсь, щоб її привчити писати краще.

Не раз Дмитро Іванович дивував мене, як співав пісні і думи і все пам'ятав без нот.

Телефонувала мені одна землячка, що у журналі «Віра» була згадка про дочок п. Козаря. Що ото був заступником у Дмитра Івановича в музеї. Чи Ви про нього і його родину щось чували?

Я не питаю про те, як Вам живеться, бо чую часто Київ, та і з преси знаю дещо. Не з медом... А от про вибори до Верховної Ради дуже мало знаємо тут. Віриться мені, що наші люди вже б повині знати, бо пережили отих, що нагребли найкращі в світі землі від Берліна аж до Сахаліна, а їсти тільки самі мали що, а народ впроголодь або й голодний лишали. Я бував у ба-

гатьох країнах, а такого знущання і наруги з народу і в «мирний» ще час і у війну та й до самого кінця «райського» життя не зустрічав.

Віриться мені, що люди, і то всі, вже розуміють, що все залежить від того, хто буде вибраний. Виберуть мудрих, чесних, працьовитих мужів, то і життя полегшає і добробут швидко відбудується.

Я ж пам'ятаю і керенки, і революцію, а як взялись люди за роботу (під час НЕПу), то в 1926 — 27 роках я вже пішов до кооперативу і як тато дали мені п'ять карбованців, то я заплатив за добрячі шкіряні черевики 3 крб. і 40 копійок. Так і тепер буде.

Як я був у Англії, то працював у фермерів. Отака маленька країна, така малоземельна. Якби Ви бачили які сільськогосподарські машини вони мали. Зручне до вжитку, практичне, а мудро зроблене. Любо подивитись, працювати легко. Ніхто картоплі лопатою не копав, а машиною так гарно підріже кущі, а потім як на соломотрясівся картопелька лишається чистенька, як перемита в рядочках. Не треба ритися, шукати. Бери і вкидай у корзину.

Дай, Боже, щоб і в нас таке запровадити. Тільки хай виберуть добрих господарів. Мені здається, що не всі листи мої Ви дістали. Навіть пробував телефонувати до Вас і то не повезло. А оце надіюсь, що Мариночка Вам передасть. Також якось трапилось, що загубився мій до Вас лист ще з літа, то і його передаю.

Ми з дружиною тепер не здорові, та і життя міняється. Зовсім змінився режим і сили зменшуються.

А Вам від щирого серця бажаю доброго здоров'я, успіхів, витривалості і завзяття та хорошого настрою, і з вірою у краще життя, по виборах та любов'ю.

Цілую Ваш

Микола Павлович.

Пишіть!

Привітайте п. М. Чабана від мене. Я ще не маю від нього листа. Тоді і йому напишу.

№ 9.

До Миколи ЧАБАНА

18 березня 1994 р.

Христос Воскрес!!!

Доброго здоров'я Вам, дорогий п. Чабан!

Якраз аж сьогодні дістав Вашого листа через Едмонтон. Щире спасибі Вам і за адресу представника «Борисфену» в Америці. Спробую, щоб мати свій «Борисфен». То була б цмакота.

Та ж ми жили ціле літо 1931 року на острові «Стрільча скеля». А в Майорку я їздив кожного дня по молоко. Як нам потрібно було більше людей на розкопи, то просили і з Волоського мали людей. А ще ж було село Ямбург. Я вже й забув, де воно було, чи не зразу ж нижче Кодаку? В 1992 році я спеціально поїхав по Дніпру «Ракетою» до Запоріжжя, щоб побачити всі оті місця, де ми робили розкопи. Від Дубового острова хутір Свистунів, Вовніги, Микольське, Стрільча скеля, Сура і Старий Кодак та Сажавка балка. Та скажу Вам правду — тільки душа боліла, бо все те красиве, старезне, славне затоплене, як вони кажуть, морем. Я попросився до капітана Володі в каюту, щоб краще бачити все згори. То і мене здушило за горло, як я йому розповідав, що минаємо під нами, то і йому було цікаво слухати з «росою» в очах.

Я працював у таких археологів: Кіранов, Міллер, Левицький, Добровольський і Трохим Трохимович Тесля. З Теслею в 1934 році ми знайшли печеру коло Стрільчої скелі, а потім ціле літо аж до снігу копали в балці Сажавка коло Кодаку. З Теслею мені було краще працювати, ніж з будь-ким. Він мене прямо полюбив. Казав мені, що він постарається, щоб мене прийняли штатним фотографом при музеї. Як ми повернулись з Кодака до музею, то ще декілька тижнів працював у підвалі музею — викликав фільми, сушив, друкував знімки, щоб все, що зробив за літо, було готове. Потім Тесля написав мені довідку, що я у нього працював лаборантом, препаратором і фотографом. Як ми розкопали кістяки мамонтів, то їх узяти не можна було, бо роз-

сипалося, то я вертів дірки, варив столярний клей і заливав той сироп у дірки і тоді все те було тверде, як кістка.

Як Тесля пішов до тодішнього директора музею Чигиринського і дав йому ту довідку, щоб підписав, а секретарка Рудківська вихопила у нього з рук ту довідку і почала кричати і на Теслю, і на директора і ту довідку подерла надрібно і викинула до сміття. А Теслі підвищеним тоном прокричала, що такого фотографа-ворога народу і сина попа ми ніколи не приймемо.

А Теслі сказала, щоб я прийшов до канцелярії музею і ото тоді та Рудківська вже на мене так кричала, що я думав, що вона з натуги лусне.

І ото тоді вона надрукувала вже по-своєму ту нещасну довідку і дала мені прочитати, то там навіть не було надруковано, яку ж працю я виконував. О, вона була люта, додала від руки, що працював фотографом і тоді я пішов до Чигиринського, що сидів мовчки і мовчки підписав мені і я пішов горем прибитий.

Тоді, в ті скажені роки, була така нагінка на тих бідних, гнаних і зацькованих попів, що я тої довідки навіть не міг нікому і нігде показати.

А щоб знайти іншу роботу, то треба було показати довідку з останнього місця праці... То було так придумано, щоб отакі, як я, просто гинули. Прокляті ми були. Не працюєш, не припишуть у міліції, не приписаний у міліції — не приймуть до праці.

То було замкнуте коло. Коло смерті. Про ту мою довідку і про мене хтось надрукував у «Борисфені», то ви напевно пам'ятаєте. А аж тоді, як я перший раз поїхав з Дмитром Івановичем до Києва на сесію Академії, то я розшукав людей у Лаврі, бо там ніби був переведений з Дніпропетровська до Києва Тр. Тр. Тесля.

То було так: Тесля мав дружину Віру і маленького синка Юрка і була в них ще й нянька Оля.

Як вигнали Яворницького з музею, а за рік вигнали і мене, то ніби перевели і Теслю до Києва. Вони жили в Лаврі, бо Тесля там працював. А потім і йому пришили якесь «діло» і його заарештували, а дружину Віру з маленьким сином вигнали з квартири. Не було де дітись сердешній, то з горя поїхала до своїх батьків на Полтавщину.

Як я рошукав ту няньку Олю, то її Теслі врятували від го-

лоду і ото взяли її за няньку, вона вже підросла, втягнули її в комсомол і Теслі вже їй стали ворогами народу...

Дякую Вам, земляче, за таку гарну книжечку. Справді Ви придумали добру ідею, в сотці сторінок і так чудово схопили найвидатніших діячів нашого міста. Книжечка маленька, а вдаленька. Не проста, а золота. Спасибі! Бажаю Вам дальших успіхів.

З пошаною і щирим привітом Ваш *М. Костюк.*

Пишіть!

№ 10.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

12 вересня 1994 р.

Доброго здоров'я Вам, дорога Ангеліна Іванівна, і всі, хто з Вами!

Спасибі за хорошого листа і все, що в ньому. Радію, що Вам вдалося відстояти чи оборонити Батька Яворницького садибу. То справді по-козацькому боронили.

Так і Дмитро Іванович захищався зі всіх сил. Колись пригадую, була також спроба порушити приватність його садиби.

Їхній сусід, голова міської ради Мірошниченко, задумав прорубати у його домі вікно, що якраз виглядало б у подвір'я до Дмитра Івановича, до західніх вікон. Їздив Дмитро Іванович до вищого архітектурного чи якого там ще начальства і то помогло. Вікно не було прорубано. А тепер не знаю.

Так мені шкода покійного п. І. Скотаренка та п. Марії Шубравської. Бідненькі. Царство загадковості в тумані за тими втратами. То чоловік її раптом помер... а їй хотіли відрізати ногу, пригадуєте, вона говорила... Скотаренко просив мене в листі, щоб я поміг йому дістати ліків, бо там ніби нема. А тут мені ніхто не міг помогти без рецепта. То я дзвонив до п. Миколи Чабана, щоб негайно прислали мені рецепт, а замість того прийшла вістка пізніше, що вже він помер. Як і де — мені не відо-

мо. А як же ховали його? Хто був присутній? Тож він добряка так старався згукувати людей з хат і з поля, скільки задав собі труду. Царство йому Небесне і вічна пам'ять. Який жаль, що я тут один і нічого про те не знаю, може, будете ще в Києві, то попросіть родичів чи знайомих аби написали мені про Марію Митрофанівну Шубравську і її смерть. Дома чи в лікарні? Пригадуєте, як вона нам говорила, що всі ті, що досліджують життя і працю Батька Яворницького, мали несамовиті перешкоди і, що вони мають загинути? Аж так? То що — так і сталося?

Марія Митрофанівна питала мене, чи я маю книжку з піснями, наспіваними Дмитром Івановичем і, якщо не маю, то вона мені вишле. Та книжка має її, Шубравської, передмову. Ото був би подарок для мене. То хто то може постаратися і дістати мені оту славну книжку?

Прошу Вас, дорогенька, поможіть мені розшукати ту книжку, може, вона вже й підписала для мене. Бо ж сама набивалась, що пришле. За пересилку я заплачу. А моє інтерв'ю любив би почути хоч і в бідненькому записі. А новий записувач кращий? Згадайте!

Радий, що Ви маєте щастя бачити і чути кобзарів-бандуристів щороку. Цікаво, чи хтось записував хоч кращі речі?

Було тут в пресі, що капела бандуристів під керівництвом Колесника їздила звідси до Криму з концертами по містах. Мали успіх і в Севастополі.

Яка чудова думка варити кашу чи куліш у Батьковому саду. Раз і я мав приємність, бо пощастило, чи вдалося намовити Дмитра Івановича і ми їздили з батьком на один з безмежних островів з усим приладдям і варили кашу. А як я любив бачити і чути як Батько кружляв довкола казана, бо вітер якось крутив димом і прицмакував, бо пахощі з каші і засмажки роздмухували наш апетит. А як ми посідали їсти на розстеленій ряднині прямо на біленькому піску, то, як то кажуть, аж за вухами пищало. Казав Дмитро Іванович — цмакот а. Думаю, що і Вам було смачно. Було б знімку зробити.

Приємно чути, що і Ваші співробітниці помагали Вам. Я поглядав на них і думав, що якісь добрі душечки, мав на думці і знімку зробити, з усіх Вас, та якось закрутився, в поспіху і не зробив. Дуже шкода. Навіть не познайомився з ними. От шкода. То хоч тепер привітайте їх від мене і я щиро вибачаюсь перед ними.

А як же Вашій донечці іде наука? Їй також від щирого серця привіт і найкращого успіху.

Ніхто мені не згадує про пам'ятник Батькові. Чи хоч на наступний рік, у річницю 140-ву поставлять?

Чи, може, і в цій справі чинять перешкоди? Чи Вам трапилась нагода читати мої спогади про голодову облогу Голодомору 1932 — 1933 рр. у журналі «Борисфен»? Я їх писав років п'ятнадцять тому. Тоді ще не було «перебудови» і я отак хоч коротенько і згадав.

Тепер можна б і більше, ширше, та вже є більше майстрів-дослідників, що працюють над тою страхітливою облогою, з документами архівів, а я писав тільки з пам'яті те, що сам бачив і пережив. Яворницькі теж скрутно пережили ту облогу.

Вибачте, що я Вам послав-передав мій лист до Вас, а потім загубився той лист. А як найшов, то вирішив послати і його, щоб Вам було зрозуміло, в яких умовах ми тепер живемо. І вже краще й не буде.

Бажаю Вам доброго здоров'я, в усьому гарних успіхів та всього найкращого. Щасти Вам, Боже!

З глибокою пошаною, признанням і любов'ю лишаюсь —

Ваш *Микола Павлович* — писар Батька Яворницького.

Пишіть!

№ 11.

До Миколи ЧАБАНА

З Різдвом Христовим! З Новим роком і щастям.

16 листопада 1994 року.

Доброго здоров'я Вам, дорогий мій добродію-земляче Микола Петрович!

Спішу повідомити, що вчора я одержав книжку «Січеслав у серці» і коротенького листа. Спасибі за таку хорошу і приємну несподіванку. Уклін і чолом Вам, дорогий земляче! Але виходить, що

ви не дістали від мене двох моїх листів. Боже! Як то неприємно мені і шкода Вас, що могли подумати про мене, про таку «оперативність».

Я Вам писав про різне і багато. Який жаль. Писав про все те, що ви мені нагадували і про те, що мене дуже дивує і турбує.

Марія Митроф[анівна] Шубравська писала мені листа і питала, чи я маю найновішу, з її передмовою, книжку «Пісні, записані і наспівані Дмитром Іван. Яворницьким». Якщо не маю, то обіцяла мені подарувати і вислати. А тепер вже і Марії, і її чоловіка Василя нема в живих?!. Що то робиться? Чому так раптово і то обох спіткало... Я писав і Ангеліні Іванівні і про Шубравську, і про Ів. Скотаренка, а відповіді поки що нема. Отже, я писав і просив і вас, і Ангеліну Іванівну, щоб, як буваєте в Києві, то, може б, подзвонили чи розшукали адресу і довідались, чому і як вони обоє померли? Чи є у них діти або родичі? Як вона писала про ту книжку, то то понад чотири сотки сторінок. Питав я Ангеліну Іванівну, чи вона знає щось про ту пісенну книжку? А чи, може, ви чули? Як я відвідував Марію Митрофанівну у лікарні, то вона мені розказувала, як на неї нахвалялись, що вона так настирливо вишукувала архіви про Дмитра Івановича (що друкувались перший раз) та й навіть так висловилась: «Так що всі ті, що досліджують оті архіви про Дмитра Івановича, будуть покарані?» В наші часи все може бути.

А також писав я Вам, що я також постарався для Вас книжку Галини Мазепи, а також зробив копії з книжок Д. Дорошенка про давнє і недавнє. Питав я Вас у листі, як їх, ті три книжки до Вас послати? Не знаю, чи таку посилку можна посилати на Вашу скриньку. Та і дзвонив до Вас разів три, щоб попитатись, аби було скоріше. Не міг Вас догукатись. От біда. Я посилав з півдюжини посилок з книжками до сестри в Нових Кодаках, а вона старшенька, то вже нема сили і часу десь їх опреділити. То я і Вас просив [би], може б, Ви помогли придумати там, де оті книжки можна розумно опреділити. Може, у музеї Батька Яворницького? Може, при нашій церковній громаді УАПЦ? Чи у видавництві «Борисфен»?

Мені тут нелегко самому щось мудре придумати, бо далеко, та ще й бачите, як справи з поштою. Пописав, порозсилав, та й чекав, а вийшло, що Ви не одержали.

Моя сестра Ніна Кузьменко (*далі автор листа подає адресу й*

телефон у Дніпропетровську — ред.). Я і сестрі писав про вас, що, може, ви їй поможете. Може, і вона не дістала мого листа? Що то робиться?

Прошу вас, обізвіться до неї та, може, і її зять поможе відвезти ті книжки від неї, бо вона бідкається, що і нездорова, і місця мало тримати.

Писав я вам, що, може, і ми тут щось придумаєм відносно коштів друку, але як же то переслати? Ціла біда.

Останній раз я послав сестрі 4 посилки книжок, то їй перевезуть прямо до хати, а у вас як? На скриньку? А тоді? Підкажіть мені про ту справу.

Почав писати цього листа ще 16-го, а кінчаю оце сьогодні 28-го, бо трапилось так, що тут є наш земляк і я надіявся, що він відвезе вам листа мого і книжки, а тепер виходить, що він вертатиметься аж у грудні. То ж задовго. То я оце спішу дописати цього листа і надішлю на адресу Катерини Іванівни, а вона вам передасть. А книжки вам передасть земляк, бо вже пообіцяв.

Учора я пробував додзвонитись до Вас і все було занято. Дочекав до першої години ранку, а по вашому то вже була 8 чи 9 ранку, ніхто не обзивався. От шкода, хоч сядь та й плач...

Пробую оце через Катерину Іванівну, а вона Вам обізветься по телефону і ви тоді заберете, бо і вона старшенька.

Я вже пробував добратись до Вас через мого племінника Віталія Борисовича і мені вдалось. Чи він обізвався до Вас, бо йому казав, що я дістав від Вас книжечку «Січеслав у серці».

Низький уклін Вам і велике спасибі. Постараюсь чимось допомогти видрукувати оте, що Ви наміцились про Батька Яворницького. Хай Вам щастить!

Я передам Вам поміч разом з книжками.

Бажаю Вам міцного здоров'я, завзяття і витривалости та хисту пхати нашого воза вперед.

З правдивою пошаною і січеславським привітом Ваш *Микола Павл. Костюк.*

Пишіть!

№ 12.

До Миколи ЧАБАНА

[Кінець 1994 р.]

Вельмишановний Миколо Петровичу!

Ще 28 листопада я послав Вам заказного листа на ім'я Катерини Іванівни, а аж потім я дістав від Вас листа з домашнім адресом і номером телефону. Велике Вам спасибі. Як прийде час писати Вам, то вже буду писати на домашню. Як шкода, що Ви не дістали моїх попередніх листів, бо там я багато дечого писав і питав Вас про дещо. Вже й позабував. Аж сьогодні обізвався мій земляк з Петриківки Андрій Пікуш, що вже давно пообіцяв привезти Вам книжки Д. Дорошенка і Галини Мазепи (разом 3 книжки). А також і «Незабутнє» з моїм підписом, бо перше зникло.

Сподіваюсь, що цього разу дістанете. Як же справа з друком тої книжки, що про Батька Яворницького?

Чув я тут, що наша землячка Ніна Синявська (дочка світлої пам'яті Антона Синявського, що Дмитро Іванович похвально мені розповідав про нього) була вдома і що їй не вдалось вшанувати свого батька пам'ятною плитою. Чи то правда? Чи щось про те було в пресі? Чи є можливість дістати її адресу?

Забув ще згадати, що я зробив копію листа також нашого січеславця — Панаса Васильовича Олійниченка — ми з ним були знайомі ще здому, а тут вже по війні я його розшукав. Листування було недовго. Загубився зв'язок, не було відповіді. Аж оце тепер я довідався, що проф. П.В. Олійниченко, його дружина (ім'я не знаю) і син Павло — всі троє вже покійні — померли в Англії.

Оце пишу Вам і думаю, чи Ви дістали мого заказного листа, і чи Ви дістанете оцього мого і те, що я Вам передаю? Якщо буде можливість, щоб передплатити оту книжку про Батька, — то я вже хочу її мати. Марія Митрофанівна Шубравська також обіцяла прислати мені з автографом про Батькові наспівані і записані ним пісні.

От нещастя.

Веселих Вам свят, міцного здоров'я і щасливого Нового року. Щасти Вам Боже!

З глибокою пошаною і щирим привітом *М. Костюк.*

Також і книжку найновішу одержав. Спасибі. Спасибі.

№ 13.

До Миколи ЧАБАНА

20 травня 1995 р.

Вельмишановний і дорогий земляче Миколо Петровичу!

Уклінно дякую Вам, що таки обзиваєтесь до мене. Велике спасибі!

Радіє моя душа, що до Батькового ювілею цього року може, Бог поможе, що матимем Вами опрацьовану книжку «Сучасники про Яворницького».

А 22 лютого якась спасенна душа послала мені пакунок-книжку «Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким» — та думи з архіву вченого. Але цей пакунок-книжка прийшла з іншого кінця світу з Едмонтону, що є центр-кузня української науки в західній Канаді.

Без супровідного листа, так що я й сьогодні не відаю, хто ж то мені зробив таку несподіванку на мій 80-літній ювілей. Спасибі!

Два-три роки тому питала мене в листі пані Марія Шубравська, чи я таку книжку маю, і якщо ні, то обіцяла мені прислати як дарунок та ще й з автографом, а тепер я книжку маю, але без автографа. Хоч нею написана передмова аж на 17 сторінок. От працьовита і така добродушна страдниця... Царство Небесне їй, а пам'ять буде вічною за її труди. Думаю, що то, може, Ваше старання, що я дістав Батькову працю?

Нашу хату навістили недуги. Дружина моя, така собі ніби здоровенька, а злягла від хвороби, що напочатку навіть не знали, як лікувати, а час ішов. [...]

Тепер вже дома надавали ліків всяких і приймає по 8 таблеток Prednizon денно (на цілий місяць), а також кальцій.

А мені звідкись причепилась болячка на спині. [...]

За два тижні маю іти до спеціаліста на перевірку. Так що ми з пригодами.

Трошки про Панаса Васильовича [Олійниченка]. Він був професором Транспортного інституту, а у війну — голова обласної Управи. Ми з ним були знайомі ще перед війною — як ми з Дмитром Івановичем бували в парку Шевченка, то і його там здибали не раз. А як прийшов наказ залишити Дніпропетровськ [у 1943 році], то Панас Вас. дістав вагон і готувався евакуюватися, а мені пропонував бути і у нього писарем.

Ви знаєте, напевно, як нашу родину переслідували, а я сам попав на чорну «дошку» ще з дитинства, мене вигнали з школи з шостої класи, а скільки міняв місць праці, бо не міг собі місця нагріти. «Клятий» «ворог» народу. Отака наруга нізащо. Лишатися мені не світило. Вирішив і я тікати і дав йому слово бути у нього писарем. Я йому сказав так, що хай вони їдуть до Львова, а я хочу конечно побачитись з моїм татом і попрощатися. І то тоді я бачив професора останній раз. Бо, як я поїхав до Тата, то німці там мене і «накрили» — забрали мене і брата Олександра ніби на окопи, а насправді назбирали нас більше і не дбали, щоб дати нам їсти і пити, обминали села, таке дурне положення було, безнадійне, аж поки ми втекли серед білого дня. Мали у Бога щастя, бо ніхто по нас не стріляв. Народу було маса і всі на захід, півднем, пішком, бо нічого не мали. У Львові не були і Галичини не бачили. А про професора я довідався аж по війні, що він був у Мюнхені, а потім якось попав до Англії. Там я його листовно розшукав і деякий час листувався. А потім ми його загубили слід.

Тепер хоч дрібочку про мого Тата.

Народжений в 1886 році. Навчався в церковно-приходській школі і духовній гімназії чи семінарії. Учителював, був головою Просвіти, я все те ще пам'ятаю, так дійшло аж до часу, як уряд відокремив церкву від держави, а школу від церкви і почалась нагінка на церкву, релігію і духовенство, наш тато по своїй побожній натурі не зміг того зробити... навчати дітей, що нема Бога? Ні! І ото в той час висвятився на диякона і я ще й пам'ятаю ту процедуру висвячування, бо ще кадило дали мені тримати посеред церкви. Всі

його друзі молодості його поважали і навіть любили, були кумами, а як уряд повів безбожницьку кампанію, казали войовничу, то Тато попав на чорну листу і вже в 1926 році був заарештований, суджений і сидів у тюрмі в Кривому Розі.

А потім у 1929 році приїхав показовий республіканський суд і судив Тата цілу добу в школі і «припаяли» йому, сердезі, 15 років і прямо з суду забрали на етап і навіть не дозволили побачити дітей, а дружину, мою маму, добрі дівчата-хористки принесли безпритомну, зімлілу до нашої переляканої хати і рятували її валер'янкою. Згідно присуду все наше майно, господарство і хата конфіскуються і ми мали покинуть хату в 24 години. То був лютий місяць і ще лютіша зима, а «уполномочений» був такий клятий, що витурив нас з хати у чужу, сирітську хату, а я як найстарший брав порожні мішки, напихав їх соломою і затуляв повибивані вікна, щоб наша покарана і пограбована родина не загинула, а нас у мами було шестеро діток. Мені тоді було 14 рочків, а найменше було немовлягрудне, а мама і молока не мала в груді. Милосердна сусідка додумалась і кожного дня ставила пляшечку молока у кущ бузку в сніг, а мама тоді брала те молоко до хати і рятувала малятко... Така нагінка була на нашу родину, такий сказ, що до нас і добрі люди боялись зайти і чимось помогти. Мій дідусь, теж Павло помер у тюрмі в 1933 р. Найстарший дядько Тиміш мав жінку і четверо дітей і теж був вивезений на Сибір і там по десятьох роках помер. Вся їхня і наша родина розгромлена. По всіх муках і поневіряннях Татусь якось уцілів ховаючись, але по війні знову грябонули нещасного і сидів і гноїв свою шкіру аж до 1956 року. Ми з братом не знали про нашу родину понад двадцять років і аж потім Татусь мені писали про все докладно. Упокоїлись Татусь в 1975 році. Було їм 89 років. Як було б моєму Татусеві сто років, то я написав такого вірша:

«В нашому роді сто літ тому, моєму дорогому і любому дідусеві Павлові та народився хлопчик і його назвали Павло та ото і моє життя від нього пішло. Таких мужів, як мій Тато, на світі нема багато. Замість таланту дістав свічку, а згодом і сам свічкою став і, хоч як вітри не дули, ніколи світлом не згасав».

Так ото в такому пекельному житті виростав і мій братік Олександр. Був дуже побожний, чесний. Як ми приїхали аж до Канади, то хоч то не було з медом, а він поїхав до Вініпегу і там

вчився ще три роки теології, хоч і знав від Татуся все, як то кажуть, «на зубок». Вкладаю коротеньку біографію про нього.

Біографічна сильветка про о. протоієрея Олександра Костюка.

Отець Олександр народився 14 травня 1920 р. в родині православного священика о. Павла Костюка.

Початкову, середню і десятирічну освіту здобував в чотирьох ріжних місцях України, бо так складалося життя родини в ті тяжкі часи.

По закінченні 10-річки в м. Павлограді не було легко попасти синові священика до любого інституту, пощастило вписатися до Дніпропетр[овського] Будів[ельного] Інституту, де й вчився до початку 2-ї Світової війни.

В жовтні 1943 року був примусово забраний окупаційним режимом копати окопи і по тяжких митарствах опинився в Німеччині на примусових роботах. Перед закінченням війни вписався до 2-ї Української дивізії. Друга дивізія Укр. Національної Армії. Був три роки в англійському полоні. В 1948 році звільнився з полону і працював в текстильній індустрії. Там познайомився з Галиною Хуторною, що походила з Кривого Рогу, 1951 р. вони одружилися, а 1952 р. переїхали до Канади в Торонто. Потім переїхали до м. Вініпег та вступив до духовної школи Колегії св. Андрія, щоб сповнилася давня мрія бути священиком і трудитися в Божому винограднику.

Без жодної матеріальної допомоги тяжко було їм жити три роки з двома дітками і мамою Хуторною.

По закінченні Богословської школи о. Олександр був висвячений у священика славним митрополитом Української Православної церкви Іларіоном — в мирі проф. Іван Огієнко.

Служив коло Ванкуверу в Сурей, потім переїхав до Монтреалу — церкви Св. Покрови, а в 1970 переїхав до Вотерлу, Онтаріо, де й прослужив до кінця свого земного життя.

Померла мама Хуторна, а потім і добродійка Галина. Був вибраний кандидатом на Єпископа, але з волі Божої перед висвятою 17 червня 1988 року упокоївся в бозі.

Царство йому Небесне і вічна пам'ять!

А ось подаю Вам його вірш, що писав в 1973 р. з Флориди.

Брате й Сестро, Юрку й Оля.
З моря Вам привіт,
Тут же насправді розкіш, воля,
Зовсім інший світ.
Хвиля хвилю наганяє, плеще в береги,
Каламуть з піску збиває, чути навкруги
запах моря, рух припливу, наче шум дерев.
А Атлантик бурхливий робить такий рев,
Як покійний Ненаситець, наш грізний поріг,
він учасник-очевидець, бо ж віки беріг
Нашу Землю від навали і злих сусід,
Що так часто налітали й море всяких бід
Спричиняли Україні у сльозах в огні.
І кінця отій руїні не було.
Одні лиш відходили, як другі —
те ж саме несли.
Від зневаги та наруги
Край наш берегли.

Або ось ще один:

У світ

Була Вкраїнська осінь золота.
Чудова осінь та якась не та.
Бо дихала вогнями звідусіль,
Пожежами від рідних міст і сіл.
Там станція в повітря полетіла...
Палав і млин...
Солома десь горіла.
Червоні хмари скрізь висіли,
А люди ж бідні — аж присіли.
Ніхто не знав: що нас усіх чекає?
Хіба один Господь все знає.
І, справді, ніч ота була остання,
Бо вдома ми були лише до рання.

Забрали нас із братом «на окопи»,
Як ми молились цілою сім'єю.
І почвалали з дому наші стопи
Своєю і чужинною землею...
В етапах, змучені ті стопи
Якось пройшли аж пів-Європи.
Мало не босі. То тяжкі походи!
Латали дротом «Скороходи».
Аж в Ченстохові нам поляки
Далися в знаки посіпаки,
Як дезинфекцію робили,
Та вмисне одяг попалили.
Як для полекші, для відзнаки
Вітали щиро нас словаки!
Мадяри й німці— гайдамаки.
Нас знову гризли як собаки.

(1962 р.)

А оце кусочок його вірша про Батька:

Це Яворницький, наш історик,
Все заглядав в давнини морок,
спішивсь Славуту дослідити,
Що береги він мав залити,
своїми водами широко.
І вздовж настільки бачить око,
Як лиш закінчиться будова,
Як гребля буде вже готова.
Тому щороку на човнах,
Як Гамалія в байдаках,
Він групи слав археологів,
Таки найперше до порогів.
Найстарших свідків давнини,
Бо чули й бачили вони
Хозар і половців та й печенігів,
І безліч диких їх набігів.
На наших предків войовничих,
Що відбивалися від дичі

Як лиш хто міг і чим лиш мав,
А Дніпр-Славута помогав.

На кінець і мій власний.

До Батьків! (1970)

Добрий день, родичі мої старенькі,
З далекого краю Вас вітаю.
Цікаво знати, чи живенькі?
Цілую Вас і кріпко обіймаю.
Здоров'я Ваше вже давно слабеньке,
За те я дуже добре знаю,
Але чи духом як колись кріпкенькі?
Я хочу знати і тому питаю.
Я знаю, що перетерпіли Ви багато,
Ви переживали голод і страхіття.
Якщо живий старенький Тато,
Щасливого йому бажаю довголіття.
Може, Вас всіх сили покидають?
Тримайтесь, любі ви мої,
Бо незабаром прийдуть зміни,
І принесе нам кращі дні.
Вже скоро луснуть нам кайдани
Як зникнуть з нашої землі пекельні муки,
Загинуть всі червонії тирани,
Я повернусь і вже не буде більш розлуки.

Отак, дорогий земляче, ми тут на чужині скучаємо за Рідною Землею, Славутою, за Рідним Людом і хоч у такий спосіб [хочеться] обізватись і облегшити душу.

А тепер мене цікавлять і турбують ось такі речі: що ми не маємо нормальних, регулярних [листів] (не конечно частих, бо не хочу і Вам докучати, набридати та й за отими нашими недугами і настроєм, пов'язаним з тим усим, часу бракує). Чомусь ніяк не внормується пошта. Писав я сестрі і Вас потурбував про оті мої книжки, а маю їх ще з три-чотири сотки і хотів би їх якось опреділити, відіслати у добрі руки, щоб вони приносили, давали користь і

приємність нашим дорогим землякам. Але чомусь відповіді не маю, чи десь пропадає наша пошта, чи, може, ота моя думка не варта турбот моїх і Ваших?

Тут є такі люди-добродії, що допомагають, збирають у наших людей книжки, сортують, пакують і відвозять у Луганськ, Донецьк (уже повідкривали), а тепер готуються те саме зробити в Харкові. А чому не в Січеславі? То ж наше рідне місто. Поки я ще дибаю, хотів би те зробити. Якось, як я був дома, то познайомився і відвідав проф. Юрія Мицика, а тепер довідавсь, що він уже висвятився і став священиком. Я зрадів і подзвонив до Отця Юрія, щоб привітати і поздоровити з новим полем у Божому винограднику. Я також запитав його, чи не порадив би він мені определити оті мої книжки, що я вже послав до сестри, і ту, що я ще хочу послати. Просив його звернутися до Вас і просити, щоб він дав йому більше інформації, бо ж Ви були у сестри. Отець пообіцяв і я був радий та й чекаю, а вістки ніякої. Там я і ризи відвіз, і плащаницю, і ще дещо. Я не знаю що мені думати: чи пошта не працює, чи отець не знає Вас, чи отого всього непотрібно? Мені прямо не щастить, не везе.

Велике спасибі Вам, що я вже отримую «Борисфен» за січень, лютий і березень. Повіяло рідним духом Січеславським. Як раз моя душа того й бажає.

Уклінно дякую і за оті матеріали про Батька Яворницького, та ще й на Батьків ювілей, та і мій.

Люблю і хвалю Вашу акуратність і спеціальне бажання вшанувати Батька-Отамана. Я не питав і не знаю, який же тираж отої Вашої праці про Батька? Чи я можу надіятись придбати таку рідкісну річ для себе і родини та друзів? Хоч з десяток?

Журить мене, що і від Ангеліни Іванівни нічого не чути. Може, пошта не доставляє, або, не дай Боже, чогось обідилась. А чи, може, і заборонено кимось общатись зі мною. Я б хотів довідатись, чому я не маю від неї таких милих і цікавих листів — з Батькового куріня?

Щирий привіт і велике спасибі п. Ф. Сухоносу!

А як же справи з пам'ятником Батькові?

Нацокало і мені вже вісімдесятку. Аж самому не віриться, що

в таких умовах, як нам довелось жити і змагатись, та дотягнув. Правда, мій дядько Грицько колись так говорив: «Людина не скотина — витримає». Або оте наше: «Терпи, козаче, — отаманом будеш». Я працював аж до 67 року свого життя. Тут стараються багато, щоб піти на ранню пенсію — 55-60, бо нормальний вік по закону 65. Тому що наш синок кінчав університет, то я йому дав слово, що буду працювати, поки не закінчить, бо конечно хочу йому допомогти. Як нашого тата засудили, то я втік до Січеслава і ото прийняли мене до Батькової експедиції в Микольському на Дніпрі у археолога Кіранова — землекопом. Так що я пропрацював 52 роки. Порядний стаж? А пенсію дістаю тільки за два десятки років. З рідної України нема пенсії. З Райху-швайнерайського не маю і з Англії теж не маю, бо кажуть, що не вплатив два внески за страховку. Ніхто не підказав, а сам того не знав, поїхав до Канади, а там — що буде. Тут багато і тяжко хворів, та тільки двадцятки пенсійної досягнув. Дома ще за совєтського прижиму ганялися за нами, прямо можна сказати полювали за нами, як за зайцями, і називали нас як тільки хотіли, щоб найбільше принизити, а тут я, принижений і поруганий дома, — совісною і кмітливою працею ще й похвальну грамоту від президента фірми дістав. Спеціальний посильний кур'єр приніс аж до хати та ще у рамі. От як між мудрими людьми тут мені є. Недаром ота дивовижна чи прямо сатанинська влада і не витримала...

Якщо бачитимете кого з моїх приятелів чи друзів, то привітайте їх, і Вам, і всім добрим людям бажаю міцного здоров'я, в усьому гарних успіхів, завзяття і витривалості і всього найкращого та хорошого настрою. Шкода, що не маю можливості ані матеріальної, ані фізичної ще раз приїхати до своєї дорогої, рідної, і для мене прямо Святої Землі, поклонитися могилкам родичів і Батька та Мами Яворницьких, побачитися з Вами-козаками, дай Боже вам здоров'я, маю я там козаків і в спідницях. Буду старатися по силі можливості обзиватися доки не набрид ще, а також і всіх прошу і мені писати хоч коротенько. Прошу! Ласкаво прошу Вас пробачити мені за такого довгого листа. От не вмію писати коротко... Та й про що схопиш написати в короткому? Буду чекати від вас, о. Юрія і Ангеліни Іванівни листів, бо не знаю, чи удостоюсь? Пробуватиму

надіятись. З глибокою пошаною і любов'ю до Вас, мої Ви дорогі земляки.

Ваш *Микола Павлович Костюк.*

Пишіть!

Вкладаю знімку — ми з онуком і А. Пікуша розпис «Волошки» і «Півень». Йому привіт!

№ 14.

ДО ЗЕМЛЯКІВ-СІЧЕСЛАВЦІВ

25 жовтня 1995 р.

Дорогі мої земляки!

Всіх шанувальників академіка Д. І. Яворницького сердечно вітаю і всього найкращого Вам бажаю!

Батько Яворницький усердно працював для українського народу.

Так і Ви робіть!
Майте Україну в своїм серці
І щиро її любіть!
Тільки Україна нас згуртує,
Тільки Україна нас врятує,
Тільки Україна нам добро принесе.
Ми себе розбудуєм і тільки Україна нас спасе!

Низенький, низенький мій уклін коло могилки Батька!

З глибокою пошаною до Вас, Ваш Батька Д. І. Яворницького шанувальник і писар *Микола Павлович Костюк.*

Щасти нам, Боже!

Торонто. Канада.

Прошу Вас прочитати цього мого листа на відкритті пам'ятника Батькові Дмитру Івановичу Яворницькому!

№ 15.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

15 листопада 1995 р.

Доброго здоров'я Вам, вельмишановна пані Перкова, дорога Ангеліна Іванівна!

Спішу написати Вам, що дістав від Вас запрошення на конференцію, котра має бути в Дніпропетровську з нагоди знаменної дати 140-ліття від дня народження мого дорогого духовного Батька Дмитра Івановича Яворницького в днях 9-11 листопада та на відкриття пам'ятника над могилкою Батька в день св. Дмитра — 8 листопада.

Велике спасибі Вам, що не забули і мене.

Це незабутня, неповторна і вікопомна подія, і як я прочитав запрошення, то аж тілом здригнувся від радості, що, нарешті, аж по 55 роках, а таки буде вшановано заслуженого Батька пам'ятником. Слава Богу.

Вирішив відповісти Вам і подякувати телефоном, щоб ще й почути Ваш голос та пробував, пробував і не міг добитися до Вас, все мені обзивалась телефонна [мережа] жіночим голосом, що не вірно набрано номери. Не знаю чому? А вже 15 жовтня набрав номери до Катерини Іванівни Литвиненко і вона обізвалась. А до Вас пробував разів п'ять... Жаль. Попросив я Катерину Іванівну передати Вам мою подяку за запрошення, але що приїхати не зможу, бо я нездоровий. Мабуть, Вам відомо, що в листопаді 1993 року я мав припадок паралічу, а тепер і цього року у вересні мав знову клопіт і попав до лікарні. Вже двічі досліджували і післязавтра ще один пошук, бо в кінці жовтня запропонували робити операцію, і я погодився, бо не має іншого виходу. Знайшли, ще є велике звуження судини в шиї і не досить кисню мозкові. От чому я не можу приїхати до Вас і побачитись з усіма, за ким я так скучив. А як подумаю, що не бачитиму відкриття пам'ятника Батькові, то жаль до сліз... Як бачите, що перерва, бо знову був у лікарні.

Щоб якось справу врятувати, то я Вас прошу дозволити мо-

єму племінникові Віталію Борисовичу бути присутньому замість мене. Я його проситиму, щоб погодився. Що Ви скажете на це?

Треба ж, щоб я якось був до того всього ближче. Може, Віталій Борисович зробить хоч декілька знімок, почує, побачить, постарається [зробити] витинки з газет — журналів, листівок, а, може, й брошура буде.

Ще одно прохання до Вас!

Оте запрошення, що я дістав від Вас, не має мого прізвища, не має дати (дня, місяця й року) чи номера. Як то формальність вимагає. Прошу Вас полагодити те все і пришліть мені. Хай то буде пам'ятка дітям і внукам.

А як же Вам живеться, працюється? Як донечці іде наука? Прошу Вас ласкаво — привітайте від мене всіх Ваших співробітників. Фізично не буду з Вами, а душею і думами є і буду. Доземний уклін мій коло могилки Батька!!!

Бажаю Вам і Вашій родині та всім, хто Вам помагає, доброго здоров'я, в усьому гарних успіхів і хорошого настрою.

Щасти Вам Боже.

З глибокою пошаною і любов'ю до Вас

Ваш Микола Павлович Костюк.

Пишіть.

P.S.Тому, що забаривсь, то попробував обізватись до Вашого дому і цього разу вдалось. Зрадів. Тож прошу Вас — не забудьте про мене, щоб і я був причетним до вшанування Дмитра Івановича, любенького мого духовного Батька.

Я радий, що як просив, щоб якось мені мати відеокасету з відкриття пам'ятника — то почув від Вас «постараємось»!

Жду! Пишіть!

№ 16.

До Миколи ЧАБАНА

7 грудня 1995 року

Доброго здоров'я Вам, дорогий земляче Миколо Петровичу!

Радий, що Господь удостоїв мене ще й цього листа писати і подякувати Вам від щирого серця за Вашого листа та знімку і за книжки про Батька Яворницького. Велике спасибі. Вірю, що ви там старанно працюєте і тому маєте приємність з успіхів. Боже Вам поможи!

А я тут не маю чим похвалитися, хіба тільки тим, що подужав витримати операцію і вже дома та оце й пишу.

Мабуть, Вам відомо, що я і цього року, у вересні, мав припадок паралічу. Це вже був другий, та вдався до лікарів, щоб шукати причину недуги. Виявилось, що артерія (один сантиметр діаметром) лівої сторони шиї захаращена (звужена) на 80 %, тобто мій мозок діставав тільки 20 % кисню, аж чому моя права рука завжди терпла, а права сторона закупорена на 60 %.

6-го листопада, замість їхати до Січеслава і поклонитися Батькові, погодився і підписав, щоб зробили операцію.Розрізали шию, добралися до артерії, вивернули і вишкребли отой непотріб, знову позашивали і скачи, козаче. Операція тривала тільки 4 години. Там же повно всяких нервів. Молодці. Пізно вечором доктор ще навідав мене, запитав мене, хто я є, та чи я знаю де я є, попросив мене, щоб я потиснув його руку і тоді сказав: «Як доживете до восьмої ранку, то будете добрий хлопець». Прислав найкращу сестрицю, щоб доглядала мене і пішов на спочинок. А сестриця міряла мою температуру, що чверть години і обвід шиї. А о 6.30 ранку прийшов один з помічників головного хірурга, українського роду, і питав мене добірною рідною мовою, як я почуваюсь? Кажу йому, щоб дав мені свою руку і, як я його гарно притиснув і запитав його прізвище, — відповідь була: доктор Конашевич. Вони ще сумнівались мене оперувати, бо, каже, до 70 років так, а понад 80, то хтозна. А як я підписав, то згодились. Мабуть, ще довго буду викручуватись, бо просили, щоб я пішов до хірурга аж в лютому. Приймаю по 5 табл[еток] денно.

Мій племінник, Віталій Борисович, спасибі йому, встиг передати мені коротенького листа про відкриття пам'ятника [Д.І. Яворницькому] і що там ще, наші люди, делегати з Бавнд Бруку привезли і вкинули того листа і його дістав за два-три дні.

Також київське телебачення в новинах передавало про наше

свято в Січеславі. А також була коротенька нотатка за відкриття пам'ятника в газеті «Свобода».

А тепер оце чекаю добродушних, може, ще хтось більше прищле.

Не знаю, чи Вам уже відомо, що наша світлої пам'яті Галина Мазепа віддала Богу духа, а її чоловік ще скоріше відійшов.

Мені було приємно, аж радісно, що Вам вдалось подорожувати за прихованими архівами. Слава Богу, бажаю Вам ще більших успіхів.

Ті дві книжки, що ви прислали мені, конверт був з одного боку витертий, то видно хтось на нашій пошті вложив у прозорий конверт і заклеїли на гарячо. Спасибі вам велике. Чи я не вмію читати, який же тираж Вам вдалося видрукувати? Як би то гарно було замовити у Вас ще хоч дві.

Читав я своєму синові Вашого останнього листа і він почув, що Ви клопотались аби дістати книжку і от він, виявилось, приятель з видавцем. Купив її, той, добряк, ще й підписав, привіз мені до хати як дарунок, а тому, що я тоді був дуже хворий та навіть не пригадую як вона виглядає. От халепа. Як я дзвонив до Ангеліни Ів., що не зможу приїхати, то я не забув їй нагадати про ту книжку вам. Ось як приїде до нас синок, то він її зразу ж впізнає, а я тоді кимось вам передам. Пробачте! І таке буває.

Сердечно бажаю Вам веселих свят Різдва Христового, а в Новому Році аби Ви були здорові, та мали в усьому гарні успіхи і всього найкращого у вашому житті і хорошого настрою.

З глибокою пошаною до Вас

Ваш *Микола Павлович Костюк.*

Пишіть!

Хотів було обізватись до Вас по телефону, а мені сказали, що такий номер Out of service? Чи то правда? Може, змінили, то напишіть мені, прошу Вас ласкаво!

Листівка

Оце такі і подібні літаки я будував аж доки пішов на пенсію. Відгуки про їх якість і витривалість чудові. Он чому вони літають у багатьох країнах. А мені роблять приємність як пурхають тут над моєю хатою так тихенько.

Найтихіші в світі.

Щасти вам Боже!

P.S. Всіх хороших земляків щиро вітаю і прошу щось [написати] про Батькову урочистість. М.

Спасибі за фотокопію Батькового листа, що турбувався за мене. Я так само за нього турбувався. Добрість його всім присвічувала.

№ 17.

До Миколи ЧАБАНА

6 червня 1996 р.

Вельмишановний і дорогий Микола Петрович!

Доброго здоров'ячка вам! Хоч коротенько обізвусь до Вас, бо їде наша мила студентка Мариночка додому і оце спішу подякувати Вам за все, та сповістити, що аж оце тепер передаю Вам довгождану книжку. Вибачте, що так довго довелось вам чекати, але я думаю, що ви погодитесь, що так безпечніше.

Як же ваше здоров'я? А як життя взагалі? Які наступні Ваші плани?

У мене все затихло. Пошти майже нема. Чекаю, чекаю, а листоноша не приносить, бо, мабуть, ніхто й не пише. Я телефонував, просив і чув — постараємось. Пройшли дні чи місяці приготувань до вшанування і ювілею батька. Все ніби успішно відбулось, а тепер дає себе знати втома і затихло. Я тільки турбуюсь, щоб та втома не перейшла в ностальгію. Я і Вас просив, і Ангеліну Іванівну, щоб не забули про мене. Бо я ще й досі не маю уяви, як відбулась конференція і яка була програма?

Якщо Вам самому то непосильно, то попросіть від мене Ангеліну Іванівну, а також директора музею п. А. Стежара. Мені дуже подобалась стаття його про батька.

Бажаю вам доброго здоров'я, успіхів і всього найкращого.

З глибокою пошаною до Вас — *Мик. Павл. Костюк.*

[Напис на фото: Київ, грудень 1994 р.]

Дорогому Січеславському землякові — Миколі Петровичу Чабану на згадку від писаря Батька Яворницького Миколи П. Костюка.

№ 18.

До Ангеліни ПЕРКОВОЇ

12 січня 1997 р.

Доброго здоров'я Вам, дорога Ангеліна Іванівна, і всім Вашим у родині і співпрацівникам.

Я не пригадую, коли я Вам писав останній раз, але писав про конференцію в 140-ліття народження Дмитра Івановича — з такою загадковою назвою (я б сказав прихованою). Ви пробачте мені, що я так тоді писав і знову тепер пишу відверто, прямо, бо я так навчився у Дмитра Івановича. Казав Дмитро Іванович — що б ти не робив, що б не писав, то треба, щоб все було ясно, як на долоні. Ось приклади. Прийшов я до них [Яворницьких], а є новини цікаві... Каже Дмитро Іванович мені, що приходив ректор Дніпропетровського університету і просив, щоб Дмитро Іванович прочитав з десяток лекцій про історію. А Дмитро Іванович зразу ж і питає — про яку історію, світову? Петербурзьку чи бусурманів? Отже, ректор хитрував, а Дмитро Іванович так відповів: «Читати те, що Ви мені підкажете, я не захочу читати, а те, що я б любив читати своїм землякам-студентам, ви мені не позволите». Як на долоні. А не отаке «Регіональне і загальне в історії?» Таке хороше личко Дмитра Івановича, чисте, благородне, та ще й над Дніпровими порогами, а не якесь навздогад — у заголовку...

Прочитав я в одному з Ваших листів, де є згадка, чи я листуюсь з Іваном Максимовичем Шаповалом? Ніякого не маю. Ще як появилась його книжка «В пошуках скарбів», то я читав з цікавістю і думав, де він набрав отих усіх інформацій про Дмитра Івановича, що аж мене дивувало. Читав його книжку і думав, як то він потрапив так багато «пригадати» ріжних пригод, а про мене ні

одного слівця... побоявся згадувати про ще живого — «врага народа».

Аж тяжко повірити, що про всіх і про все, а про Колю обминав старанно.

І от уже аж під час так званої перебудови, чи, як вони казали «перестройки», Шаповал раптом надумав написати до мене листа і передати Катериною Іванівною.

А стиль листа дуже дивний.

Щоб Ви повністю знали його листа до мене, то я зробив копію і посилаю Вам без коментарів. Лист не щирий, надуманий.

Прочитав я листа і подумав обізватися до нього тільки тому, щоб йому було відомо, що, як мене вигнали з музею в 1934 році, то я мав тільки 19 (дев'ятнадцять) років, молодий, працьовитий чоловік. А довідку мені дали таку, що я ніде нікому її не міг показати, щоб шукати іншу роботу, а як не робив, то й не припишуть, хоч під трамвай скачи. Так я йому і писав.

Бо я вірю, що і як Дмитра Івановича вигнали з музею в 1933 р. і мене в 1934 р., то І. М. Шаповал знав наперед про всі оті їхні затії, а, може, ще й підтакував, щоб нас повиганяли, а тепер пише мені: «Я, на жаль, малувато знаю Вас». Лукавство... І що Ви думаєте — відповісти мені пан лауреат не уважав за потрібне. Мабуть, його «образованіє» йому не дозволило, щоб відписати мені хоч коротко. Погляньте тільки як неграмотно отой нещасний лист написаний.

Мені отак всюди і завжди «везло».

Але, якщо Ви читали отого листа, що Дмитро Іванович писав до Григорія Івановича Мусієнка і просив, щоб приняв мене на якусь роботу до себе. Ото Людина. Людина з великої літери, бо, бачите, Дмитро Іванович писав, просив за мене, а мені навіть і не згадував про те. Скромний Батько. А ще й п. професор Ю. Мицик згадує у своїй праці про те, як за будинком батька Яворницького слідкували. Дійшло аж до того, як я справляв воду в кухні Серафими Дмитрівни і дуже забарився, бо ще ж не спав після нічної зміни, та й знову мав іти на ніч до роботи, то Серафима Дмитрівна попросила мене заснути в них

хоч декілька годин і прямо від них [йти] до роботи, то я погодився і пішов за їхній будинок, бо там була хатина з балконом на другому поверсі під віттям клена, я там негайно ж заснув. А ті з сусіднього будинку так звані «політкаторжани», як ті жайворонки в небі, завжди там на балконах «висіли» і не прозівали побачити мене — «чужака», а, може, по їхньому «врага народу» та покликали міліцію і тому, що я не мав при собі паспорта, то мене заарештував і вів мене вже як арештанта через їхні кімнати до міліції. А Серафима Дмитрівна учепилася за мене і з слізьми кричала: та це ж наш синок Коля. А проф. Ю. Мицик мене згадує як Григорія Костюка, молодого фотографа з музейної експедиції.

Я так і не спитав на початку як же Вам працюється, які плани на цей Новий рік? А як Ваша донечка, як її наука?

Кругом бачу, що Ви згадуєте з любов'ю про Дмитра Івановича. Та і під час відкриття пам'ятника гарно говорили. Щире і велике Вам спасибі. А хто тепер дбає про видання отої праці, 20-ти томника, що над тим працювала М. М. Шубравська? Вибачте, що не пишу частіше, ми з дружиною часто хворіємо. Бажаю Вам міцного здоров'я, в усьому успіхів і щасливого Нового року.

З глибокою пошаною і любов'ю до Вас

Микола Павлович Костюк.

Пишіть.

Сердечно вітаю всіх близьких і знайомих!

Вибачте, дорогенька Ангеліна Іванівна, що обтяжую Вас додатковими листами!

Січень 1997 р.

[Напис на листівці]

Дорогій Ангеліні Іванівні на згадку від писаря козацького Батька Яворницького Мик. Павл. Костюка.

Посилаю Вам копію листа неграмотного і лукавого по надумі. Коментарів непотрібно.

Це такі і подібні літаки я робив 25 років. Наші літаки дуже тихенькі. Мабуть, найтихіші. Тому їх всі дуже люблять.

[На звороті листівки]

Варто знати і такими бути
Коли в юрбі ти зберігаєш гідність,
Перед царем не гнешся в три дуги,
Коли за розум твій і непохитність
Тебе шанують друзі й вороги,

Коли ти вносиш в кожну мить минущу
Глибоку змістом мудрість життєву,
Тоді за всіх ти станеш дужчий
І я тебе людиною назву.

(Джеферсон).

__СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ КОСТЮКА__

В ПАМ'ЯТІ СЕСТРИ

ЗГАДУЄ НІНА ПАВЛІВНА КУЗЬМЕНКО, СЕСТРА МИКОЛИ КОСТЮКА:

— Я народилася 23 червня 1918 року. Мій батько Павло Павлович Костюк був спочатку учителем. У нього був характер такий, що він не зміг з дітьми працювати, запальний був, гарячий. Тож хтось йому порадив, і він пішов по духовній лінії, став священиком. Жили ми в селі Покровці [1] — нині Криничанського, а колись Божедарівського і Щорського районів. У Покровці жили мої і тітки, двоюрідна сестра та інші родичі. У мами моєї було чотири сестри. Маму звали Вустя Данилівна Прокопенко.

У наших батьків народилося восьмеро дітей — чотири сини і чотири дочки: Іван (1912 — 1981), Микола (1915 — 1997), Олександр (1920 — 1988), Віталій (1929 року народження) і дочки Женя, я — Ніна, Таїсія і Фіна (Феона), яка померла малою у віці 3 — 4 років. Брат Іван Павлович теж духовний був чоловік, служив священиком, але вже помер. І брат Олександр був духовного звання, служив священиком до своєї смерті в Канаді. Віталій живе в Москві, недавно був у Дніпропетровську.

Мене взагалі назвали Антоніною, але в документах значуся як Ніна. Бо не було метричної виписки і мені дали ім'я за шкільними документами. А в школі писали Ніна і по тому документу я отримувала й паспорт.

Двох моїх братів Миколу і Олександра Костюків німці,

[1] *Покровка — село, центр сільради. Розташоване за 57 км на південний захід від районного центру Кринички і за 6 км від залізничної станції Кудашівка на лінії Верхівцеве — Кривий Ріг-Сортувальний. Дворів 268, населення 695 чоловік. Покровка заснована в середині XIX століття. (За виданням: Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, Київ, 1977, с. 364).*

відступаючи, погнали з собою. Вони військовими не були. Не знаю, чому саме їх погнали — чи тому, що чоловіки, чи тому, що молоді. Шура (Олександр), 1920 року народження, мав порок серця від самого дитинства. Його через це й до армії не брали. Але німці, як відступали, покликали його. Ми того дня були у степу, рубали кукурудзу, жили тоді в Покровці. Німці стояли у нас у дворі і в хаті їхні речі були. Тато як не казав — не чіпайте синів, як не просив, — ні, мусили йти на чужину. Попали вони в Німеччину, а потім у Канаду, де жили і працювали.

— Ви виростали в селі Покровці. До якого року жили там?

— Не можу точно сказати. Час такий був... Все змінювалося. З хати нас, родину священика, вигнали. Поселили в хатинці одних убогих людей. Якась жінка не могла там жити, бо в неї бандити були, забрали гроші і її дуже перелякали. А нам дали направлення до неї, й ми там поселилися. Навпроти жив церковний староста Василь Макарович Попруга. Ми з ним спілкувалися добре, люди вони дуже хороші. Дружина його дружила з нами, з мамою і наших дітей молоком поїла. Приносила в кущ бузку й ставила молоко, щоб ніхто не знав. Син Попруги служив в армії, тож на нього дивилися другими очима, як на нас. Син служив на флоті, а батько був гордий за своїх дітей.

— А церкву в селі коли закрили?

— Мабуть, тоді ж таки, у 1929-му. Спочатку зняли дзвони. Людина, яка це виконувала, захворіла, її паралізувало. І всі про це знали, але прізвища того чоловіка я вже не пригадую. Він жив од нас далеченько — на другому кінці села. Церква в селі була дерев'яна, непогано зроблена. Люди хотіли, щоб служилося, та не було кому служити.

Сім'я наша порядна, мала селянські корені. Батько був великий трудівник. А бабуся казала: «Як весна приходить, мене всю в дрож кидає!».Так їй хотілося на поле. Бабусю звали Дарія Іванівна, а дідуся Павло Антонович Костюк.

— Ви діда пам'ятаєте? Коли він помер?

— Я недавно згадала цей факт. Не знаю, за що його забрали. Накладали ж податки на урожай. Було важко виконувати. Не вистачало коштів на податки. А ще ж свої діти, яких треба чимось годувати. Ну то й що? Дали нашому дідусеві «план

до двору». Він не зміг його виконати, бо треба ж щось і дітям зоставити.

— А він був заможний селянин, не бідний?

— Не можу сказати. Але в нього навіть були наймити.

— Значить, він був працьовитий, а той, хто працював, той добре жив?

— Так. Тато такі врожаї збирав — по 120 пудів пшениці з гектара! Сіяв, вирощував. Кукурудзу, приміром, він не вирубував на зиму, залишав для снігозатримання. Одне слово, агротехніку знав. І тепер я його згадую і мимоволі порівнюю: як тоді хазяйнували і як тепер хазяйнують.

Тож коли дідусеві довели план до двору, він його не виконав, щось не додав і його засудили та в Кривий Ріг послали. Він там і сидів. Якось отримуємо від нього листа такого жалібного. В ньому він просив: «Дорогий синочок, якщо можна, пришліть мені хоч буряків, капусти. Бо я знаю, що у вас своя сім'я і ви мені більшого прислати не зможете...»

Не знаю, як тато вирішував, але в Кривий Ріг поїхала мама. Вона зайшла до начальства тюрми, стала просити, щоб чи випустили, чи що вона там просила — вона нам не розповідала. Але їй сказали, що його вже немає в живих... Він, виходить, з голоду помер.

А у нас тоді хліба мало було, зовсім мало. Батькові вижити допомагали люди — він ходив селом з молитвою. І хто чим міг допомагав — хто дасть пшона, хто кукурузки, хто яєць. З ним ходив наш церковний сторож. Отак ми вижили в той голод.

Ще й бандити до нас лазили — вийняли вікно і вночі влізли. А батько коло вікна спав і вікно гепнуло коло нього на долівку. Ми всі попрокидалися. Бабуся Дарія Іванівна тоді вже жила у нас. Вона чула, що бійка була. Бабусю врятували — вона довго після того жила. А дідуся там і поховали. Мама приїхала з Кривого Рогу, батько тільки спитав її, а мама зразу заголосила: «Вже немає!» Оце я недавно згадала цей факт.

А дідусь хлібороб був такий зразковий — спокійний, працьовитий, і бабуся Одарка Іванівна така ж сама йому до пари. І діти такі.

— А скільки дітей було у вашого діда?

— Та я вже не знаю всіх — Пантелій, Тимофій, Григорій, Павло... Тимофія вислали на Північ самого, він погоджувався, а дружина сказала:

— Я його одного не пущу. Як він там буде жити?

Вона за нього дуже переживала. Вони мали двоє дітей-близнят, і двоє старших. І всіх повезли туди. А вона, тьотя Маша, по-моєму, не їздила. Син їхній оселився на Донбасі, добував вугілля. А другий, Сашко, на шахті працював, але його вже в живих немає. Я їздила до них, провідувала, побачила, як вони живуть. А дядькова дочка Наталія працювала теж у шахті, водила електровоз у шахті — ви уявляєте? Такі голови розумні! Але вона захворіла там і щось незрозуміле сталося зі здоров'ям.

— Ви пережили на селі і голод 1933 року?

— Тато наш завжди був задоволений, що мав по 120 пудів пшениці з гектара. Він брав участь у сільськогосподарських виставках, як передовий сільський господар. І коли тата востаннє засудили, я пішла сама до прокурора і сказала: батько чудово агротехніку знав і отримував гарні врожаї. Я йому розказала і він все це врахував, як заслугу хорошого хлібороба. Ну й що ж? Десять років він таки відбув після війни і повернувся додому. Певне, могли бути скидки на те, що він культурний агроном. А він в агротехніці добре розбирався — у нього і молотарки були. Останній раз привезли молотарку, яка на кінській тязі працювала. І там був шкіряний пас завтовшки приблизно півсантиметра. Я той пас бачила, бо цікавилася як техніка працює. Коні ходили і той пас крутив усю машину. Так по черзі помолотили зерно для всіх родичів. І для дядька Тимофія теж.

— Так батько ваш одночасно і врожай вирощував, і служби Божі служив?..

— Так. Ще й хором керував. І у нас вдома співанки проходили. Або він ходив туди, де їм зручно було збиратися на репетиції. Скрипка в нього, ноти... І весь час згадував одного духовного композитора.

Повернуся до голоду 1933 року. Тоді батько служив у Петриківці, де ми й жили. Я в школу ходила, або у четвертий,

або в п'ятий клас. У нашому класі була дівчинка з околиці Петриківки. Вона прийшла до директора школи і стала його просити, щоб їй надали допомогу, бо в неї вже з голоду ноги опухли. Звали дівчину Серафима Вишницька — здібна дівчина, добре вчилася. Їй порадили звернутися до директора. Й вона пішла до нього. Директор дозволив їй ходити до їдальні, куди стали возити сою.

І ось коли і в мене таке стало з ногами, я думаю: значить, є вихід зі становища, треба звертатися до директора. Бо, напевне, я знала, що в моєї однокласниці після того ноги одійшли. То я побачила директора нашого — я сиділа з дівчатами й розмовляла на перерві, як він йшов. І я на вулиці підійшла до директора. Він з нами був у добрих стосунках. Звали його Василь Васильович Бей. Я підійшла до нього і кажу:

— Василю Васильовичу, може б, ви мені дозволили до їдальні ходити?

А він отак мене до себе прихилив і каже:

— Добре, тільки не плач.

Я вже не пригадую, чи я плакала, чи ні. Він написав записочку і сказав йти завтра на восьму годину до їдальні. Я й пішла. Їдальня була в Петриківці на проспекті. А там стоїть велика м'ясорубка, на якій мололи варену сою. Так по його записці я стала ходити до тієї їдальні. Так що в той голодний рік соя мене врятувала.

— Як люди в Петриківці тоді голодували?

— Здорово, страшно! Багато вмирало. А крадіжок скільки було! Навіть така сволота була, що людей пускали ночувати, а назад не випускали. І нам потім ставало відомо, що таке робили. Був такий чоловік на ім'я Лупій, який пускав людей ночувати. Вони йшли десь туди на північ від Петриківки, а поверталися з міста, куди ходили по хліб. Так ось він їх пускав на ніч, а назад вони вже не вийшли. Він їх поїв. Як стало про це відомо, так навіть з'явилося оголошення: будьте обережні, мовляв, не заходьте й не користуйтеся такими послугами.

— А як ви опинилися в Петриківці?

— У нас був знайомий священик, старший по службі за тата. І він порадив нам їхати у Петриківку. А ми були перед

тим у Микільському (Нікольському) на Дніпрі у Солонянському районі. Там нас люди теж жаліли і матеріально допомагали, давали рибу, соми там попадалися. І наші хлопці ловили рибу в Дніпрі. І я тим часом знаходила щось коло берега. Й брат молодший Шурасік був зі мною, теж ходив за компанію, щоб я не боялася.

Так нам порадили, що в Петриківці люди торгівлею займаються, що в селі є крупний базар. А ще вишень там багато — був спеціальний такий гарний сорт петриківських вишень. І люди продавали їх на базарі. Тож знайомий священик порадив нам: «Їдьте в Петриківку». Коли ми туди вирушили, йшов дощ і їхали бричками...

— Розкажіть трошки про братів.

— У нас тимчасово жив на квартирі фотограф. І старший наш брат Іван у нього навчився фотографувати. І просив у мами грошей, щоб купити фотоапарат. А мама в сльози: «Де ж я тобі візьму, синочок?» А батька вже, мабуть, не було дома, бо він у мами просив, а касою відав батько.

Все одно брат Іван купив фотоапарат. Тільки не знаю, де він гроші взяв. Іван прихопив з собою той апарат, загорнув його у мішечок і пішов у село, щоб заробити щось. Не можу вже сказати, як село звалося — чи Скелевате абощо. І він там робив, а потім приїхав додому і привіз грошей. Як мені сказали про це, так я так була рада, що мені довірили цю таємницю! Іван народився 1912 року і помер у віці 69 років у Москві. Я їздила на його похорон.

Ось так Іван став фотографувати і від нього захопився фотографією і молодший від нього на три роки брат Микола. І других він учив, і організував це діло. І всі хлопці стали фотографами. Про це нагадують їхні любительські фотографії. У нас і Серафима Дмитрівна Яворницька сфотографована — дружина історика Дмитра Івановича Яворницького. Вона мені як родичка!

Я хотіла стати медиком до війни, вступала в медичний інститут, але не пройшла за конкурсом. Раз не вийшло, я пішла в сільськогосподарський інститут. Вступила до інституту в Херсоні. Після війни перевелася на навчання в Дніпропетровськ. За розподілом опинилася в Апостоловому. Працюва-

ла зоотехніком по племінній справі. У 1948 році з чоловіком виїхали у Дніпропетровськ, де живемо й нині.

Я говорила, що Іван захопив молодшого брата Миколу фотографією. А брат Іван опинився під Москвою, де будували міст через річку Оку, і Коля був у нього за помічника. А фотоапаратуру там чи купляли, чи давали їм — не докажу.

У голодні часи Іван Павлович Костюк присилав нам продуктові посилки з Москви. Купував там булочки і присилав. Вони приходили чорні, цвілі. А тато їм перед тим написав: «Як хочете бачити нас живими, то помагайте». Бо зовсім погані справи були.

Тоді Іван почав там сушити сухарі, купив електролампу крупного розміру і під нею повісив на нитках і сушив ці булочки. Та присилав нам в Україну. Так завдяки йому ми почали одходити. А так би я не знаю, що було б...

Мій брат Микола Костюк пішов працювати в Дніпропетровську як електрик, бо він вже якийсь досвід мав. Познайомившись із Дмитром Яворницьким, він їздив з ним в експедиції, по великих містах. Яворницький вже був підтоптаний, як по-українськи кажуть, вже вік був дозрілий і він його рятував.

— У Київ він їздив, в Академію наук і Микола Павлович його супроводжував?

— Так, і ліки діставав, і вночі рятував — якось йому погано було. У Дніпропетровську Микола опинився завдяки старшому брату Івану — той, освоївшись у місті, його до себе запросив, щоб навчити і дати спеціальність. Коли Іван взявся за фотографію, то він і Колю зацікавив. Він його навчав, як вживати проявник, закріплювач і так далі. Треба було підкутим бути.

А Дмитро Іванович Яворницький через свій вік потребував допомоги.

— Ви самі були знайомі з Дмитром Яворницьким?

— Так. Мабуть, я з Колею була у Яворницьких вдома. Пам'ятаю ту зустріч. Дмитро Іванович навіть якось мені допоміг. У нього дома я сказала, що подала документи для вступу в медичний інститут. Тоді він пішов до інституту, щоб дізнатися який результат. І коли я другий раз прийшла до них, він каже:

«А Ніну не прийняли». Мені, звичайно, було прикро, але я не впала у відчай. Але мені сподобалося, що професор звернув увагу на просту дівчину — чи отримуватиму я вищу освіту, чи не зможу.

— А якою вам запам'яталася дружина Дмитра Яворницького?

— Вона була грамотна, і Дмитро Іванович це дуже цінував. Він казав — це ходяча енциклопедія — значить, які питання його хвилювали, Серафима Дмитрівна допомагала їх вирішувати... Чи то історія, чи то література. Вона була розвинена, начитана.

А я свого часу читала художні книжки Дмитра Івановича Яворницького — «За чужий гріх» і «Наша доля — Божа воля». Я цінувала його як людину, письменника і з повагою ставилася до нього.

Мій брат Коля багато їм допомагав і вони цінували і наше походження (батько — священик), що нам нелегко, й вони до нас добре ставилися, вважали за людей. А в школі, якби ви знали, як нас дражнили, смикали діти. Дражнили мене «попеня»! А в Петриківці знайшовся один такий дурень, сів переді мною на першій парті. Я сиділа на другій, а він на першій. Добре запам'ятала цей випадок. Сиджу я, а він переді мною кладе хрестик — з паперу склеїв і поклав. Я думаю, та що ж це таке? Він мене відволікає від уроку, вчителька читає, а я не можу зосередитися. А дружина директора читала у нас біологію. Я тоді візьми й скажи їй: «Євгеніє Андріївно, от Лисенко не дає мені слухати, заважає». І все. Досить було сказати і того ж дня цей Лисенко перечіпає мене на сходах. Йду з третього поверху, а він мені підставляє ногу. Я ледве не полетіла вниз— схопилася за перила. Та я навіть нікому не казала. Думаю, буде мститися все одно. А нащо він мені здався? Отак нам жилося. І в Микольському теж з нас діти збиткувалися.

Я тоді поскаржилася вчительці Євгенії Андріївні. Вона моїх батьків поважала, мамі допомагала матеріально. Мама ходила до них, щось робила, а Євгенія Андріївна давала їй печиво й, може, ще щось. І морально ця підтримка діяла дуже добре. Що люди з такою освітою не гордували нами.

Брат Микола в Дніпропетровську до війни жив на вулиці Тихій. Там мешкала самотня жінка і він у неї прилаштувався — не надовго, але жив. Я, правда, мабуть, так ні разу у нього там і не була. Він працював електриком на заводі, проводив світло — одне слово, розбирався в цьому. Як у нього це вийшло — я вже не можу сказати. Начебто він і не вчився цього, а був електрик.

Він перед смертю двічі приїздив з Канади до Дніпропетровська і я до них один раз злітала в Канаду. Там і молодший брат Олександр жив, служив священиком.

Коля возив мене, зокрема, на водоспад на Ніагарі. Я маю і фотографії з тієї поїздки.

Розмову провів 9 грудня 2007 року в Дніпропетровську
Микола ЧАБАН.

о. ЮРІЙ МИЦИК

ЕПІЗОД З ЖИТТЯ МИКОЛИ КОСТЮКА

Доля відвела мені дуже незначний відрізок життя, на котрому мої шляхи перетнулись зі шляхами блаженної пам'яті Миколи Павловича Костюка. До того ж я майже ніколи не вів щоденників, далеко не у повному обсязі збереглася, на жаль, моя кореспонденція і тому боюся, що мої спогади у даному випадку не дадуть якоїсь цілісної і точної картини. Тим не менш, сподіваюся, що мої кілька штрихів доповнять написаний іншими портрет покійного.

Важко точно датувати мій перший контакт з п. Миколою. Це сталося наприкінці 80 — початку 90-х років XX ст., коли Україна знову ставала самостійною державою. Тоді чимало українців, які були змушені в минулому покинути свою Батьківщину, поверталась до рідних країв, щоб через півстоліття побачити їх знову, розгорнули листування не тільки з рідними, але й з українськими офіційними та громадськими установами, науковцями тощо. Десь із 1988 р. Січеслав — Дніпропетровськ перестав бути закритим для іноземців містом і сюди теж почали приїжджати як емігранти, так і гості з-за кордону. Пам'ятаю, наприклад, якою важливою подією в житті міста стало проведення у ньому другого етапу міжнародної україністичної конференції у травні 1991 р. (я брав у ній участь, повернувшись з-за кордону на два тижні). Крім того, у Канаді з Миколою Павловичем бачилася моя майбутня аспірантка Марина Кравець (у 1991 р. ще студентка історичного факультету ДДУ, яка була вчилася півроку в одному з канадських університетів за програмою обміну студентів, а нині є викладачем Торонтського університету), котра згадувала як тепло її прийняв пан Микола.

Мені важко пригадати також, чи спочатку між нами

зав'язалося листування, а потім відбулася зустріч, чи навпаки. Після повернення з тривалого стажування у ФРН та Польщі (січень-вересень 1991 р.) я продовжив викладацьку роботу як професор кафедри історії України Дніпропетровського держуніверситету, а у березні 1992 р. очолив Дніпропетровське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (в ДДУ я продовжував працювати на 0,5 ставки), активно займався краєзнавчими дослідженнями, в т.ч. й життям і творчістю Д. І. Яворницького. Таким чином, сам Яворницький став тією постаттю, яка звела мене з Миколою Павловичем.

Майже 80-річний Микола Павлович виглядав зовні молодшим, ніж був насправді. Це була сивоволоса людина середнього росту, не огрядна, але й не худа. Він був короткозорий, тому весь час носив окуляри. Говорив доброю українською мовою, яку не забув на чужині, говорив чітко, виразно, логічно і цікаво. Разом з листами і при зустрічі Микола Павлович передав мені ряд ксерокопій своїх статей, опублікованих ним у різних емігрантських виданнях. Вони стосувалися переважно особи Д.І.Яворницького, сюжетів, пов'язаних з козацьким минулим нашого краю, і біографії самого пана Миколи. Зокрема мене зацікавила довідка, яка була видана новим керівництвом історичного музею (після вигнання звідти Д.І.Яворницького) і я постарався її вмістити на сторінках газети «Вільна думка», яку у 1992-1994 рр. видавав гурток свідомої української інтелігенції у Січеславі, до якого входив і я і навіть був членом редколегії цієї газети. Отже, на сторінках «Вільної думки» (1992. — № 10(11). — С. 5) видав невелику замітку під назвою «Спогад про соціалістичну демократію» і долучив до неї вищезгаданий документ. Цей документ, при всьому його лаконізмі, чітко засвідчує мерзенне обличчя більшовицької «демократії» і я потім передрукував у започаткованій мною серії усних спогадів про голодомор-геноцид 1932 — 1933 рр. («Український голокост 1932 — 1933 рр. Свідчення тих, хто вижив». — К., 2004. — Т. 2. — С. 299 — 300) і подаю тут же:

«Державний Дніпропетровський краєвий Історико-археологічний музей.

16/XІІ-1934р.

м. Дніпропетровськ.

ДОВІДКА

Дана ця тов. Костюку Н.П. в тому, що він був прийнятий на роботу фотографом в Археологічну експедицію науковим робітником тов. Теслею Т.Т. Тов. Костюк Н.П. працював з 15/1-1933 р. по 12/ХІІ-1934 р. Після виявлення музеєм, що тов. Костюк є син попа, його негайно звільнено з роботи.

Директор музею Чигиринський (підпис)

Секретар Рудківська (підпис)»

На сторінках деяких дніпропетровських газет та часописів, насамперед «Бористену», я вмістив також краєзнавчі статті Миколи Павловича, дещо скоротивши їх. Особливо мене зацікавила стаття про знамениту Змієву печеру, про яку писав ще Геродот! Ця печера знаходилась біля рідного села моєї матері — Майорки (точніше між Майоркою і сусіднім селом Волоське). Згідно з легендою, зафіксованою «батьком історії», саме тут Геракл зійшовся з жінкою-змією, яка допомогла йому здійснити один з подвигів. Від того шлюбу за легендою взяли свій початок перші скіфи Артаксай, Гіпоксай і Колаксай. Змієву печеру досліджував Д.І.Яворницький, а згодом ще юний Микола Павлович. Тоді вони змогли досить далеко просунутися цією печерою, бачили там якісь кістки, але коли хід звузився, коли через брак повітря смолоскип став гаснути, довелося повертатися на поверхню. Нині ця печера затоплена водами Дніпра (після пуску Дніпрельстану) і ще не скоро дочекається своїх нових дослідників. Микола Павлович щиро дякував мені і звичайно його подяка багато для мене важила.

Наша безпосередня зустріч відбулася, якщо не помиляюся, біля меморіального будиночка-музею Д.І. Яворницького. Миколу Павловича наче магнітом тягло до нього і до головних корпусів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. З цими місцями був пов'язаний надзвичайно важливий етап його життя. Досить сказати, що завдя-

ки протекції Яворницького Микола Павлович був прийнятий у штат працівників музею і це дало йому змогу пережити голодомор 1932 — 1933 рр. Микола Павлович розповідав мені про те, як бідував сам Яворницький, як за його подвір'ям, пильно стежили НКВДисти з сусіднього (через дорогу) «будинку політкаторжан» (тут жили більшовики, які хоч кілька днів відсиділи у тюрмі в дореволюційний період), як, незважаючи на загрозу репресій, старому академіку та його дружині несли якісь продукти свідомі українці, насамперед з Лоцманської Кам'янки (нині — район Дніпропетровська). Він розпитував мене про стан української мови й історичної науки, Православної Церкви, про перспективи української незалежності, про повсякденне життя-буття українців. Я виступив в ролі гіда по центру міста та по парку ім. Т.Г. Шевченка. Додам, що з осені 1992 р. у будиночку-музеї працювала моя дочка Інна. Микола Павлович під час свого приїзду до Дніпропетровська навесні чи влітку 1993 р. засипав її питаннями щодо експозиції, розповідав їй як виглядав будиночок Яворницького на початку 30-х років. Тоді ж він активно спілкувався з завідувачкою будиночка-музею А.І. Перковою, цікавився станом і перспективами розвитку музею, надавав музею певну матеріальну допомогу. У той час, коли місячна платня професора вузу складала в перерахуванні на у. о. аж... 10 доларів США та й ту виплачували дуже нерегулярно при шаленій інфляції, його підтримка мала значити дуже багато.

Микола Павлович був дуже релігійною людиною і вірним Української Автокефальної Православної Церкви (до них належав у свій час і Яворницький), яку майже повністю винищила більшовицька Москва. Священиком УАПЦ був і покійний батько Миколи Павловича, про нещасливу долю якого, як і про свою вимушену еміграцію, Микола Павлович говорив з болем. Через рік після його від'їзду до Канади я став священиком Української Православної Церкви Київського Патріархату (жовтень 1994 р.), був навіть секретарем Дніпропетровської єпархії (1994 — 1996 рр.) і написав про це Миколі Павловичу.

Він привітав мене і пообіцяв щось передати. Уже у 1995

р. до Свято-Духівського храму, що знаходиться в Ленінському районі Дніпропетровська (у верхній частині правобережжя Дніпропетровська, майже наприкінці трамвайного маршруту № 15), прийшла родичка (сестра?) Миколи Павловича і запитала про о. Юрія, тобто про мене. Мене, на жаль, у той час не було в місті. Вона передала священицьке облачення. Як я зрозумів потім з листа Миколи Павловича, це було облачення його батька, яке призначалось для мене як подарунок. Але у храмі прийняли це облачення як дар на храм і тому користувався ним не тільки я, але й інші священики. Це облачення мені надзвичайно сподобалось. По-перше, приємно було усвідомлювати, що я служу у тому ж облаченні, що й священики УАПЦ формації ще 1921 р. По-друге, воно ідеально мені пасувало, було пошито ніби спеціально на мене. По-третє, це були не звичайні ризи. На відміну від уживаних у Московському патріархаті тяжких і розкішних парчевих риз (вони й нині домінують в Україні), це облачення було пошито в традиційному для України дусі з білого і міцного полотна, прикрашеного ручною вишивкою кольоровими нитками. Фелонь була без звичного для РПЦ високого «коміра», вона була пошита за зразком риз перших християнських священиків, що їх ми бачимо, наприклад, на св. Миколі-угоднику. Тіло у такому облаченні не було скуте, вільно дихало, особливо приємно було служити у ньому у літню спеку...

У 1996 р. я переїхав у Київ, де очолив кафедру історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Приблизно в цей же час помер Микола Павлович...Наше знайомство було нетривалим, але я на все життя зберіг теплі спогади про цю спокійну і симпатичну людину, від якої віяло доброзичливістю і любов'ю. Він помер як православний християнин і щирий патріот України. Царство Небесне рабу Божому Миколі!

АНГЕЛІНА ПЕРКОВА

ЗУСТРІЧ З МИНУЛИМ

Мені пощастило знати двох людей з життя видатного українського вченого-подвижника, культурного і громадського діяча, академіка АН УРСР Д.І. Яворницького (1855 — 1940), які були з ним поряд, в житті яких він брав активну участь. Один з них — це Микола Павлович Костюк (1915 — 1997), з родини репресованого священика, дітям якого Дмитро Іванович допомагав вижити в період сталінських репресій 30-х років XX ст. Саме Колю — доброго і чуйного «хлопця з золотими руками» Д.І. Яворницький мріяв усиновити, називав його Коля-синок, який згодом став секретарем вченого.

Досліджуючи життя та діяльність Д.І. Яворницького, розшукувала і знайомилась з колом його спілкування. Спочатку познайомилась з Катериною Іванівною Литвиненко (1914 — 2002), яка з 1935 р. була хатньою робітницею в родині Яворницьких (тоді Катруся Купрій), а від неї дізналась, що близькою людиною в родині вченого був Микола Костюк, який живе в Канаді у м. Торонто. Але і гадки не мала, що колись з ним зможу побачитись.

Наша перша зустріч відбулася в червні 1990 р., коли Микола Павлович приїхав на Батьківщину і завітав до будинку Д.І. Яворницького майже через 50 років. Про його приїзд сповістила мені Катерина Іванівна. Я чекала на нього хвилюючись, бо усвідомлювала, що це був той самий Коля... Раптом скрипнула хвіртка. Він зайшов саме у хвіртку, а не через парадний вхід, куди, як і зараз, заходили тільки свої, за звичкою. За відчиненим вікном службового кабінету з'явився профіль чоловіка, дивовижно схожого на колишнього господаря будинку: сиве волосся на високому чолі і козацькі вуса, рівний ніс. На мить здалося, що сам Яворницький пройшов за вікном. Я підвелась і швидко пішла йому назустріч. Коли я вийшла з будинку, то побачила гостя, який замислено роздивлявся на садибу, згадував... «Миколо Павловичу?»

— гукнула я. Підходячи до мене, він сказав: «А Ви Ангеліна Іванівна?!» Ми дивились одне на одного якусь мить: я ще не вірила, що бачу його, а він дивився проникливими очима людини, яка багато пережила. Цей погляд нагадував мені погляд Дмитра Івановича в похилому віці. За мить, посміхаючись ми обнялися, ніби сучасне і минуле, на очах були сльози. Це був дарунок долі — зустріч з ним, тим улюбленим Колею, який піклувався і допомагав Яворницьким, якому зараз було 75 років.

Коли зайшли в будинок і переходили з кімнати в кімнату, Микола Павлович весь час щось пригадував: над дверима їдальні були ікони Ісуса Христа і Божої Матері в українському вбранні. На письмовому столі стояло фото Миколи Костомарова. А тут, у вітальні в 1938 р. була частина капели бандуристів, співали, а навколо круглого столу танцювали гопак. Нам сповістили, що прийшли його сестри Ніна Павлівна і Євгенія Павлівна, а з ними Катерина Іванівна, з якою пройшли в цьому домі юнацькі роки. Я запросила всіх до чаю з тортом, всі спілкувались, але більше всіх говорив Микола Павлович; «Познайомився я з Д.І. Яворницьким в 1928 р., коли мені було 13 років, на Кічкасі, куди привезли наш клас на екскурсію, де проводилися вченим археологічні розкопки. Він був керівником першої радянської археологічної Дніпробудівської експедиції. В 1930 р. ми зустрілись в краєзнавчому музеї, Дмитро Іванович водив екскурсію, потім я підійшов і сказав хто я. Він запросив мене додому. Згодом Дмитро Іванович і Серафима Дмитрівна просили мене бути сином, але я побоявся, що будуть неприємності в зв'язку з майном, яке повинне було відійти у державу. Працював я спочатку хлопчиком в аптеці, ходив до музею, додому до Яворницьких, ладнав все, що того потребувало: годинник, водопровід, крани і т. інше, допомагав по господарству. Потім працював фотографом у музеї, вчився у вечірній школі. Серафима Дмитрівна запитувала: «Як наука іде, зі щитом чи на щиті?» — «Зі щитом», — відповідав. Одного разу обідали (десь 1937 — 38 рр.) і дзвінок в двері, вийшов, а то Агатангел Кримський, ввійшли, обцілувались, як рідні брати, і гість сказав арабською мовою «мир дому цьо-

му». Він їхав з Херсона в Київ кораблем, хотів бачити всі місця і не міг не завітати до друга.

Коли Дмитро Іванович їздив до Києва на сесії АН України, я завжди його супроводжував. Останній раз їздили в грудні 1939 р. Трохи раніше Дмитро Іванович здав рукописи до Академії Наук, 60 тис. карток до словника народної мови. Розміщали нас у найкращих готелях — «Континенталь», «Грандготель». Стояв дуже сильний мороз, на станції був з нами професор Динник, скрізь дуже багато людей, сісти ніде. Тоді я влаштував Дмитра Івановича в кімнаті матері і дитини, але він не витримував крику. Я пішов і просив, і підігнали вагон, в якому він заснув, як дитина.

Згадуються вислови Дмитра Івановича: «скопитюсь», «напташив дров», про мене говорив: «хлопчик, який присмолився до нас», «грім гогонув», «цебенить відро» — ці вислови він записував від людей для словника української мови. Він грав на сопілочку, співав, мав рідкісний слух. Дмитро Іванович був артист, навіть вовком вив, розповідаючи в яких умовах гинув Пішаниця. Він був талановитий лектор. У Петербурзі проходив конкурс лекторів, так Яворницький зайняв перше місце. Його приходили слухати міністри, щоб почути його слово. Десь в 1936 — 37 рр. у Дмитра Івановича гостював син художника М.І. Струннікова, який був кореспондентом «Комсомольской правды», фотографував. Гостювали і автори фільму «Богдан Хмельницький» разом з Корнійчуком. Жили в готелі «Асторія», брали у Дмитра Івановича матеріали для фільму, він їм щиро допомагав. У будинку бували нарком М. Скрипник, В. Чубар, Панас Любченко, видавець, письменник і громадський діяч В. Леонтович, письменниця З. Тулуб, котра написала твір «Людолови». Дмитро Іванович говорив: «Ото жінка, їй би в штанях ходити, козак у жіночій спідниці».

Дмитро Іванович розповідав мені, як після революції 1917 р. вийшов з дому і бачить: висить табличка «площа Троцького», зняв її і повіз по місту шукати, хто їх виготовляє, попросив, щоб написали «площа Шевченка» і йому зробили. «Навіщо мені цей зарізяка, яке він має сюди відношення?» — сказав Яворницький.

Десь в 1934 — 36 рр. у будинок до Дмитра Івановича приходив ректор університету, щоб запросити його на викладацьку роботу, але він відмовився: «Те, що ви дасте мені читати, те я не схочу, а те, що я маю читати, ви не схочете».

Перед смертю Дмитра Івановича я сидів біля нього, доглядаючи, зміняв Серафиму Дмитрівну, яка була вкрай перевтомленою».

Я записувала за М.П. Костюком, ледь встигаючи. Йому довелося турбуватись про поховання і Серафими Дмитрівни, яка померла 10 травня 1943 р. Зі сльозами на очах він раптом сказав, що не міг і подумати, що знову буде пити чай в будинку Дмитра Івановича.

На прохання Миколи Павловича, я повела його до могили Д.І. Яворницького, яка з 1961 р. знаходиться біля історичного музею, пояснивши чому зроблено перепоховання. Раптом він запитав: «А ви не боїтесь йти поруч зі мною?» Я відповіла, що не боюсь. «Я ж приїхав з-за кордону, за такими завжди нагляд певних органів, до Вас можуть бути питання». Я повторила, що не боюся, і тоді він сказав: «О, то Ви козак у спідниці!» Авжеж, ми посміялись, але свої листи до нього я, інколи, жартома, підписувала: «Ваш козак у спідниці». Адже, дійсно, довелося відстоювати і Д.І. Яворницького, і його садибу, відбиваючись від вказівок партпрацівників, представників влади. Питань до мене щодо спілкування з Миколою Павловичем не було. Йому, чия родина постраждала від сталінських репресій, важко було повірити, що це вже в минулому.

До історичного музею ми йшли тією ж дорогою, якою ходив на роботу до музею Д.І. Яворницький — понад Преображенським Собором. Тут Микола Павлович зупинився і перехрестився, дивлячись на храм, адже був набожною людиною. І тут ми пригадали історію, як, завдяки вченому, цей Собор було врятовано. Ми йшли далі, і я подумала, що на свій вік він добре виглядав, енергійний, в ньому відчувався твердий духовний стрижень людини, яка багато пережила. Він мав величезну любов до України і бажав їй процвітання. Його цікавило абсолютно все, готовий всім і всьому заради-

ти. Очевидно було, якою дорогою є для нього Батьківщина. Микола Павлович був дуже щасливий, що знов ходить по рідній землі, там, де пройшли його молоді літа. Я навіть не втрималась і запитала, чи не хоче він повернутися на Україну. «Хотів би, але... запізно».

Коли ми підійшли до могили Д.І. Яворницького, то Микола Павлович, перехрестившись, став на коліна і поцілував надгробну плиту, підвівся і стояв, витираючи сльози, а потім розгублено запитав: «А де ж могилка Серафими Дмитрівни?» Мені стало незручно за тих і за те, що залишили її там, на цвинтарі, якого вже не існує і місця могили тепер не знайти. Йому було боляче, що їх роз'єднали, і прикро, що не зміг вклонитися і їй на могилі, адже вони були йому як батьки. Дізнавшись, що збираються кошти на пам'ятник Д.І. Яворницькому, Микола Павлович дав 100 долярів.

В історичному музеї він пригадав зали старої будівлі (1905 р.), де і знаходилась експозиція, створена Д.І. Яворницьким, експонати, як Дмитро Іванович водив екскурсії, а зараз тут розміщаються виставки. Далі ми пішли по експозиції історичного музею, він роздивлявся експонати зі стародавніх часів до сьогодення, які з 1977 р. розміщені в новій будівлі, прибудованій до тієї, що будував Д.І. Яворницький. Історичний музей вразив його своїми просторими залами, оформленням, але цікавішим і багатшим був для нього той історико-краєзнавчий музей, створений руками і зусиллями батька — Дмитра Івановича, той, де між експонатами не читалась радянська ідеологія.

Під час свого приїзду Микола Павлович познайомився з Іваном Опанасовичем Скотаренком — кобзарем-аматором (учнем кобзаря Олекси Коваля), який за нашою пропозицією співав у меморіальному будинку-музеї Д.І. Яворницького з дня його відкриття (1988 р.). За тією традицією жили і співали тут кобзарі за життя вченого, якого називали батьком. Приїздив він з Підгороднього в свій вихідний день, неділю, протягом п'яти років, незважаючи на те, що мав чимале господарство, до того ж ще й витрачав на дорогу свої кошти. Це був теж подвижник своєї справи. Микола Павлович із задо-

воленням слухав українські народні пісні та думи в його виконанні, щось підспівував, а деякі — співали всі разом. Це були пісні і думи, які знав і любив, співав Д.І. Яворницький: «Думи мої» і «Реве та стогне Дніпр широкий» Т. Шевченка, «Ой Морозе, Морозенку», «Літа орел, літа сизий» та багато інших, серед них і «Ой у полі могила з вітром говорила». В останній день перебування я дала йому на згадку букет з гілочок дерев, посаджених ще руками Дмитра Івановича: явора, горіха, тополі та барвінку, які оспівувались в українських народних піснях. Микола Павлович радісно притискав до себе і вусатого з оселедцем запорозького козака-іграшку, дніпропетровський сувенір. Проводжали його на вокзалі родичі та друзі, серед них і мешканці будинку Д.І. Яворницького. На очах були сльози, обнялись, розцілувались. Потяг з його постаттю у вікні віддалявся, і ми не знали, чи побачимось знов.

У наступному році приїздив син Миколи Павловича — Юрко з дружиною. Завітали і в будинок Д.І. Яворницького. Подивились інтер'єри дому, прослухали екскурсію про життя і діяльність вченого.

Вдруге і востаннє Микола Павлович приїздив у червні 1992 року. Гостював у сестер, відвідував родичів і знайомих, приходив до будинку Д.І. Яворницького. 21 червня ми зробили запис його спогадів, його голосу. З від'їздом Миколи Павловича до Канади співпало моє відрядження до Києва. Він був дуже щасливий з того, що матиме зустріч з Марією Митрофанівною Шубравською — дослідницею і авторкою єдиної наукової монографії про життя та діяльність Д.І. Яворницького («Д.І. Яворницький», Київ, 1972). Мріючи про цю зустріч, Микола Павлович просив мене її влаштувати. Дізнавшись, що вона в лікарні, він попросив дозволу її відвідати. Коли ми увійшли в палату, було видно, що він хвилюється. Знав її Микола Павлович заочно, був знайомий з її монографією. Привітавшись, він підійшов до ліжка, ставши на коліна, поцілував її руку. Вигляд був у нього такий, ніби зустрів дуже дорогу для нього людину, яку давно не бачив. Шану і любов до Д.І. Яворницького він переносив на тих,

хто досліджував життя і діяльність вченого. Марія Митрофанівна трохи ніяковіла від свого становища, вибачалась і не хотіла фотографуватись. Але я все-таки зробила знімок, розуміючи, що така зустріч може не повторитись. Так і сталось, Микола Павлович більше не зміг приїхати в Україну за станом здоров'я. Я зробила аудіозапис нашого спілкування, але він вийшов неякісний. Ми ходили історичними місцями Києва (Поділ, Десятинна церква, Києво-Печерська лавра, пам'ятник Богданові Хмельницькому). Спілкувались, фотографувались. Було відчуття, ніби я спілкуюсь з рідною людиною, не було ніякої дистанції, це була спорідненість душ. Прощаючись, ми сподівались на зустріч, але більше мені не пощастило побачитися з «Батьковим писарем». Спілкувались листовно.

У 1995 році проходило святкування 140-річчя від дня народження Д.І. Яворницького, Микола Павлович дуже хотів бути присутнім, але не міг за станом здоров'я і тому просив мене привітати від його імені учасників ювілею, я виконала його прохання. В цей день він був з нами душею і серцем.

Останній лист від Миколи Павловича я отримала в січні 1997 року, а через деякий час мені повідомили, що його більше немає серед нас. Я вдячна Господу Богу за зустріч з ним — чудовою людиною. Його спогади дали можливість створити більш детальний літопис життя та діяльності вченого-подвижника Д.І. Яворницького. Спілкуючись з Миколою Павловичем, було очевидно, який великий вплив на нього мав, у свій час, Д.І. Яворницький. Він виховав однодумця, свідомого українця, який самовіддано любив свою Батьківщину. Він навіть говорив словами Дмитра Яворницького.

ДОДАТОК

ЛИСТ ПРОФЕСОРА ПАНАСА ВАСИЛЬОВИЧА ОЛІЙНИЧЕНКА ДО МИКОЛИ КОСТЮКА

19 червня 1948 р.

Добрий день, пане Миколо!

Я перепрошую, що відповідаю з великим запізненням: був дуже зайнятий та, крім того, думав, що Ви можете звільнитись та перемінити адресу, то напишете нову.

Пишу по старій адресі, гадаю, що вас розшукають, як Ви вільні. Добре, що Ви ще здоровий та не втратили надії на краще майбутнє. Новин особливих нема, а те, що пишуть в газетах, то ви читаєте, та знаєте так само, як і ми.

Ми живемо в досить поганих умовах, бо нам також приходиться відчувати майже те саме, що і Вам, тільки в меншій мірі. Саме головне, що без «вербовки» на працю нікуди виїхати неможливо. Зараз, правда, посилились розмови про можливий виїзд, але все це дуже непевно, а сидіти тут осточортіло, бо ставлення німців до нас дуже погане, а, крім того, нема нічого сталого. Хочеться улаштуватися на якусь постійну працю, щоб почувати себе незалежним від всяких обставин, зв'язаних з «DP».

Анат. Григ. я про вас говорив, не знаю, чи він написав вам. П. Скублевської я не міг розшукати, бо ніхто не знає. Дніпропетровців тут скрізь є досить, але не всі вони нам відомі, або вірніше не всі знайомі, а досить часто приходиться випадково зустрічати земляків. Багато з них пишуть, прочитавши моє прізвище в газетах.

Ситуація в світі якась неясна зараз, особливо в справі Укр(раїнської) Держ(ави), так що мусимо ще виборювати собі

право не тільки в боротьбі з ворогами, а також з байдужими до нас великими державами.

Вся наша родина вітає Вас та бажає Вам всього найкращого, здійснення Ваших мрій.

З пошаною *Олійниченко.*

Цей лист писаний до мене. Я з проф. Олійниченком листувався, а потім він не відповів. Чи Ви щось чули про нього, також дніпропетровця? Панас Васильович, його дружина і син Павло померли в Англії. ***(Прим. М. Костюка).***

ПРИМІТКИ

ЛИСТИ

№1

Ангеліна Перкова — завідуюча меморіальним будинком-музеєм Дмитра Яворницького (відділ Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького). Зустрічалася з Миколою Костюком під час двох його приїздів в Україну в червні 1990 і в червні 1992 років. Про свої зустрічі пише у спогадах, які друкуються у цьому виданні. Листи Миколи Костюка до Ангеліни Перкової зберігаються у фондах Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького. Друкуються вперше.

П'ятсотліття вшанування козацької слави — Урочистості по відзначенню 500-ліття козацтва відбувалися в Дніпропетровській та Запорізькій областях 1990 року.

Пам'ятник нашому Подвижнику — Батькові Яворницькому — Пам'ятник Дмитру Яворницькому в Дніпропетровську урочисто відкрито у день 140-річчя від дня його народження в листопаді 1995 року. Монумент встановлено поряд з могилою біля історичного музею ім. Дмитра Яворницького (скульптор Володимир Наконечний, архітектор Василь Мірошниченко).

Нарешті, вже кінчили друкувати мої спогади про Батька Козацького — Йдеться про спогади М. Костюка, які друкувалися в 1990-91 рр. у торонтських «Нових днях».

Іван Максимович — І. М. Шаповал (1905 — 2003), письменник, автор книжки про Д. Яворницького «В пошуках скарбів». Див. примітку до листа № 2.

№2

Іван Максимович Шаповал (1905 — 2003) — український письменник, кандидат технічних наук, доцент Дніпропетровського гірничого інституту (де працював до 1970), член Спілки письменників з 1967, лауреат премії імені Д. І. Яворницького. Автор низки книжок, з яких найвідоміша «В пошуках скарбів» (перше видання 1963) розповідає у формі нарисів і оповідок про Дмитра Івановича Яворницького. Книжка перевидавалася у Києві (1965, 1983), двічі видана російською мовою у Москві (1968, 1989) і польською у Варшаві (1971). Автор книжки про Яворницького «Козацький батько» (Кривий Ріг, 1998).

Іван Шаповал звернувся з листом до Миколи Костюка через колишню робітницю Яворницьких Катерину Литвиненко. Лист Миколи Костюка є відповіддю на цей лист І. Шаповала.

Дніпробуд-Кічкас. Дніпробуд — будівельно-монтажна організація, створена 1927 року в Запоріжжі для спорудження в 1927-32 гідроелектростанції, знаної як Дніпрогес або Дніпрельстан. Кічкас (Кичкас) — село, що існувало до спорудження Дніпровської ГЕС і було розташоване на обох берегах Дніпра вище Запоріжжя (тепер залите водами штучного озе-

ра). Село виникло наприкінці 18 століття. Біля Кічкасу була стародавня переправа через Дніпро. Поблизу села досліджений могильник з похованням епохи бронзи та скіфського часу. Скіфські поховання датуються 4—3 століттями до нашої ери.

Мій тато о. Павло — Священик Павло Павлович Костюк (1886-1974), батько Миколи Костюка, реабілітований посмертно.

Кіранов (Кіранів) Тодось Миколайович (1899 — 1935) — за освітою археолог, співробітник ДАЕНКу (Дніпрельстанівської археологічної експедиції, якою керував Д. І. Яворницький), завідувач Нікопольського музею. «Внаслідок цькування з боку партійних робітників і здеморалізований загрозою заслання він покінчив життя самогубством, повісившись у самому музеї в 1934 р.» (Михайло Міллер. Доля українських археологів під совєтами// Записки НТШ, том CLXXIII. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж — Чікаго, 1962. — С.122). У фондах Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького зберігся один лист Т. М. Кіранова до Д. І. Яворницького від 10 лютого 1933.Кіранов загинув у вересні 1935 р.

Міллер Михайло Олександрович (1883-1968) — археолог, заступник голови археологічної експедиції на Дніпрельстані (1929-32), директор музею в Таганрозі. Сенсацією стало відкриття ним середньо-палеолітичної стоянки, віком біля 40 тисяч років біля Старого Кодака поблизу Дніпропетровська. Виявив пам'ятки родового суспільства на Ігреньському півострові (нині входить до складу Дніпропетровська). В 1931-32 був доцентом державного педінституту й очолював археологічний відділ Історико-археологічного музею в Дніпропетровську. В 1933-34 працював доцентом в Таганрозі, від 1935 був професором у Ростові-на-Дону. Влітку 1943 знову робив археологічні розвідки узбережжя Дніпра, від Дніпропетровська до Нікополя. З 1943 М. Міллер — на еміграції в Німеччині, професор Українського Вільного університету в Мюнхені.

Левицький Іван Федорович (1896-1952) — археолог, учасник Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Випускник Волинської духовної семінарії і ветеринарного інституту в Харкові. До Дніпрельстанівської експедиції прийшов у 1930, працював на пам'ятках палеоліту, усі відзначають високий рівень його робіт.

Добровольський Аркадій Вікторович (1885-1956) — археолог, працював у Херсонському, Дніпропетровському та Одеському музеях, брав активну участь у Дніпрельстанівській археологічній експедиції.

Тесля Трохим Трохимович (1903-1937) — археолог, працював у Дніпропетровському історичному музеї (1930-1934), навчався в аспірантурі Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури в Харкові (до 1934). В Центральному історичному музеї завідував відділом, працював у секторі докласового суспільства Інституту історії матеріальної культури. Репресований 1937, реабілітований у 1956. «Молодий талановитий археолог, співробітник ДАЕНКу. Відзначився відкриттям першої палеолітичної стації в Надпоріжжі. Працював в Дніпропетровському музеї як археолог. Заарештований в 1933 році і зник без сліду. Ходили

настирливі чутки, що він був розстріляний». (М. Міллер. Цит. праця). Нині ми знаємо, що Т. Тесля в 1933-му ще не був заарештований, бо влітку 1934 провадив успішні археологічні розкопи у балці Сажавка між Лоцманською Кам'янкою і Старим Кодаком. У фондах Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького збереглося вісім листів Т. Теслі до Д. Яворницького періоду 1931 — 1936 рр. Останні листи надіслано Т. Теслею в грудні 1935 з Харкова та у березні 1936 з Києва.

Рудківська — бракує більших відомостей.

Чигиринський — бракує більших відомостей.

Зовсім нову, лайливу довідку — Довідка, видана М. Костюку 12 грудня 1934 року після роботи у складі музейної археологічної експедиції Трохима Теслі, вперше опублікована професором Юрієм Мициком у «Вільній Думці» (Дніпропетровськ, 1992) і наводиться в нинішньому виданні на стор. 166.

Каганович Лазар Мойсейович (1893 — 1986) — радянський партійний і державний діяч.

Якраз тоді була запроваджена паспортизація. Система видачі і прописки паспортів була запроваджена 1934 року заради «обліку і регулювання руху населення».

Серафима Дмитрівна — Серафима Дмитрівна Яворницька (Буракова, 1879 — 1943) — дружина професора Д. І. Яворницького з 1918 року. За освітою — педагог. Народилася в Києві в родині службовця. В 1898 закінчила 8 класів Фундуклеївської гімназії в Києві. У серпні 1898 почала працювати вчителькою початкової дівочої школи в Новому Кодаку під Катеринославом (нині у складі Дніпропетровська), а з 1906 у Катеринославі. З 1910 завідуюча 6-м міським жіночим училищем, розташованим на розі Ливарної і Крутогірної в Катеринославі. З 1918 завідуюча вищої жіночої початкової школи. 1917 року закінчила учительський інститут у Катеринославі, у 1918 — 1920 — студентка історико-філологічного факультету Катеринославського університету. З 1920 завідувала 22-ю трудовою школою, перетвореною з 6-ї жіночої школи. В 1923 переведена на посаду вчительки 23-ї школи, а в 1924 звільнена за скороченням штатів. До смерті Д. Яворницького була його секретарем, її рукою переписано чимало його рукописів. Після смерті вченого в 1940 першою стала опрацьовувати листи історика. Під час війни вела щоденник, датований квітнем і травнем 1942 року. Опублікований через півстоліття: Шаповал Іван. «Де ж ви, українці?» (Сторінки щоденника дружини Д. І. Яворницького) // *Борисфен* (Дніпропетровськ). — 1991. — № 3. — С. 5.

Серафима Яворницька померла 10 травня 1943. Похорон відбувся через два дні, поховали її на міському кладовищі біля чоловіка. Панахиду по небіжчиці відслужив клір Української автокефальної православної церкви. Могила С. Д. Яворницької не збереглася. Останки чоловіка перенесено 1961 року і перепоховано біля будинку історичного музею. Нині можна лише приблизно визначити місце поховання С. Д. Яворницької. Це поміж вулицею Героїв Сталіграда та проспектом Кірова (район підстанції). Неподалік збереглася єдина могила і пам'ятник на ній академіка

Л. В. Писаржевського (1874 — 1938). Зараз територія колишнього цвинтаря (парку Писаржевського) активно забудовується з усіх боків.

Шубравська Марія Митрофанівна (Олійник, 1933 — 1994) — дослідниця життя і творчості Дмитра Яворницького, кандидат філологічних наук, автор монографії «Д. І. Яворницький» (1972) і багатьох статей про ученого, упорядниця видання «Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого» (упорядкування, вступна стаття, примітки та коментарі М. М. Олійник-Шубравської, К., Музична Україна, 1990), автор проекту багатотомного видання творів Дмитра Яворницького. Померла 18 лютого 1994.

Допис «Несправедливо вигнали вченого Яворницького з музею його дітища». Мова про статтю «Несправедливість» Ю. Мицика і А. Черненка в дніпропетровській обласній газеті «Зоря» від 30 грудня 1988.

№3

Тепер я вже маю всі три томи — Мова про тритомник Дмитра Яворницького «Історія запорізьких козаків», виданий у перекладі українською мовою Івана Сварника (Львів, «Світ», 1990).

Роздобув собі копії усіх трьох в чужій мові — Йдеться про перше, російськомовне видання книги Д. І. Яворницького — Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. Санкт-Петербург, 1892 (друге видання, М., 1990).

Марія Митрофанівна — М. М. Шубравська (див. примітку до листа № 2).

Сокульський Іван Григорович (1940 — 1992) — український письменник, громадський діяч, правозахисник. Народився на Дніпропетровщині. 1962 року вступив до Львівського університету, у 1964 продовжив навчання в Дніпропетровську, 1966 року виключений з університету. Один з авторів самвидавівського «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська» (1968), в якому висловлювався протест проти політики русифікації в Україні. Влітку 1969 його заарештовано і згодом засуджено до чотирьох з половиною років суворого режиму. Покарання відбував у Мордовії та Владимирському централі. 1978 року вступив до Гельсінської правозахисної групи, за що у 1980 заарештований вдруге (10 років особливо суворого режиму і 5 років заслання). Визнаний особливо небезпечним державним злочинцем. Покарання цим разом відбував у таборі в сел. Кучино на Уралі. У цьому ж таборі йому додали ще три роки. Більшість покарання відбуває у карцерах та камерах найтяжчого режиму. Головний редактор січеславського саморобного альманаху «Пороги» (1988 — 1991). Посмертно видано його вибрані поезії «Означення волі» (1997), епістолярну спадщину «Листи на світанку» (2 тт., 2001) та ін.

Після Служби Божої на сходах Преображенського собору і після відвідин Батькового Куріня — Спасо-Преображенський кафедральний собор у центрі Дніпропетровська (між історичним музеєм і меморіальним музеєм-садибою Д. І. Яворницького). Фундамент закладений 1787 року. Споруджений храм щойно 1835 року. Архітектор Андреян Захаров (1761 – 1811). У 1835 — 1917 був кафедральним собором. Навесні 1917 року архієпископ

Агапіт дав згоду на відправу у Преображенському соборі служби Божої українською мовою. На 1931 рік собор належав релігійній громаді Синодальної церкви. Колегіальне синодальне управління на той час мали УПАЦ (Українська православна автокефальна церква) та Російська церква — обновленський напрям. 1931 року більшовики собор закрили і передали на баланс Дніпропетровському історичному музею. 1 травня 1934 року в храмі відкрито антирелігійний музей. Після відходу в 1941 році більшовиків з міста у соборі відновилися служби Божі. З 26 жовтня 1941 по 17 січня 1944 храм використовувався Українською автокефальною православною церквою.

Під час відступу німецько-фашистських військ собор сильно пошкоджено. Після війни більшовики знов закрили собор, чверть століття він перебував фактично без нагляду. У 1968 — 1975 в соборі за рішенням міськради державним коштом проведено ремонтно-реставраційні роботи. У січні 1972 міською владою прийнято рішення про відкриття музею історії релігії та атеїзму на правах відділу історичного музею імені Д. Яворницького. Експозиція музею відкрилася в грудні 1977. Вірні Української автокефальної православної церкви на чолі з Лідією Яценко довго й безуспішно домагалися повернення храму українській церкві. На сходах собору відбувалися служби Божі. Зрештою, влада в січні 1992 повернула храм УПЦ Московського патріархату, якому він і нині підпорядкований.

«Батьковим курінем» Микола Костюк називає меморіальний музей-садибу Дмитра Яворницького на площі Шевченка в Дніпропетровську.

Нам пощастило доїхати до його хати — Іван Сокульський мешкав на околиці Дніпропетровська, на лівому березі Дніпра.

Дружина Орися — Орина Василівна Сокульська — дружина Івана Сокульського, громадська і політична діячка, видавець творів чоловіка. Голова обласної організації Союзу українок, від 2002 голова обласної організації Української республіканської партії (Собор), після Помаранчевої революції заступник голови Дніпропетровської облдержадміністрації з гуманітарних питань (в 2005 — 2007).

Донечку їхню Марічку — Марія Сокульська — журналістка.

Собор св. Андрія — Андріївська церква в Києві, збудована 1747-53 рр. у стилі барокко за проектом В. В. Растреллі, визначна пам'ятка архітектури.

Чоловік мені показався... Мова про Василя Єфремовича Шубравського (1920 — 1992) — українського літературознавця, дослідника творчості Тараса Шевченка, доктора філологічних наук. У 1953 — 1992 працював у відділі шевченкознавства Інституту літератури Академії наук України. Автор монографій «Драматургія Шевченка» (1957, 1961), «Шевченко і літератури народів СРСР» (1964), «Від Котляревського до Шевченка» (1976), співавтор колективних праць, «Шевченківського словника» (1976-77), автор передмови до збірника спогадів про Тараса Шевченка. На той час вже був хворий, через що, напевне, видався непривітним.

№4

Катерина Іванівна Литвиненко-Купрій (1914 — 2002) — хатня робітниця Яворницьких.

Пікуш Андрій Андрійович (нар. 1950) — майстер петриківського роз-

пису, заслужений майстер народної творчості. Голова правління та художній керівник центру народного мистецтва «Петриківка», організованого з його ініціативи в 1991. Певний час працював у Канаді, де з ним і познайомився Микола Костюк.

Яценко Лідія Іванівна (1940 — 2005) — дніпропетровський мистецтвознавець, науковий співробітник Дніпропетровського художнього музею, дослідниця українського іконопису, діячка місцевої громади УПЦ Київського патріархату. Сорок років пропрацювала в художньому музеї, вела велику роботу по збереженню запорізької ікони, її атрибуції та каталогізації, провадила наукові дослідження в багатьох галузях мистецтва, брала активну участь у виданні саморобного альманаху «Пороги» (1988 — 1991, головний редактор Іван Сокульський). Упорядниця каталогів «Невідомі та маловідомі портрети XVIII— початку XX століть» (1992) та «Українська ікона кінця XVII — початку XX століть у зібранні Дніпропетровського художнього музею» (1997).

Дніпропетровська молодь — студенти — відважилась домогатися прав бути господарем... Йдеться про «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» (1968), складений з ініціативи Івана Сокульського. В листі наводилися численні факти русифікації в Україні й, зокрема на Дніпропетровщині, та висловлювався рішучий протест проти цього. 1970 року відбувся суд над авторами цього листа.

Скотаренко Іван Опанасович (1 січня 1935 — 5 квітня 1994) — бандурист з Підгородного під Дніпропетровськом, який у першій половині 1990-х років щонеділі виступав у будинку-музеї Яворницького. Народився у Крюкові на Полтавщині, дитинство минало у селі Бутоярівка Козельщанського району Полтавської області. Переїхавши у Підгороднє, працював до виходу на пенсію машиністом крана на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі ім. К. Лібкнехта у Дніпропетровську. В 35 років прочитав статтю про бандуриста Олексу Коваля з Підгородного і захопився грою на бандурі. Разом з дочкою Ніною розшукали легендарного бандуриста. Це поклало початок його захопленню народним інструментом. Іван Скотаренко був учасником Першого з'їзду кобзарів у Києві, виступав у Львові, інших містах України.

№5

Наш Юрко — син Миколи Костюка Юрій Костюк.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882 — 1951) — відомий український історик, публіцист, громадський діяч, у 1909 — 1913 жив і працював у Катеринославі, викладав у комерційному училищі, обирався заступником голови місцевої «Просвіти», працював секретарем губернської ученої архівної комісії, був фактичним редактором українського часопису «Дніпрові хвилі». У мемуарах «Мої спомини про давнє минуле (1901 — 1914 роки)» (Вінніпег, 1949) чимало теплих сторінок присвятив Катеринославу.

Мицик Юрій Андрійович (народився 1949) — доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», завідувач відділу пам'яток княжої і козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

НАН України, протоієрей Української Православної Церкви Київського Патріархату. Автор понад 1000 друкованих праць, у т. ч. 30 книг, переважно з історії України козацької доби. Лауреат премії ім. Д. Яворницького (1990), автор року журналів «Київська старовина», «Кур'єр Кривбасу». Його спогади про Миколу Костюка друкуються у цьому виданні. Про вигнання Дмитра Яворницького в 1933 році зі створеного ним музею написав у статті «Несправедливість» (у співавторстві з А. Черненком), опублікованій 30 грудня 1988 року в газеті «Зоря».

№6

Як орли злетілися з усіх кінців України... Мова про міжнародний фестиваль бандуристів у Дніпропетровську, учасники якого 1993 року завітали і до музею-оселі Дмитра Яворницького.

Володимир Маняк і його дружина Людмила Коваленко — Тут неточність: Володимир Ма́няк і Лідія Коваленко — упорядники книги «33-й: Голод. Народна книга-меморіал» (Київ, «Радянський письменник», 1991). Володимир Маняк заснував Асоціацію дослідників голодоморів в Україні.

Джеймс Мейс і Леонід Герету — американські дослідники Голодомору 1932-33 років в Україні.

Як же все-таки справа з Преображенським собором? Див. примітку до листа № 6.

Писав я кобзареві, що вас відвідує... Йдеться про Івана Скотаренка.

Привітайте Катерину Іванівну. Мова про Катерину Литвиненко.

№ 7

Микола Чабан (нар. 1958) — дніпропетровський журналіст, письменник, дослідник. Готуючи до друку перше видання книги «Сучасники про Д. І. Яворницького» (1995), наприкінці 1993 звернувся з листом до Миколи Костюка, як до людини, яка близько знала Дмитра Яворницького. Їхнє листування тривало понад три роки. У нинішньому виданні друкуються усі листи Миколи Костюка до Миколи Чабана, отримані адресатом. Листів було більше, та не всі дійшли до адресата. Спогади Миколи Костюка увійшли до збірника «Сучасники про Д. І. Яворницького». Микола Костюк також взяв участь у фінансуванні книги. Спонсором другого, доповненого видання, випущеного 2006 року в Києві, виступив син Миколи Костюка Юрій, який зробив це в пам'ять про батька.

Це Ви перший обізвались за мої спогади про батька Яворницького. Йдеться про спогади Миколи Костюка, надруковані в торонтських «Нових днях» у 1990-91 рр.

Дмитро Іванович — Д. І. Яворницький.

Синявський — Антін Степанович Синявський (1866 — 1951) — політичний і громадський діяч, історик, економіст, педагог.

Біднов — Василь Олексійович Біднов (1874 — 1935) — історик, педагог, громадський діяч.

Дорошенко — Дмитро Іванович Дорошенко. Див. прим. до листа № 5.

Його дружина Наталя — Наталя Михайлівна Дорошенко (1888 — 1970) — українська артистка, громадська діячка, дружина Дмитра Дорошенка.

«Лист творчої молоді Дніпропетровського» Див. примітку до листа № 4.

Щоб я підписав свої спогади, Вами скорочені Йдеться про спогади Миколи Костюка про Дмитра Яворницького, опубліковані в торонтських «Нових днях». Оскільки стаття Миколи Костюка пропагувала постать історика серед канадців українського походження, вона містила чимало фактів з біографії історика, які в Україні були достатньо відомі. Тому упорядник збірника «Сучасники про Д. І. Яворницького» залишив особисті спогади Миколи Костюка і погодив з ним характер скорочень. У нинішньому виданні з'явилася змога максимально повно опублікувати спогади Миколи Костюка.

Посилаю і вам свої спогади про голодомор Йдеться про спогади Миколи Костюка, котрі він пропонував свого часу Володимирові Манякові і Лідії Коваленко. Під заголовком «Незабутнє. Мої спогади у 50-ту річницю штучного голодомору в Україні 1932 та 1933-го років» невдовзі опубліковані в дніпропетровському часописі «Борисфен», №7(37) за 1994 рік з післямовою Миколи Чабана.

«Бористен» і «Вільна Думка» — часописи української творчої інтелігенції, котрі виходили в Дніпропетровську. «Бористен» («Борисфен», шеф-редактор Фідель Сухоніс) виходить з 1991 року й понині. «Вільна Думка» виходила в 1991-92 роках.

Катерина Овсіївна Черепківська — співробітниця Академії наук України.

СФУЖО — Союз Федерацій Українських Жіночих Організацій, існує з 1930 року, видає квартальник «Українка у світі».

Родом я Божедарівського району — Божедарівський район існував у 1923-33 і 1938-39 роках. Божедарівку 1939 року перейменовано на Щорськ. Від 1933 року Божедарівка належала до Кам'янського району з центром у місті Кам'янському (нині Дніпродзержинськ). В післявоєнні роки Щорський район увійшов до складу Криничанського району. Залізнична станція Божедарівка зберегла свою назву.

Рідне село Миколи Костюка Покровка нині відноситься до Криничанського району. Покровка знаходиться у верхів'ї мокрої балки Рекалова, правої притоки р. Базавлук. Засноване в день свята Покрови Пресвятої Богородиці, тому й назване Покровкою. Виникло село в першій половині XIX століття як маєток сім'ї поміщиків Милорадовичів, яка дала багатьох державних діячів, уславлених військових. Покровській сільраді підпорядковане, зокрема, село Милорадівка, розташоване поряд з залізничною станцією Милорадівка, відкритою 1884 року.

Лідія Яценко Див. примітку до листа № 4.

Преображенський собор Див. примітку до листа № 3.

№8

Наша Мариночка Мова про Марину Кравець (**Maryna Kravets**), випускницю історичного факультету Дніпропетровського університету, згодом аспірантку відділу сходознавства Торонтського університету, яка нині живе і працює в Канаді. Є автором декількох статей з історії Кримського ханства. Разом зі своїм колишнім науковим керівником професором Кие-

во-Могилянської академії Юрієм Мициком є співупорядником збірки листів Івана Сірка і видання «Присяжні книги 1654 р.: Білоцерківський та Ніжинський полки» тощо.

Пан Скотаренко Див. примітку до листа № 4.

Попович Мова про Поповича Павла Романовича (нар. 1930) — уродженця Київщини, льотчика-космонавта, який у серпні 1962 на кораблі-супутнику «Восток-4» разом з А. Г. Ніколаєвим здійснив перший у світі груповий тривалий політ у космос. Другий політ здійснив 1974 року. Двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор авіації, голова української діаспори у Москві (президент Товариства української культури «Славутич»). Сприяв відкриттю Центру української культури в Москві, відкриттю каплички на могилі гетьмана України Петра Дорошенка в підмосковному селі Ярополець. У Харківському університеті П. Попович не навчався.

Потебня — Потебня Олександр Опанасович (1835 — 1891) — український і російський філолог-славіст і філософ, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1875). Один з фундаторів українського і російського мовознавства. Його ім‘я надано Інституту мовознавства АН України (з 1945). 1959 року у Києві на його честь названо вулицю.

Марія Митрофанівна — М. М. Олійник-Шубравська.

Дмитра Івановича Яворницького «За чужий гріх» з її передмовою — повість (часом називають романом) Д. Яворницького «За чужий гріх» написано 1903 року й видано вперше 1907 року в Катеринославі. Перевидано 1993 року в Харкові з передмовою Марії Шубравської «Харківський період життя Д. І. Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх». Повість перевидано також 2006 року дніпропетровським видавництвом «Січ». Про цей твір Дмитра Яворницького високо відгукувався художник Ілля Рєпін, якому автор надіслав його одразу по виході 1907 року.

Донька проф. Синявського Мова про Ніну Антонівну Синявську (1909-2000), старшу доньку професора Антона Синявського (1866-1951). Під час Другої світової війни разом з Наталією Полонською-Василенко виїхала до Праги, де жила родина Дмитра Дорошенка. Згодом виїхала до Німеччини, а згодом до США, де була професором хімії. Померла в США. Через Український фонд культури і його голову Бориса Олійника попри тяганину і перешкоди місцевих бюрократів домоглася відкриття на будинку Дніпропетровської обласної ради (колишньої комерційної школи, очолюваної її батьком А. С. Синявським) виготовленої власним коштом меморіальної дошки на честь викладачів комерційної школи, видатних українських науковців Дмитра Яворницького, Дмитра Дорошенка та Антона Синявського.

У журналі «Віра» була згадка про дочок п. Козаря — Йдеться про Козаря Павла Антоновича (1898-1944) — одного з найближчих сподвижників Дмитра Яворницького, педагога, археолога, історика, дослідника лоцманства. В упорядкуванні Миколи Чабана у Дніпропетровську перевидані книжки Павла Козаря — історичний нарис «Лоцмани Дніпрових порогів» (1996) та «На Дніпрельстан через пороги» (2000). Доньки П. Ко-

заря Галина Козар та Олена Козар-Варварів під час війни разом з батьком виїхали на Захід (батько помер і похований 1944 року в Польщі), а доньки по війні переїхали з Німеччини до США, де й жили в еміграції (Галина Козар вже померла). Жіночий журнал «Віра» видається Православним сестринством у США.

Мариночка — Марина Кравець. Див. вище.

№9

На острові «Стрільча скеля» Знаходилася на Дніпрі поміж селами Майорка і Волоське. Зі Стрільчою скелею пов'язаний народний переказ про камені Богатирі, що наводився у фольклорних збірках М. Драгоманова, В. Кравченка, а також у книгах Д. Яворницького, М. Грушевського та інших учених. Острів «Стрільчий» згадує Боплан у своєму «Описі України» (1650).

Майорка, Волоське, Ямбург (нині Дніпровське) — села понад Дніпром нижче Дніпропетровська.

Кіранов, Міллер, Левицький, Добровольський і Тесля — археологи, див. примітки до листа № 2.

Викликав фільми — виймав фотоплівки.

Про ту мою довідку і про мене хтось надрукував у «Борисфені» — йдеться про публікацію проф. Юрія Мицика.

Книжечка маленька, а вдаленька Йдеться про першу книжку Миколи Чабана «Вічний хрест на грудях землі» (Дніпропетровськ, 1993).

№ 10

Відстояти чи оборонити Батька Яворницького садибу Докладніше про цей епізод згадується у спогадах Ангеліни Перкової, які друкуються в цьому виданні.

Їхній сусід, голова міської ради Мірошниченко Борис Лук'янович Мірошниченко (1899-1937) — голова виконкому Дніпропетровської міської Ради. В часи єжовщини звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації і 2 жовтня 1937 розстріляний. Реабілітований у листопаді 1958.

Так мені шкода покійного п. І. Скотаренка та п. Марії Шубравської І. Скотаренко та М. Шубравська, з якими Микола Костюк познайомився під час останніх приїздів в Україну, майже одночасно у 1994 пішли з життя.

Книжка з піснями, наспіваними Дмитром Івановичем — Йдеться про книжку «Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого. Упорядкування, вступна стаття, примітки та коментарі М. М. Олійник-Шубравської», видану «Музичною Україною» 1990 року.

Капела бандуристів під керівництвом Колесника Мова про капелу бандуристів імені Т. Шевченка з Детройту (США). Капелою від 1984 керував Володимир Колесник (1928-1997). Під його керівництвом капела двічі гастролювала по Україні в 1991 та 1993 і здобула Шевченківську премію (1992).

Мої спогади про голодову облогу Голодомору 1932-1933 рр. у журналі

«Борисфен» Спогади М. Костюка «Незабутнє» опубліковані в дніпропетровському журналі «Борисфен», №7 за 1994 рік.

№ 11

Я одержав книжку «Січеслав у серці» Мова про книжку нарисів Миколи Чабана «Січеслав у серці» (1994), де розповідається про долю письменників Придніпров'я з покоління Розстріляного Відродження.

Книжку Галини Мазепи Йдеться про «Спогади» (Торонто, 1993) відомої української художниці Галини Мазепи-Коваль (1910-1995).

Копії з книжок Д. Дорошенка про давнє і недавнє Йдеться про книжки спогадів відомого українського історика Дмитра Дорошенка (1882-1951) — «Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки)» (Вінніпег, 1949) та «Мої спомини про недавнє минуле» (1914-1920 рр.)» (Мюнхен, 1969).

До сестри в Нових Кодаках Мова про сестру Миколи Костюка Ніну Кузьменко.

На адресу Катерини Іванівни Тобто Катерини Литвиненко.

Видрукувати оте, що Ви намірились про Батька Упорядковане М. Чабаном перше видання збірника спогадів «Сучасники про Д. І. Яворницького» побачило світ наприкінці 1995.

№ 12

Катерини Іванівни — К. І. Литвиненко.

Мій земляк з Петриківки Андрій Пікуш Див. примітку до листа № 4.

«Незабутнє» з моїм підписом Текст спогаду Миколи Костюка про голод 1933 року, опублікований в липні 1994 року в «Борисфені».

Наша землячка Ніна Синявська Див. примітку до листа № 8.

Панаса Васильовича Олійниченка Проф. Панас Васильович Олійниченко (1888-1961) до війни очолював факультет Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. У 1937-41 перебував в ув'язненні. Під час окупації, у 1941 очолював Дніпропетровську обласну управу. У 1943 з родиною виїхав на Захід. По війні жив у Німеччині, а потім в Англії, де й помер. На Україні реабілітований лише у травні 1993.

№ 13

Якась спасенна душа послала мені пакунок-книжку «Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким» Книжку Миколі Костюкові надіслав Микола Чабан.

З Едмонтону, що є центр-кузня української науки в західній Канаді В Едмонтоні знаходиться один з найпотужніших центрів українського зарубіжжя — Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті.

Брата Олександра — Мова про Олександра Павловича Костюка (1920-1988).

Про мого Тата — Тобто про Павла Павловича Костюка (1886-1974).

Іван Огієнко — Іван Іванович Огієнко (церковне ім'я — Іларіон, 1882-1972) — відомий український церковний і громадський діяч, митрополит (з 1943), історик церкви, педагог. У серпні 1951 у Вінніпезі обраний главою Української Греко-Православної Церкви у Канаді і митрополитом Вінніпегу.

Люди-добродії, що допомагають, збирають у наших людей книжки, сортують, пакують і відвозять у Луганськ, Донецьк... Мова про бібліотечний проект Канадського Товариства приятелів України. Його активісти д-р Марія Фішер-Слиж, письменник Степан Горлач, Ярослав Семчишин та ін. відкрили практично в усіх обласних центрах та інших великих містах України канадсько-українські бібліотечні центри, куди передали чимало книжок, виданих українською і англійською мовами на Заході. Багато уваги Канадське Товариство приятелів України приділило Півдню і Сходу України. Сюди прийшли рідкісні українські видання, енциклопедії, словники, довідкова література, твори українських письменників діаспори.

Познайомився і відвідав проф. Юрія Мицика, а тепер довідавсь, що він уже висвятився і став священиком Отець Юрій Мицик висвятився у священики 14 жовтня 1994.

Ф. Сухоніс — шеф-редактор журналу «Борисфен».

№ 14

Лист написаний Миколою Костюком до відкриття пам'ятника Дмитру Яворницькому в Дніпропетровську в листопаді 1995 року. Був надісланий Ангеліні Перковій і прочитаний на відкритті пам'ятника.

№ 15

Конференція, котра має бути в Дніпропетровську З нагоди 140-річчя від дня народження Дмитра Яворницького Дніпропетровський історичний музей імені Дмитра Яворницького проводив у листопаді 1995 року наукову конференцію.

№ 16

Книжки про Батька Яворницького Микола Костюк отримав фото з ювілейних урочистостей з нагоди ювілею Дмитра Яворницького та щойно видану книжку «Сучасники про Д. І. Яворницького», що з'явилася наприкінці 1995 року.

Делегати з Бавнд Бруку Українці зі США, котрі приїхали з Бавнд Бруку — центру українського православ'я у США (штат Нью-Джерсі).

Газета «Свобода» «Свобода» — найстаріша україномовна газета у світі. Виходить у США з вересня 1893 року.

Галина Мазепа Мова про відому українську художницю Галину Мазепу (1910-1995), що померла 27 червня 1995 року у Венесуелі.

Її чоловік ще скоріше відійшов Чоловік Галини Мазепи Володимир Коваль.

Ви клопотались аби дістати книжку Мова про книжку Максима Тарнавського про прозу Валер'яна Підмогильного, видану 1994 року в Торонто англійською мовою.

Out of service (англ.) — не обслуговується.

Прошу щось (написати) про батькову урочистість Мова про урочистості з нагоди 140-річчя від дня народження Дмитра Яворницького, які відбулися в Дніпропетровську у листопаді 1995 року.

Спасибі за фотокопію Батькового листа, що турбувався за мене Микола Костюк отримав фотокопію листа Дмитра Яворницького до за-

відуючого гідрометеорологічною станцією в Запоріжжі Григорія Мусієнка від 25 березня 1935 року. Історик клопотався про те, щоб Микола Костюк дістав роботу на станції. Текст листа наведено Миколою Чабаном у книзі «Сучасники про Д. І. Яворницького» (1995. Стор. 194). Там же на стор. 150 вміщено фотокопію фрагменту цього листа. Оригінал листа зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею імені Дмитра Яворницького (ДІМ. Арх-47469). Наводимо його у передмові до нинішнього видання.

№ 17

Наша мила студентка Мариночка Мова про Марину Кравець.

Передаю вам довгождану книжку Йдеться про книжку Максима Тарнавського про прозу Валер'яна Підмогильного (1994).

Директора музею п. А. Стежара Тодішній директор Дніпропетровського історичного музею імені Дмитра Яворницького Анатолій Никифорович Стежар, автор статті про відкриття пам'ятника Дмитру Яворницькому, надруковану у журналі «Борисфен» у 1995 р.

№ 18

Про конференцію в 140-ліття народження Дмитра Івановича — з такою загадковою назвою Миколі Костюкові не подобалася невиразна назва музейної наукової конференції «Регіональне і загальне в історії».

Передати Катериною Іванівною Мова про К. І. Литвиненко.

Листа, що Дмитро Іванович писав до Григорія Івановича Мусієнка Див. примітку до листа № 16.

А ще й п. професор Юрій Мицик згадує у своїй праці про те, як за будинком батька Яворницького слідкували Йдеться про статтю Юрія Мицика і Анатолія Черненка «Несправедливість» у газеті «Зоря» від 30 грудня 1988.

А хто тепер дбає про видання отої праці, 20-титомника, що над ним працювала М. М. Шубравська? Покійна М. М. Шубравська свого часу виступила в газеті «Літературна Україна» з проектом 20-томного видання творів Дмитра Яворницького. Нині в Україні цей проект, нарешті, здійснюється. Перший том творів історика видано 2005 року тиражем 2000 примірників. Двадцятитомник планувалося видати протягом п'яти років, але зараз це вигладає нереальним, бо досі з'явилося лише три томи.

Джеферсон Напевне, у Миколи Костюка описка і він наводить вірш американського поета, сина теолога Робінсона Джефферса (1887-1961).

ЗМІСТ

Микола Чабан. *На дорозі з минулого в майбутнє* 3
Коротка автобіографія 13
Т.Шевченко на алеї письменників у парку Шевченка 16
Моя пригода у саду 18
Українські думи і як треба читати їх 20
Останнє десятиріччя життя академіка 24
Яворницький та Рєпін 36
Агатангел Юхимович Кримський гостем у Яворницьких 38
Нагляд чи облога будинку 40
Про добру дружину вченого — Серафиму Дмитрівну 43
Пісня — душа народу 49
Історик Яворницький і хемік Писаржевський 53
Живі квіти на могилку незабутнього Дмитра Івановича 54
Їдемо з археологом Ів. Фед. Левицьким до гирла р. Сури на Дніпрі 56
У пошуках печери коло Стрільчої скелі 62
Мої спогади у 50-ту річницю штучного Голодомору в Україні 1932 та 1933-го років 64
Поможи нам, Боже! 72
Про пережите 76
Листи 105
СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ КОСТЮКА 105
Ніна Кузьменко. В пам'яті сестри 155
о. Юрій Мицик. Епізод з життя Миколи Костюка 164
Ангеліна Перкова. Зустріч з минулим 169
Додаток. Лист професора Панаса Васильовича Олійниченка до Миколи Костюка 176
Примітки 178

Документальне видання

МИКОЛА КОСТЮК

ПОРУЧ З ЯВОРНИЦЬКИМ

СПОГАДИ ПИСАРЯ КОЗАЦЬКОГО БАТЬКА

Фото на обкладинці
МИКОЛИ КОСТЮКА

Технічний редактор М.Михлик
Художній редактор В. Ларін
Коректор М. Литвиненко

Підписано до друку з оригінал-макету 04.08.2008 р. Формат 84x108 1/32
Друк офс. Гарнітура «Таймс». Ум.др.арк.10,92 . Зам. № 1596. Тираж 1000 пр.
Видавництво ІМА-прес, 49051, м. Дніпропетровськ, вул. Журналістів, 7/215.
8 (056-2) 29-37-25. E-mail: IMA@optima.com.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 244 від 16.11.2000 р.
Друк ОКП «Нікопольська друкарня», 53219, м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 21.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру серія ДП № 2947 від 28.08.2007 р.
E-mail: tipografiya@ukrpost.ua